

genootschap
voor

133

1996/1-3

geschiedenis
handelingen

REDACTIONEEL

3

ARTIKELS

- A. JANSSENS, *Macht en onmacht van de Brugse schepenbank in de periode 1477-1490.* 5-45
- R. DEGRYSE, *Het waterbaljuwschap en een spectaculaire schipbreuk te Sluis in 1390 naar een ambtelijk verslag van dat jaar.* 46-54
- J. MERTENS, *Hildebrand Veckinchusen te Brugge: de activiteit van een Hanzeatisch koopman in de eerste decennia van de vijftiende eeuw.* 55-60
- H. CASADO ALONSO, *La nation et le quartier des Castellans de Bruges (XVe et XVIe siècles).* 61-77
- K. VAN QUATHAM, *Het broederschap van de schoenmakers-knechten of "elsenaars" te Brugge.* 78-97
- A. VAN DEN ABEELE, *De Brugse drukker-uitgever Joseph van Praet (1724-1792) en zijn tijd.* 98-138
- A. VANDEWALLE, *De oudste stadsrekeningen van Brugge bij een nieuwe editie.* 139-143
- R. VAN SCHAIK, *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden.* 144-162
- W. PREVENIER, *Randbedenkingen bij het uitgavebeleid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis aan de vooravond van de 21ste eeuw.* 163-171

KLEINE BIJDRAGEN

- M. VANDERMAESEN, *De Poortersloge: een stapje terug in de tijd.* 172-179
- J. MERTENS, *De verkoop van roerende goederen uit de nalatenschap van de Brugse kunstschilder Joseph-Denis Odevaere (Brussel, 1834).* 180-186

BIOGRAFICA

- B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Kanunnik Théodore Arents de Beerteghem, 1816-1886.* 187-192
- B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Kanunnik Charles Coppieters Stochove (1846-1917).* 193-197

BOEKBESPREKINGEN

198-214

KRONIEK

215-260

HANDELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

gesticht onder de benaming
«Société d'Emulation» te Brugge

Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de
geschiedenis en oudheden van Vlaanderen

JAARGANG 133

1996

Redactioneel

Dr. André Vandewalle die sinds 1986 de redactie van ons tijdschrift en van de afzonderlijke uitgaven heeft waargenomen, heeft op het einde van 1996 de fakkel doorgegeven aan lic. Dominique Marechal, wetenschappelijk assistent bij de Stedelijke Musea van Brugge.

A. Vandewalle is een bekwame en toegewijde redactiechef geweest. Daarenboven nam hij in 1995 de zware taak op zich het Internationaal Colloqium Vlaanderen-Portugal in te richten, waarvan reeds een jaar later de lezingen en toespraken werden gepubliceerd (als aflevering 3 van jg. 132). Tijdens de periode 1986-1996 verschenen ook nog de nummers 4-10 van de Vlaamse Historische Studies (VHS) die hem veel bijkomend werk hebben bezorgd. Voor dit alles is het bestuur van ons genootschap hem blijvend erkentelijk en dankbaar. Wie weet welke zware taken hem later in het bestuur nog wachten ...

De jaargang 133 (1996) van de Handelingen, die opnieuw met een spijtige traditionele vertraging verschijnt, is opgesplitst in een aflevering 1 - 3 en een aflevering 4 die de Boekenschouw zal bevatten. Daarna zal bekeken worden wat er verder met de Boekenschouw - ons zorgenkind - zal gebeuren. Het wordt alsmaar moeilijker, zoniet onmogelijk, bekwame historici te vinden die uit de niet aflatende stroom publicaties en tijdschriften een bibliografische rubriek willen en kunnen samenstellen. Daarbij kan men zich ook nog de vraag stellen of er nog voldoende belangstelling voor de Boekenschouw bestaat bij de leden/lezers. Of is een selectieve bibliografie (met uitleg en korte inhoud) meer gewenst? Het bestuur staat open voor constructieve voorstellen.

Luc Devliegher.

Macht en onmacht van de Brugse schepensbank in de periode 1477-1490

Albert Janssens °

In 1972 merkte dr. Y. Vanden Berghe op dat er zich tot op dat ogenblik eigenlijk niet zoveel historici hebben toegelegd op de geschiedenis van de Brugse stadsinstellingen. In de 25 jaar die sindsdien verlopen zijn kan niet gezegd worden dat daarin een spectaculaire verbetering valt waar te nemen¹.

Oorspronkelijk was voor deze bijdrage gepland een onderzoek in te stellen naar de verdeling van de schepenen volgens hun sociale herkomst. Dergelijke studies zijn reeds eerder gebeurd maar niet voor de periode tussen 1477 en 1490². Dit is een mooi afgeronde periode die in 1477 begint met de troonsbestijging van Maria van Bourgondië in bijzonder woelige omstandigheden, waardoor de hertogin gedwongen wordt, ook op het vlak van de schepensbank belangrijke toegevingen te doen. Eigenlijk zijn deze troebelen slechts het startpunt en duurt de conflictsituatie quasi ononderbroken voort tot einde 1490 (de vrede van Damme) vooraleer de vorst, in casu, Maximiliaan van Oostenrijk, de stad opnieuw volledig onder controle heeft.

Breukmomenten leggen de aan gang zijnde veranderingen beter bloot dan een langzaam voortkabbellende evolutie. De behandelde periode kent meerdere dergelijke breukmomenten en leek daarom geschikt om vast te stellen, of en in welke mate er “democratische” tendenzen aanwezig waren in het bestuur van de stad. De ietwat eenvoudige en overgesimplifieerde opvatting als zouden de schepenen, dé bestuurders van de stad zijn die de stedelijke wetten vastlegden, de te voeren politiek met de vorst bepaalden en daarboven op dan nog het rechterlijk apparaat vormden, leek dit allemaal nogal gemakkelijk te maken. Het zou er alleen op aankomen de schepenen sociaal te identificeren en daarna vast te stellen hoe groot het aandeel was van de “lagere” sociale lagen in het schepensambt, om zicht

° Pijpeweg 86, 8310 Brugge.

1 Vanden Berghe Y. : Jacobijnen en traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794). *Pro Civitate*. Historische uitgaven, reeks in-8°, nr 32, 1972, p.3. De meeste publicaties over de laatste 25 jaar kunnen het gemakkelijkst opgespoord worden via de lopende bibliografie in de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis

2 Zie o.m. Mertens J. : De verdeling van de Brugse schepenszetels op sociaal gebied (XIVde eeuw). In *Wetenschappelijke Tijdingen*, 21ste jg., p. 451 e.v.

te krijgen op eventuele machtsverschuivingen, al dan niet in democratische zin. Zo eenvoudig was het natuurlijk niet.

Om te beginnen werd vanaf het eerste moment van onze periode door een privilege, precies vastgelegd hoeveel ambachtslui in het schepencollege moesten zetelen. Hiermee leek het onderzoek reeds voorbij. De vraag was beantwoord. Maar is de macht van de schepenbank wel zo algemeen omvattend als algemeen wordt aangenomen? Daarom hebben we onze strategie veranderd en zijn we een onderzoek gestart naar de aard van de bestuursbevoegdheid van de schepenbank en hebben we via die omweg toch nog een antwoord gekregen op onze oorspronkelijke vraag nl. hoe democratisch wordt Brugge bestuurd in de periode 1477-1490 ?

In de bewuste periode zijn een aantal scharnierpunten aan te wijzen die de aanstelling van de schepenen en de aard van de samenstelling van de schepenbank in deze of gene richting hebben beïnvloed³.

Daar is vooreerst de revolte bij het aantreden van Maria van Bourgondië van februari tot mei 1477⁴. Wanneer Maria van Bourgondië op 5 april 1477, paaszaterdag, als nieuwe vorstin haar blijde intrede houdt in Brugge is dit voor de Bruggelingen werkelijk een heuglijke gebeurtenis. De stad kijkt dan ook niet op een inspanning om het geheel te laten uitgroeien tot een pronkerige en luis-terrijke happening⁵. De kostennota voor de blijde inkomst, door de stad betaald, liep op tot 110 £ 3 s 7 d ob gr of ongeveer het equivalent van 9 à 10 jaarlonen van een meester-ambachtsman⁶. Maria van Bourgondië komt natuurlijk naar Brugge om als nieuwe soeverein van Vlaanderen de eed van trouw van de bevolking te ontvangen

3 Voor een overzicht van het conflict tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de Drie Leden van Vlaanderen zie Blockmans W.P. : Autocratie ou polyarchie ? in : Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, dl. 140 jg 1974, p. 257-368.

4 Deze opstand tegen het Bourgondisch gezag werd in de geschiedschrijving traditioneel als een eindpunt aanvaard. Blockmans W.P. : Breuk of continuïteit ? De Vlaamse privilegiën van 1477 in het licht van het staathervormingsproces. p. 95-123. in : Standen en Landen, dl 80, 1985., vindt het belang dat aan die revolte geschonken werd overdreven.

5 Stadsarchief Brugge (SAB), stadsrekening 1476-1477 f 129r-v. Zie ook : Despars N. : Chronijcke van den lande ende graefsece van Vlaenderen (405-1492), uitg. De Jonghe J., 2de uitg., deel 4, Brugge, 1842, p.129.

6 SAB, nr 285 register van openbare werken 1476-77.

f 2v. Willem van der Piet de metser krijgt samen met zijn diender 18 gr per dag.

Ook Roelins de metser met een diender krijgt 18 gr per dag.

Een werknemer (handcnape) ontvangt 6 gr per dag.

Een werknemer (om tegels te hakken) ontvangt 5 gr per dag.

f 11 v. twee meester-wielwerkers verdienen 10 gr per dag.

f 13 v. 16 delvers en arbeiders worden 6 gr per dag betaald.

f 15 v. 10 meester-timmerlieden ontvangen 10 gr per dag.

maar ook om zelf de bestaande privileges te bevestigen. De Bruggelingen kijken met extra spanning uit naar de komst van Maria omdat ze bij diezelfde gelegenheid een nieuw privilege zal inzweren, privilege dat de Bruggelingen kort daarvoor, onder druk, bekomen hadden.

Het plotse en onverwachte overlijden van hertog Karel de Stoute tijdens het beleg voor Nancy op 5 januari 1477 had het Bourgondische rijk in een bestaanscrisis gestort. Karel werd opgevolgd door zijn dochter Maria van Bourgondië die op dat ogenblik nog net geen twintig jaar was (geboren op 13 februari 1457).

Reeds op 16 januari 1477 komen de Staten en de Leden van Vlaanderen op verzoek van de nieuwe hertogin samen te Gent⁷. In een emotionele zitting deelt Maria het droeve nieuws mee dat haar vader gesneuveld is. Daarop beloven de afgevaardigden van Vlaanderen plechtig, meerdere met tranen in de ogen, Maria van Bourgondië als hun enige en wettige vorstin te erkennen⁸. Dat is zeker een opsteker voor Maria, want onmiddellijk nadat het overlijden van Karel de Stoute bekend werd, was de Franse koning het hertogdom Bourgondië en het graafschap Picardië binnen gevallen omdat dit volgens hem mannelijke lenen waren die dus niet door een vrouw konden geërfd worden⁹.

Met de dood van Karel de Stoute komt er ook een tijdelijk einde aan het voortdurende streven naar centralisatie van de Bourgondische hertogen. De nood, de zwakte en de hulpeloosheid van de nieuwe hertogin doen de sluimerende ontevredenheid in de Vlaamse steden omwille van het machtsmisbruik en de corruptie van de Bourgondische ambtenaren, omslaan in daadwerkelijk verzet.

f 16 r. 3 meester-timmerlieden krijgen 10 gr per dag en hun "handcnapen" ontvangen 5 gr per dag.

f 21 r. 4 smeden met elk een helper verdienen 18 gr daags.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit een ganse reeks. In het jaar 1476-77, dus in hetzelfde jaar als de blijde inkomst, verdienen de meester-bouwvakkers tussen 10 en 12 d gr per dag. De knapen of werknemers 5 of 6 gr daags. Als we een werkjaar van 250 à 300 werkdagen als maximaal beschouwen dan betekent een bedrag van 110 £ 3 s 7d ob gr het loon van ongeveer 9 à 10 werkjaren van een meester uit het bouwvak en het dubbele voor een werknemer. Zie ook : Scholliers E. : Lonen te Brugge en in het Brugse Vrije (XVe-XVIIIe eeuw) p.94-95 in : Verlinden e.a. : Documenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant, dl. II A, Brugge, 1965.

7 SAB, stadsrek. 1476-77 f 48v.

8 Prevenier W. en Blockmans W. : De Bourgondische Nederlanden, Mercatorfonds, Antwerpen, 1983, p.198.

9 Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première. Inventaire des chartes. Ie série XIIIe-XVe siècles, Brugge, 1871-1885, deel 6, p. 154.

De stad Gent was het eerst in verzet gekomen en had van de nieuwe hertogin een aantal toegevingen losgeweekt¹⁰.

In Brugge is de reactie voorzichtiger, meer gematigd en komt ook veel trager op gang.

Zou dit iets te maken kunnen hebben met menigvuldige getuigenissen van mensen die beweren dat Karel de Stoute nog in leven is?¹¹ In ieder geval stuurt de stad op 17 januari d.w.z. de dag nadat de dood van Karel de Stoute officieel werd meegedeeld, een boodschapper heel de weg naar Namen, Marche-en-Famenne, Bastenaken tot in Luxemburg-stad, om meer informatie in te winnen. Hij is 25 dagen onderweg. De boodschapper en dus ook zijn informatie, komt pas op 10 februari terug¹². In die tussenliggende tijd bereidt de stad zich als een loyale onderdaan van de Bourgondiërs voor op de komende oorlog met Frankrijk. Laten we ook niet uit het oog verliezen dat in februari 1477 de stad nog altijd bestuurd wordt door de schepensbank die werd aangesteld in september 1476 door Karel de Stoute, en die dus bestaat uit fervente aanhangers van het Bourgondische gezag.

Het succes door de Gentenaars behaald werkt blijkbaar inspirerend, want op 24 februari vragen ook de Brugse ambachten en neringen aan de burgemeester en schepenen om samen alle privileges van de stad door te lezen om te zien of ze wel nageleefd worden zoals het hoort en om waar nodig aanpassingen aan te brengen¹³. De burgemeester van schepenen weigert categorisch in te gaan op de eis van de poortერი en de ambachten. Deze weigering is het startsein voor het echte verzet. De burgemeester heeft de ontevredenheid in de rangen van de ambachten en neringen zwaar onderschat, want in plaats van zijn bevel op te volgen, grijpen zij op 24 februari naar de wapens. Zij stellen zich in slagorde op de Grote Markt op. Een dergelijke spontane mobilisatie is niet alleen gericht tegen de burgemeester, maar gaat ook in tegen het gezag van de soeverein¹⁴.

Via bemiddeling van de burgemeester van de Courpse, stemmen de schepenen uiteindelijk in om de privileges te controleren. De privi-

10 Blockmans W.P. : 1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Boergondië voor de Nederlanden. In : *Standen en Landen*, nr 80, 1985. Passim.

11 Molinet J. : *Chroniques (1474-1506)*, uitg. G. Doutrepont en O. Jodogne, 3 dln., Brussel, 1935-1937, Académie royale de Belgique. dl 1, p.214.

12 SAB, stadsrek. 1476-77 f 48v.

13 SAB, stadsrek. 1476-77 f 49v. De privileges zitten weggesloten in een versterkte kist in de halletoren. Die kist kan niet opengemaakt worden zonder de medewerking van de burgemeester en schepenen. Zie ook De Stoop P. : *Particularités sur les corporations et métiers de Bruges*. In : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis (HGG)*, jg 1843, p. 134.

14 Custis C. : *Jaerboecken der stad Brugghe*, tweede uitgave, 2 dln., Brugge, 1765. p.2. Hij plaatst de hierboven beschreven gebeurtenissen op 24 februari. Een andere

leges worden daarop, gedurende drie dagen, luidop in de halle voor-gelezen, in aanwezigheid van de schepenen, de hoofdmannen, en dekens¹⁵. Zoals kon verwacht worden vond men dat de bestaande privileges moesten aangepast worden. In essentie komt het hierop neer : Brugge wil van de hertogin opnieuw zeggenschap verkrijgen over zijn hinterland en daarom moet het Brugse Vrije ophouden als zelfstandig lid van Vlaanderen te bestaan en ook eist men een strakke reglementering bij het aanstellen van de schepenen. De schepenbank moet in de toekomst samengesteld worden uit een vast aantal schepenen uit de poortერი en de ambachten¹⁶.

Na nog enkele achterhoede schermutselingen van de kant van de vorstin, worden de eisen van de Bruggelingen volledig ingewilligd en in een privilege vastgelegd¹⁷. Hiermee is slechts een deel van de onvrede weggenomen. In een tweede fase wordt afgerekend met de burgemeesters en tesoriers die zich tijdens de laatste vijf jaren van de regering van Karel de Stoute, misbruik makend van de Bourgondische bescherming, schaamteloos stadsgelden hadden toegeëigend.

verhalende bron voor die periode nl. Het boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe, sichtent jaer 1477, 14 februari tot 1491, uitgegeven door C. C. Gent, 1859, laat op p. 1. hetzelfde gebeuren op 14 februari. Despars N., : Chronijcke., dl IV., p.123. geeft geen preciese datering. Op 24 februari zendt de stad een boodschapper naar de hertogin met de vraag een kapitein en een schout aan te stellen. (SAB, stadsrek. 1476-77 f 50v) Dit zijn dé twee functies bij uitstek bevoegd om de orde te handhaven. Op 25 en 26 februari laat de stad rechtstreeks aan Lodewijk van Gruuthuuse, die op dat ogenblik samen met de hertogin in Gent verblijft, en kapitein van de stad is, vragen om naar Brugge te komen. (SAB, stadsrek. 1476-77 f 50v) Als reeds op 14 februari de toestand uit de hand aan het lopen was, zou men dan wachten tot 24 februari om hulp te vragen aan de hertogin, hulp die dan plots heel dringend wordt ? De juiste datum is wel degelijk 24 februari .

15 SAB, stadsrek. 1476-77 f 126v.

16 SAB, politieke oorkonden nr 1144. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl VI, p.130. De 9 zwaardekens met hun onderdekens en samen met de 6 hoofdmannen hebben nog een aantal punten naar voren geschoven die zij willen verkrijgen hetzij van de wet van Brugge als het kan en anders via een privilege van de vorstin als het moet. Die oorkonde is niet gedateerd. Er wordt in verwezen naar de vernieuwing van de Gentse stadsmagistraat volgens hun nieuw privilege en dit is gebeurd op 18 februari. De klachten zijn natuurlijk opgesteld voor Maria van Bourgondië haar blijde intrede doet in Brugge op 5 april. De ambachten lopen te Brugge te wapen op 24 februari. De tijd om de schepenen te overtuigen inderdaad de privileges na te lezen en het lezen zelf dat drie dagen duurde, brengt de datum al op 28 februari of 1 maart. Op 7 maart vernietigt de heer van Gruuthuuse in naam van de hertogin de vrede van Atrecht m.a.w. op 7 maart gaat de overheid reeds in op een belangrijke eis gesteld in het charter. (Despars N. : Chronijcke., dl. IV., p.124.) De redactie van de oorkonde ligt dus tussen 1 en 7 maart 1477.

17 Op 9 april 1477 geeft Maria van Bourgondië aan de Bruggelingen een geschreven bevestiging van de afschaffing van het Vrije als Vierde Lid van Vlaanderen. (SAB, politieke oorkonde nr 1153.) Op 21 april worden dan de volledige privileges aan de stad Brugge toegekend. (SAB, politieke oorkonden nr 1155.)

Nadat Maria van Bourgondië op 25 april 1477 de stad weer verlaten had, begint Brugge als een trouwe en voldane onderdaan te mobiliseren om te velde te trekken tegen de oprukkende Fransen¹⁸. Het gros van het Brugse leger, bestaande uit de gemobiliseerde poortერი en ambachten komt zich op 16 mei zoals gebruikelijk opstellen op de Grote Markt, ieder op zijn eigen plaats en onder de eigen ontplooide banier. En dan loopt het weer fout. Zij willen de Grote Markt niet verlaten om te velde te trekken totdat de ex-burgemeesters en tressoriers die op 26 maart waren gevangen genomen omdat ze met hun vingers in de stadskas gezeten hadden, maar nadien stilletjes weer vrijgelaten waren, zouden berecht zijn.

De ganse rel die eind februari gestart was, krijgt tussen 16 en 20 mei een dramatische ontknoping. De ex-burgemeester Jan Barbezaen wordt op de Grote Markt, waar de gemobiliseerde poorters en ambachtslieden aanwezig zijn, onthoofd. Drie andere ex-burgemeesters worden publiekelijk gefolterd en tot zware en vernederende straffen veroordeeld. De overige ex-burgemeesters en tressoriers blijven gevangen tot na hun vonnis¹⁹.

Een tweede breukmoment ontstaat wanneer Maria van Bourgondië op 27 maart 1482 plots overlijdt. Nu stelt zich immers het probleem van de opvolging. De erfopvolger is minderjarig en wie zal het regentschap uitoefenen? Maximiliaan van Oostenrijk eist dit regentschap als vader van de minderjarige troonopvolger voor zichzelf op. De Vlaamse steden daarentegen verkiezen de oprichting van een regentschapsraad bestaande uit enkele vooraanstaande edelen met daarbij natuurlijk inspraak voor zichzelf. Vanaf dat ogenblik onstaat tussen de stad en Maximiliaan van Oostenrijk een slepend, met de wapens uitgevochten conflict dat in juni 1485 in het voordeel van de aartshertog beslist wordt.

Opnieuw wisselen de bevoegdheden. Vanaf einde juni 1485 maakt Maximiliaan van Oostenrijk, nu als voogd voor zijn minderjarige zoon en regent van Vlaanderen, van zijn militaire overwinning gebruik om de privileges afgedwongen door de Bruggelingen in 1477 terug te schroeven. Hij was daar eigenlijk reeds voorzichtig mee gestart vanaf omstreeks 1480, maar de dood van Maria van Bourgondië had dit initiatief voortijdig onderbroken²⁰. Nu gaat hij voluit door. Het Vrije wordt opnieuw Vierde Lid van Vlaanderen (15

18 SAB, stadsrek. 1476-77 f 54v.

19 Despars N. : Chronijcke., dl. IV, p.126-127. en p.138-139. Zie ook : Dits die excellente cronieke van Vlaenderen, uitgegeven door De Smet A., Antwerpen, 1531. f 185 v-186r. Het boeck., p.2.

20 Zie verder onder : Het schepenambt een onzekere en riskante bezigheid.

oktober 1485)²¹. Op 2 februari 1488 heft Maximiliaan ook de beperkingen op die door het privilege van 1477 opgelegd zijn in verband met de samenstelling van de schepenbank²². Voortaan zal hij zich bij de aanstelling van de schepenen volledig ongebonden kunnen opstellen. En in het charter staat letterlijk te lezen dat hij zich zal bedienen van het systeem " ... gheuseert toten overlijden van wijlen onsen lieven heere ende vader hertoghe Kaerle salegher ghedachten." En ook de schepenen en andere gezagsdragers, aangesteld tussen 30 juni 1485 en 2 september 1487 inbegrepen, hervallen met een schaamteloze arrogantie, in de misbruiken van hun voorgangers uit de tijd van Karel de Stoute²³.

De tegenstelling tussen Maximiliaan en de stad bereikt zijn absoluut hoogtepunt in de gevangenneming door de Bruggelingen van Maximiliaan begin februari 1488. De revolte naar aanleiding van de gevangenneming van Maximiliaan werd uitvoerig beschreven door R. Wellens²⁴.

In mei 1488 hadden de opstandelingen binnen de stad hun voornameste doeleinden bereikt en kwam het tot een overeenkomst en een vrede tussen de Bruggelingen en Maximiliaan. Na zijn vrijlating breekt Maximiliaan de overeenkomst en met de kracht van de wapens kan hij de stad voor eens en, zoals zou blijken, voor altijd als te duchten tegenstander uitschakelen.

De aanstelling van de schepenen.

De soeverein behoudt zich het recht voor om het stadsbestuur van de stad Brugge, gemeenzaam de wet genoemd, jaarlijks te vernieuwen²⁵.

21 Rijksarchief Brugge (RAB), Vrije, charter nr 550. Zie ook : Blockmans W.P. : De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506), Brussel, 1978, p. 133.

22 SAB, politieke oorkonde nr 1228. Zie ook : Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p. 287.

23 Na de wetsvernieuwing van 12 februari 1488 door de opstandelingen worden degenen die in de voorafgaande jaren schepen geweest waren gearresteerd omwille van financiële onregelmatigheden.

24 Wellens R. : La révolte brugeoise de 1488, in HGG deel 102, jg 1965, p.5-52. De auteur benadert de problematiek voornamelijk vanuit het grotere kader van de strijd van de Drie leden van Vlaanderen met Maximiliaan en gaat grotendeels voorbij aan de interne, specifieke moeilijkheden binnen Brugge. Zo maakt hij geen gewag van de herroepen realisaties uit het privilege van 1477, die zoals wij verder zullen aantonen voor een deel van de stadsbevolking wel degelijk een belangrijk element van verzet waren.

25 SAB, wetsvernieuwingen 1468-1501 f 77r. "„Van nood zij te vermakene de wet van onser voorseide stede van Brugge twelke vernieuwen ende veranderen ons toebe-

Dit voorrecht waar de hertogin zich op beroept gaat al terug tot 1241 wanneer door graaf Thomas en gravin Joanna de jaarlijkse vernieuwing van de schepenbank werd ingesteld²⁶.

Normaal wordt de wet veranderd op 2 september, maar in de door ons behandelde periode komen door omstandigheden bijna evenveel andere data voor²⁷.

Een enkele keer niet te na gesproken is de soeverein niet persoonlijk aanwezig bij de wetsvernieuwing²⁸.

Om dit stadsbestuur te veranderen wil het gebruik dat de vorst vier commissarissen voor een onbepaalde tijd aanduidt die in zijn naam naar Brugge komen²⁹.

In de regeringstijd van Karel de Stoute kiest de hertog zijn vier commissarissen uit de hofkringen. Zo is bijvoorbeeld een vaste 'klant' voor de functie van commissaris de heer van Humbercourt, luitenant-generaal voor het gebied van Luik en Looz en gouverneur-generaal van Namen en ook kamerheer van de hertog, verder wordt ook regelmatig meester Symon de Lescluse de lijfarts van de hertog met de functie van commissaris belast. Om de tekst niet extra te belasten met namen zullen we het bij die twee voorbeelden houden om te illustreren dat de commissarissen onder het bewind van Karel de Stoute uit zijn onmiddellijke omgeving komen³⁰.

De vier commissarissen krijgen de opdracht om persoonlijk naar Brugge te gaan om het bestuur daar te vernieuwen. Dit lijkt voor de betreffende heren zeker niet een baantje te zijn waar ze voor staan te dringen, getuige het feit dat de commissarissen zich om zo te zeggen vrijwel systematisch laten vervangen, meestal door edelen uit hun eigen omgeving die dan wel het voordeel hebben dat ze beter met de

hoort ter causen van onser hoocheit ende heerlichheit." Zie ook Blockmans W.P. m.m.v. Strubbe E.I. : Het privilegie voor Vlaanderen. Standen en Landen dl 80, p. 130.

26 Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire, table analytique p. 261. Zie ook Mertens J. : De verdeling van de Brugse schepenzetels op sociaal gebied (XIVde eeuw). In Wetenschappelijke Tijdingen. 21ste jg., p. 453.

27 Voorbeeld : op 17 april 1477 na de plechtige inhuldiging van Maria van Bourgondië. Op 19 april 1482 na het overlijden van Maria van Bourgondië, op 30 juni 1485 na de aanstelling van Maximiliaan van Oostenrijk tot regent over Vlaanderen, op 12 februari 1488 na de gevangenneming van Maximiliaan door de Bruggelingen en die lijst is niet uitputtend.

28 SAB, wetsvern., f 148v. Maximiliaan van Oostenrijk verandert op 30 juni 1485 persoonlijk het stadsbestuur nadat hij het verzet tegen zijn heerschappij had onderdrukt.

29 Volgens Joosen H.- Quicke F. : Monarchale instellingen en reactie in Vlaanderen, in Geschiedenis van Vlaanderen, deel III, Brussel, 1938 p. 245. zou te Brugge en te Oudenaarde de vorstelijke commissarissen voor het eerst de wet vernieuwd hebben in 1387.

30 SAB, wetsvern., f 25r, f 33r, f 41v-42r.

toestand in Brugge bekend zijn. Zo zien we bijvoorbeeld dat de heer de Humbercourt zich enkele malen laat vervangen door Jan de Baenst, heer van Sint Joris een edelman en vooraanstaand poorter van Brugge. De lijfarts van de hertog laat zich in 1472 vervangen door ridder Joos van Varsenare, die zelf op een bepaald ogenblik burgemeester van Brugge wordt. Ook meester Antoon Haneron proost van Sint-Donaas in Brugge fungeert in 1474 als vervangcommissaris³¹. Vermits de commissarissen door de stadskas 100 £ parisis krijgen uitbetaald voor de vernieuwing van de wet, mogen we aannemen dat de oorspronkelijk aangestelde commissarissen hun mandaat doorverkopen³².

Onder het bewind van Maria van Bourgondië, en na haar dood, in de perioden van kleinere of grotere strubbelingen met Maximiliaan van Oostenrijk worden de commissarissen aangeduid en te gelegener tijd weer vervangen, parallel met de bevoegdheidsconflicten die zich afspeelen. De aanstelling van de commissarissen en hun aanpak van de opdracht verliep niet altijd helemaal volgens de verwachtingen. Daarom werd in het algemeen privilege voor Vlaanderen een aantal artikels opgenomen die de ergste misbruiken moesten uitroeien³³. Zo moeten de commissarissen voortaan geboren Vlamingen zijn en Vlaams spreken en begrijpen. We mogen inderdaad aannemen dat in de hofhouding van Karel de Stoute, die zelf geen Vlaams kende, een aantal edelen fungeerden die evenzeer Vlaams onkundig waren. De commissarissen kwamen uit die entourage. De commissarissen door Karel de Stoute aangesteld geven in heel wat gevallen, er zijn er zelfs die dit systematisch doen, hun mandaat door aan anderen. Waarschijnlijk zal dit in de corrupte sfeer van die tijd, niet zonder tegenprestatie gebeurd zijn³⁴. Daarom stipuleert het nieuwe privilege in 1477 dat de commissarissen eveneens plechtig moeten zweren dat zij de commissie niet door beloften noch door omkoping verkregen hebben. Natuurlijk moeten de commissarissen ook nog eens zweren dat ze zich bij de uitoefening van hun mandaat niet hebben laten omkopen.

31 SAB, wetsvern., f 41r-42v; f 51v-51bis r.

32 SAB, stadsrek. 1485-86 f 156r. Zie ook : Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire, dl VI, p.263. Zie ook RAB, Aanwinsten I, nr 3925.

33 Blockmans W.P. m.m.v. Strubbe E.I. : Het privilege voor Vlaanderen. Standen en Landen, deel 80, p. 130. Zie ook HGG, deel I jg 1839 p.45-69 van 8/2/1477 n.s.

34 Zie in dit verband : Derville A. : Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer) p. 449-471. In : Standen en Landen, deel 80.

Van de commissarissen wordt verwacht dat zij op 1 september in Brugge aankomen waar hen een feestmaaltijd wordt aangeboden door het stadsbestuur³⁵.

De dag daarop, op 2 september, wordt 's morgens van zeven tot acht uur, de zegeklok geluid om de bijeenkomst op het stadhuis van de commissarissen met de uittredende magistraat aan de bevolking bekend te maken. Om tien uur trekt de voltallige groep, opnieuw onder klokgelui en in processie naar de kerk van Sint-Donaas op de Burg om een plechtige mis van de Heilige Geest bij te wonen. Na de mis gaan ze met zijn allen terug naar het stadhuis en worden de zittende magistraten van hun ambt en eed ontheven. Met dien verstand dat van hen wordt verwacht dat ze 's anderendaags de rekening van hun afgelopen ambtsjaar zullen afsluiten en ter controle aan de baljuw voorleggen³⁶.

Hierop gaan de commissarissen over tot de aanstelling van de nieuwe stadsmagistraat. De namen zijn genoteerd op een briefje en worden doorgegeven aan een klerk, die ze met duidelijk hoorbare en verstaanbare stem voorleest.

De commissarissen van de hertogin duiden dus in naam van de soeverein de dertien schepenen aan. Hier rijst onmiddellijk de vraag : "Hoe vullen de commissarissen concreet de namen van de schepenen in ?"

Het is weinig waarschijnlijk dat de hertogin en haar onmiddellijke entourage, die eerder sporadisch in Brugge verblijven, zo goed op de hoogte zouden zijn van de interne verhoudingen in de stad dat zijzelf de namen voor de schepenenambten zouden kunnen invullen.

Nadat op 19 april 1477 de namen van de nieuwe schepenen, volgens oud gebruik, door de commissarissen in bijzijn van het volk luidop waren voorgelezen, kwamen de nieuwe schepenen eveneens volgens een oud gebruik samen in de schepenkamer om in besloten zitting uit hun midden de burgemeester van schepenen te kiezen. Toen bleek echter dat één van de nieuw aangestelde schepenen nl. Jan Haeuwe in Gent was³⁷. De schepenen moesten de rest van de dag en de daaropvolgende nacht in afzondering blijven in de schepenkamer en konden pas de dag nadien, wanneer Jan Haeuwe in allerijl uit Gent was teruggebracht de burgemeester kiezen³⁸. Dit kleine voorval maakt duidelijk dat er geen persoonlijke sollicitatie naar het ambt van schepenen plaatsvond. Men kan zich inderdaad moeilijk voorstel-

35 De Damhouder J. : Van de Grootdadigheyd der Breedt-Vermaerde Regeringhe van de Stadt Brugge, Amsterdam 1684.p.479.

36 De Damhouder J. : Van de Grootdadigheyd., p.480-481.

37 SAB, stadsrek.1476-77 f 54r.

38 SAB, wetsvern., f 78r.

len dat Jan Haeuwe zichzelf als kandidaat-schepen zou hebben voorgesteld en op het ogenblik dat de publieke afkondiging plaatsgrijpt uit de stad zou vertrokken zijn.

De dag nadat de schepenen door de commissarissen van de hertogin aangesteld zijn, dus op 20 april 1477, en terwijl ze nog altijd wachten op Jan Haeuwe om een burgemeester van schepenen te kiezen, komen de hoofdmannen van de poorters en de dekens van de ambachten samen, om een probleem dat gerezen is bij de schepenskeuze te bespreken.

Er zijn namelijk drie personen schepen gemaakt die dit ook al waren in het aftredend college. Door een privilege uit de tijd van Jan zonder Vrees wordt dit uitdrukkelijk verboden. Na een ambtstermijn moet een schepen een jaar "wepele gaan" zoals dat heet, d.w.z. een volledig jaar mag hij geen schepen zijn. Het zijn de drie personen in kwestie die dit zelf aan de hoofdmannen en dekens signaleren. De hoofdmannen en dekens delen hun bezwaren mee aan de commissarissen met het verzoek om die personen te ontslaan van hun eed en drie nieuwe schepenen uit hetzelfde lid aan te duiden. Wat dan ook gebeurt³⁹.

Hier zien we dus een bevestiging van wat met het vorige voorbeeld werd aangetoond nl. dat de aangeduide schepenen zichzelf niet als kandidaat voorstellen. Diegene of diegenen die uiteindelijk de schepenskeuze maken zijn niet of in elk geval niet goed op de hoogte van de privileges van de stad, en/of ze kennen de antecedenten van de verkozenenen niet zo best en maken daardoor elementaire fouten. Het hierboven beschrevene is geen uniek voorval. Zo moeten de commissarissen op 2 september 1486 de aangeduide schepen Joos van Cudseghem van zijn eed ontslaan omdat hij evenmin voldoet aan de voorwaarden. Hij is namelijk buiten het graafschap Vlaanderen geboren en geboren Vlaming zijn is noodzakelijk om schepen te kunnen zijn⁴⁰. Dat wisten diegenen die de schepenen aanduiden dus niet.

Bij de aanstelling van de schepenen op 2 september 1487 wordt Joos Damhouder als schepen van zijn eed ontslagen omdat Jan de Boot ook schepen is en tussen beide mannen bestaat een te nauwe familierelatie. Ze zijn namelijk schoonbroers, wat een beletsel is om samen schepen te mogen zijn⁴¹. Diegene die de schepenen aanstelde kende de familieband niet of kende de reglementen terzake niet.

Op 9 december 1490 wordt de aanstelling van Jan van Sassegem tot

39 SAB, wetsvern., f 78r-78v.

40 SAB, wetsvern., f 157r.

41 SAB, wetsvern., f 165v.

schepen gewraakt omdat de genoemde Jan tollenaar is en dat de beide functies niet mogen gecumuleerd worden⁴². We moeten aannemen dat diegene die Jan tot schepen heeft aangesteld niet op de hoogte was van zijn tollenaarschap.

Wanneer we al die voorbeelden samen nemen en gaan uitzoeken wie nu daadwerkelijk de schepenlijsten concreet van namen voorziet, dan kunnen we een aantal instanties met zekerheid uitschakelen. De hertogin zelf of haar commissarissen komen niet in aanmerking omdat zij te ver van de Brugse leefwereld afstaan. De hertogin kan waarschijnlijk niet eens dertien namen van Bruggelingen opnemen, laat staan dat ze dan nog zouden voldoen aan de specifieke eisen door het privilege gesteld. En hetzelfde geldt eigenlijk ook in heelwat gevallen voor de commissarissen. De commissarissen moeten dan wel Vlamingen zijn, maar zijn daarom nog geen Bruggeling. En als dat dan toch een enkele keer het geval is, zoals bij Jan van Nieuwenhove filius Clais dan is dit voorbeeld eerder een tegenaanwijzing dan een bevestiging. Jan van Nieuwenhove heeft als commissaris gezworen dat hij zich op geen enkele wijze zal laten beïnvloeden of omkopen. In een periode dat de stad zeer sterk de naleving van de privileges beklemtoont, wordt Jan van Nieuwenhove filius Clais zelf tot schepen aangeduid en trouwens door zijn medeschepenen tot burgemeester verkozen⁴³. Zou hij zichzelf aangeduid hebben?⁴⁴ Een andere mogelijkheid zou zijn dat de hoofdmannen en dekens van de ambachten, lid per lid, hun kandidaten voordragen. Dit stuit echter op de vele fouten en tegenstrijdigheden met de bestaande pri-

42 SAB, wetsvern., f 185r.

43 SAB, handschriften nr 6, commissaris op 2 september 1482 en SAB, wetsvern., f 124r.

44 In de periode die wij behandelen zijn er drie verschillende personen met de naam Jan van Nieuwenhove. Dit heeft bij diverse auteurs voor nogal wat verwarring en vergissingen gezorgd. De tijdgenoten zelf die natuurlijk ook met dit probleem geconfronteerd werden hebben het ons in veel gevallen gemakkelijk gemaakt. De ene Jan van Nieuwenhove is de zoon van Clais en wordt in 1479 door Maximiliaan van Oostenrijk tot ridder geslagen. Hij wordt ofwel als Jan van Nieuwenhove f Clais ofwel sinds 1479 als ridder of als mer Jan van Nieuwenhove al dan niet met de naam van zijn vader erbij genoemd. Hij is een nogal bepalende persoon in zijn tijd. We zijn van plan binnen afzienbare tijd een biografische bijdrage over die Jan van Nieuwenhove te brengen. De tweede is Jan van Nieuwenhove filius Michiel die op een bepaald ogenblik ook watergraaf is. Hij is een vurig aanhanger van Maximiliaan en wordt door de opstandige Bruggelingen in 1488 terechtgesteld. Er is nog een derde Jan van Nieuwenhove die meestal zonder verdere identificatie voorkomt. We hebben hier te maken met Jan van Nieuwenhove filius Jan of ook wel eens in de bronnen vermeld als de oude. Het is vooral onze derde Jan die voor moeilijkheden zorgt. We zijn dus erg attent geweest en hebben onweerlegbaar kunnen vaststellen dat in bv. 1482 de burgemeester van schepenen én één van de commissarissen wel degelijk één en dezelfde persoon is, nl. mer Jan van Nieuwenhove de ridder.

vileges en de gebrekkige kennis van de familiale- en/of beroepssituatie van een aantal kandidaten. Het zou inderdaad potsierlijk zijn dat de hoofdmannen en dekens de ene dag een kandidaat voordragen en hem een dag later weer laten afzetten.

We weten nu zo ongeveer wie geen bepalende rol spelen bij de keuze van de schepenen, maar wie dan wel ?

Volgens onze mening wijst alles in de richting van de baljuw. De baljuw geeft de namen van de schepenen door aan de commissarissen die ze in naam van de hertogin bekrachtigen. De baljuw als grafelijk ambtenaar wordt meerdere malen expliciet aanwezig gemeld bij de ceremonie van het wisselen van de schepenbank⁴⁵. Door zijn functie is hij op de hoogte van de Brugse situatie maar meestal ook weer niet zo indringend wat dan de fouten en vergissingen helpt verklaren..

De keuze van de schepenen volgens het privilege van 21 april 1477.

In de regeringstijd van Karel de Stoute ondervond de hertog geen enkele institutionele belemmering bij het aanduiden van de schepenen⁴⁶. De revolterende poorters en ambachten, bij monde van hun hoofdmannen en dekens, wilden paal en perk stellen voornamelijk aan de benoeming en de daarbij horende bescherming van corrupte burgemeesters en schepenen. Men eiste dat in een privilege zou ingeschreven worden dat de negen leden van de stad elk door één schepen zouden vertegenwoordigd worden en dat de vorst de ontbrekende vier schepenen vrijelijk mocht kiezen uit de poorterij en/of de ambachten⁴⁷. In het bijzondere privilege voor Brugge komt de hertogin aan die eisen tegemoet⁴⁸. De commissarissen zullen uit de poorterij 4 schepenen aanduiden en verder zal ieder van de negen leden vertegenwoordigd worden door één schepen. Maar vermits het eerste van de negen leden de poorterij is, komt dit neer op 5 poorters tegenover 8 ambachtslui.

45 SAB, wetsvern., f 77r. “..ende commiteren bij desen te vernieuwene dese waerf van onsen weghe, de wet vander selver onser stede van Brugghe. Ontbieden u daeromme ende bevelen dat ghij verghadert ter plecke ghecostumeirt ende met u daer over gheroupen onsen bailliu vander zelve stede vermaect ende verniet de voorseide wet...”

46 SAB, politieke oorkonden nr 1228. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p. 287.

47 SAB, politieke oorkonden nr 1144. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p.130.

48 SAB, politieke oorkonden nr 1155. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p. 148.

Vanaf de wetsvernieuwing op 17 april 1477 wordt de schepenbank op die manier samengesteld⁴⁹.

Deze nieuwe regeling is in ieder geval een wijziging t.o.v. de bestaande toestand, maar lijkt achteraf toch niet zo erg vernieuwend te zijn, vermits reeds ongeveer anderhalve eeuw vroeger een min of meer gelijkaardig systeem van sociale vertegenwoordiging in de schepenbank werd toegepast⁵⁰.

De negen leden vertegenwoordigen de volgende geledingen van de stadsbevolking.

1. De poortერი. De hoofdman van het zestendeel Sint Jan is de belangrijkste hoofdman.
2. De vier neringen. De wevers, volders, scheerders en ververs. De zwaardeken is de wever.
3. De vleeshouwers en de visverkopers. De vleeshouwer is de zwaardeken.
4. De 17 kleine neringen. De kern wordt gevormd door de ambachten uit het bouwvak. De zwaardeken is de timmerman.
5. De ambachten 'uytten hamere". De zwaardeken is de smid.
6. De ambachten "uytten ledere". De zwaardeken is de cordewanier.
7. De ambachten "uytter naelde". De zwaardeken is de kleermaker.
8. De bakkers. Men spreekt soms ook van "tled van de cleene neringhen"⁵¹
9. De makelaars⁵².

Die indeling is minder duidelijk dan men op het eerste zicht zou denken. Zo behoort bijvoorbeeld het ambacht van de barbiers tot het lid van de bakkers⁵³. En de kaarsgieters, de fruteniers, de schippers en de paternostermakers behoren tot het lid van de makelaars⁵⁴. Blockmans schrijft dat de twee schepenbanken zoals hij ze noemt, op het einde van de 14de eeuw reeds rechtstreeks werden aangesteld door de commissarissen van de vorst, met dit voorbehoud dat de burgemeester en schepenen het recht bezaten om in de door de commissarissen opgestelde lijst van raden ongewenste personen door anderen te vervangen. De commissarissen duidden ook de burge-

49 SAB, wetsvern., f 78r.

50 Mertens J. :De verdeling., p. 460-462.

51 Blockmans W.P. :Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 - 26 september 1506). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselhrijen en van de vorstelijke ambtenaren, Brussel, 1973-78. p.291.

52 Despars N. : Chronijcke., dl IV. p.134-135.; zie ook Dits die excellente., f 183v.; De Stoop P. : Particularités sur les corporations et métiers de Bruges, HGG., jg 1843, p.133-166 en ook Gailliard J. : Ambachten en neringen, deel II, p.133.

53 RAB, blauw nummer 8876, zie ook De stoop P. : Particularités., passim.

54 RAB, blauw nummer 8837, zie ook De Stoop P. : Particularités., passim.

meester van de courpse aan⁵⁵. In 1477 zijn de gebruiken grondig veranderd. De commissarissen duiden de schepenen aan. (Zie hierboven) Daarna kiezen de schepenen zelf, in geheime zitting, uit hun midden de nieuwe burgemeester van schepenen. De burgemeester en de schepenen, zonder inmenging van de commissarissen, stellen de raden aan. De burgemeester van de courpse wordt door de schepenen en raden samen verkozen⁵⁶.

De bevoegdheid van de schepenen op politiek bestuurlijk vlak.

We zullen eerst onderzoeken hoe ver de autonome macht reikt van de schepenbank in zaken van algemeen bestuur. Hoe gebeurt de besluitvorming in verband met bestuursdaden die de stad intern betreffen. Hoe worden de beslissingen genomen die de relaties regelen tussen de stad en de buitenwereld zowel tegenover de andere Vlaamse steden als ten overstaan van de soeverein ?

Het privilege dat Maria van Bourgondië toekent aan de stad op 21 april 1477 wordt in feite afgedwongen door de leden van de poortertij en van de ambachten en neringen die gewapend en dreigend op de Grote Markt komen staan⁵⁷. De artikels in het privilege die handelen over de bevoegdheid van de schepenen zijn dan ook in die zin opgesteld.

Zo mogen de 6 hoofdmannen en de 54 dekens ten allen tijde ieder een vertegenwoordiger sturen in de vergadering van de schepenen om aldaar hun mening te kennen te geven⁵⁸. Er wordt niet gestipuleerd of de schepenen ook rekening moeten houden met hun inbreng. Dit betekent wel dat de poortertij en de ambachten mee een stem laten horen bij de besluitvorming. Die stem zal de ene maal nadrukkelijker klinken dan op een ander moment, al naar gelang de machtsverhoudingen in de stad verschuiven.

De inspraak toegekend aan de poortertij en de ambachten door het privilege gaat nog verder. Zo moeten berichten afkomstig van de vorst, van de Grote Raad, van de Raad van Vlaanderen of van het Parlement van Parijs, gericht aan het stadsbestuur ten laatste de dag na ontvangst bekend worden gemaakt aan de hoofdmannen en dekens. Nadat zij de berichten onderzocht hebben moeten ze bin-

55 Blockmans : Volksvertegenwoordiging., p.76.

56 SAB, wetsvern., f 78r.

57 Zie p. 4.

58 SAB, politieke oorkonden nr 1155. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p.148.

nen de drie dagen openbaar worden voorgelezen⁵⁹. Hoofdmannen en dekens hoeven niet zelf, al dan niet op aanvraag van hun leden, initiatief te nemen om geïnformeerd te worden. De schepenen moeten automatisch de berichten van het soevereine gezag medelen aan de hoofdmannen en dekens én aan het ganse volk.

De invloed van de poorterij en de ambachten strekt zich nog verder uit over meerdere terreinen. In datzelfde privilege geeft Maria van Bourgondië de stad toestemming om een groep van 100 gewapende Rode Caproenen op te richten met beveiligingstaken. De Rode Caproenen moeten uit de negen leden gekozen worden en ze kunnen alleen ingezet worden door "...die vander wet, hoofdmannen ende dekenen⁶⁰".

Omdat juridische teksten in de enge zin van het woord over de bevoegdheid van de schepenen voor het overige ontbreken zullen we concrete bestuurshandelingen door die schepenen gesteld ontleden om meer informatie over de macht en onmacht van de schepenen te verzamelen.

Op 24 februari 1477 vragen de poorterij en de ambachten aan de zittende burgemeester van schepenen om samen de privileges na te lezen en te controleren of alle artikels wel worden nageleefd en waar nodig correcties aan te brengen⁶¹. Als de burgemeester weigert lopen de poorters en de ambachten in de wapens. De schepenen, na de vlucht van de burgemeester, geven toe⁶².

Nadat de privileges onderzocht waren en niet voldeden, lieten de hoofdmannen en dekens een notitie opstellen van eisen die ze absoluut wilden ingelast zien in het te verkrijgen privilege. Officiëel moet de vraag naar de hertogin toe, uitgaan van het schepencollege, maar de poorterij en de ambachten bepalen mee welke richting de nieuwe privileges zullen inslaan⁶³.

Bij nader inzien blijkt dat de vrijheid van handelen van de schepenen bij bestuurlijke beslissingen zeer sterk gebonden is aan de standpunten van de hoofdmannen en dekenen. De expliciete verwijzingen daarvan in de stadsrekeningen zijn veelvuldig. Enkele voorbeelden

59 SAB, politieke oorkonden nr 1155. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p.148.

60 SAB, politieke oorkonden nr 1155. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p.148.

61 Zie noot 12 en 13.

62 Zie noot 58.

63 SAB, politieke oorkonden nr 1144. "Dese naevolghende articlen waren bij hooftmannen ende dekenen boven den articlen gheadviseirt ende gheraempt biden XVIIIen ende VIe persoonen inneghebrocht ende begheert vercreghen te werde ne daerof onder correxie eeneghe bij privilegie vercreghen zullen moeten zijn...". Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p.130.

mogen volstaan. Er worden onderhandelingen gevoerd in Gent enerzijds met de andere Leden van Vlaanderen en terzelfdertijd met de Staten van Vlaanderen. De onderhandelaars houden het stadsbestuur op de hoogte van de vorderingen door middel van “..eenen bode ten vijf stonden ghesonden met lettren ande wet, hooftmannen ende dekenen van deser stede...”⁶⁴. De opdrachten die de onderhandelaars zelf meekrijgen, komen evenzeer “bij laste vander wet, hooftmannen ende dekenen ...”⁶⁵. Dergelijke voorbeelden zijn zeer talrijk aanwezig in de diverse stadsrekeningen. Gaat het hier enkel om kennisgeving of spelen de hoofdmannen en dekens een daadwerkelijke rol bij het tot stand komen van die instructies ?

Er is een instructiebrief bewaard door de stad aan zijn onderhandelaars geschreven. De datum is 22 augustus 1482⁶⁶.

“Instructie omme de ghedeputeirde bider wet, hooftmannen ende dekenen ghesonden biden anderen leden te Ghend tYpre ende elre daert dienen zal”.

De inhoud van de brief is niet echt belangrijk voor ons onderwerp maar omdat dergelijke documenten niet zo talrijk bewaard zijn toch even een greep uit de instructies.

De afgevaardigden moeten onderhandelen over de verdediging van Vlaanderen, over de ontvangst van Maximiliaan in Vlaanderen, op dat ogenblik een zeer delicate zaak, over de in- en uitvoer van graan omdat de voedselbevoorrading problemen begon te stellen.

De slotclausule van het document belicht opnieuw het aspect bevoegdheid. Er wordt gestipuleerd dat meester Boudin Haghebaert stadspensionaris in naam van de schepenen en Lamsin Coene, klerk van de tresorie in naam van de hoofdmannen en dekens de instructiebrief zullen ondertekenen. Dit wil dus zeggen dat de instructies aan de onderhandelaars m.a.w. het buitenlands beleid, tot stand komt door overleg en consensus tussen aan de ene zijde de schepenen en aan de andere zijde de hoofdmannen en dekens. Niet alleen wordt gezamenlijk overlegd, maar zij delen ook de verantwoordelijkheid. Immers alles wordt in contractvorm neergeschreven en formeel ondertekend door beide partijen. Hierbij rijst wel de vraag : handelen de hoofdmannen en dekens hier ook met de concrete goedkeuring van hun achterban ? De bronnen geven hieromtrent geen uitsluitsel.

Wij neigen eerder over naar het standpunt dat in deze materie de hoofdmannen en dekenen wel degelijk als gevolmachtigde onder-

64 SAB, stadsrek., 1476-77 f 49v.

65 SAB, stadsrek., 1476-77 f 61v.

66 SAB, cartularium Groenenboek onghecotteerd f 321v.

handelaars optreden. Er is het argument van de snelheid van handelen. Het raadplegen en beraadslagen van de ganse poorterij en van alle ambachten kan bijzonder tijdrovend zijn. Er is ook het element discretie om niet het woord geheimhouding te gebruiken. Bij consultatie van de achterban is discretie natuurlijk onbestaande.

De gevangenneming van Maximiliaan van Oostenrijk in februari 1488, heeft voor de ambachten heelwat taboe's opgeheven. De ambachten reageren trouwens niet enkel tegen de vorst, maar ook tegen wat we zouden kunnen noemen de notabelen, die groep poorters die qua prestige en invloed, tijdens welk bewind dan ook, terug op hun poten vallen en voor de ambachten ongetwijfeld overkomen als de onbetrouwbaarheid zelve. Er wordt enkele malen expliciet vanop de halle een algemene staking uitgeroepen. Overtreders worden financieel beboet⁶⁷. Dit kan nauwelijks gezien worden als een actie tegen de vorst, maar treft des te zekerder de, over het algemeen, groothandeldrijvende notabelen.

De aanwezigheid van de gewapende ambachten op de Grote Markt en hun agressieve houding is ronduit intimiderend voor de nieuwe schepenbank die in volle revolte aangesteld is op 12 februari 1488 in naam van de jonge graaf Filips de Schone en door de Drie Leden van Vlaanderen⁶⁸. Maar, en dat is nieuw, negen andere personen gekozen uit de negen leden leggen de eed af om als bijzitters altijd toezicht te houden op de werking van de schepenbank en 'tghemeente' dagelijks rapport te doen van wat in het college gebeurt⁶⁹.

De gewone leden van de poorterij en de ambachten worden daardoor niet alleen permanent geïnformeerd over de daden van bestuur van de stad, maar ook geconsulteerd. Er zijn menige voorbeelden van die consultatie te vinden in de bronnen. We moeten ons dit zeker niet voorstellen als een huidige volksraadpleging. Een voorbeeld van de gevolgde procedure. Er was een nog ongezegelde brief opgesteld door de Drie Leden van Vlaanderen. De brief werd in het openbaar voorgelezen vanop de halle en er werd gezegd dat de steden Gent, Brugge en Ieper van plan waren die brief te bezegelen. Aan het volk dat verzameld was op de Grote Markt werd gevraagd "of zij daer in te vreden waren, daer up zy riepen : Jawy,

64 SAB, stadsrek., 1476-77 f 49v.

65 SAB, stadsrek., 1476-77 f 61v.

66 SAB, cartularium Groenenboek onghecotteerd f 321v.

67 Despars N. : Chronijcke., dl. IV, p.360. "...zo verboot men anderwaerf ter Hallen uyt werckens ende doen werckens ...".

68 SAB, wetsvern., f 172r.

69 Despars N. : Chronijcke., dl. IV, p.343.

jawy⁷⁰. Wanneer de Drie Leden van Vlaanderen besloten hebben om samen de vrede van Doornik van 18 december 1485 en de vrede van Atrecht van 1482 te blijven onderhouden, wordt vanaf de halle aan de ganse bevolking gevraagd of zij akkoord gaan en zij roepen luid : "Ja wy"⁷¹.

De bestuursmacht van de schepenen geraakt daardoor steeds verder in de verdrukking. Zij worden voortdurend door de negen leden van de stad op de vingers gekeken en noch de schepenen noch de hoofdmannen en dekens durven een beslissing nemen zonder de goedkeuring van de gewone leden van de poorterij en de ambachten.

De stad ervaart een nieuwe grote ontgoocheling wanneer Maximiliaan zich niet houdt aan de vredesbepalingen die hij onderschreven had om zijn vrijheid te herkrijgen⁷². Op 1 juni 1488 vaardigen de burgemeesters en schepenen van Brugge een charter uit met de verlanglijst van maatregelen die men als privilege door graaf Filips de Schone wil bekrachtigd zien. In wezen vraagt men aan de graaf om de toestand de facto ook de jure vast te leggen. Voor wat het besturen van de stad betreft en de macht van de schepenen daarbij mag gerust van een omwenteling gesproken worden. Voortaan gaat de macht uit van de vergadering van de leden van de poorterij en de ambachtshui. De bepalingen van dit charter i.v.m. het stadsbestuur spreken voor zichzelf. De poorterij en ambachten manoeuvreren naar de toegevingen door Maria van Bourgondië in het privilege van 21 april 1477 aan de stad gedaan⁷³. Het Vrije was officieel sinds 18 oktober 1485 opnieuw Vierde Lid van Vlaanderen en op 2 februari 1488 heeft Maximiliaan ook de specifieke samenstelling van de schepenbank afgeschaft⁷⁴.

Het Vrije moet als lid van Vlaanderen geschrapt worden en de bepalingen van 1477 moeten opnieuw geldig zijn. Men eist dan ook negen kopieën van die privileges voor de negen leden van de stad en de nieuw aangestelde functionarissen zoals de baljuw, de schout, de schepenen enz. zullen voortaan een eed op die privileges moeten afleggen. Opdat ze zouden weten wat ze gezworen hebben, behoort het tot hun plichten om binnen de drie dagen na hun aantreden de privileges ook daadwerkelijk na te lezen. Niettegenstaande er maar liefst 78 artikels worden opgesteld van zaken die men bij privilege wil

70 Diegerick I.L.A. : Correspondance des magistrats d'Ypres pendant les troubles de la Flandre sous Maximilien. Bruges, 1853. p.130.

71 Despars N. : Chronijcke., dl.IV, p.344.

72 Wellens R. : La révolte ., p.50-52.

73 SAB, politiek charter nr 1230 van 1/6/1488. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., p.306-308. Gepubliceerd in : Delepierre O. : Marie de Bourgogne et Maximilien p.230-249. HGG, deel IV, jg 1842.

74 zie noot 20 en 21.

bekomen, wordt geen allusie gemaakt op de afschaffing door Maximiliaan van de regel dat de schepenbank moet samengesteld worden uit 5 poorters en 8 ambachtslieden. Misschien wordt het argument dat hij aanhaalt, als zou een schepenambt voor heelwat ambachtslui vanuit economisch standpunt, een te zware belasting zijn, wel als juist ervaren⁷⁵.

Het schepencollege wordt nog verder genuilband. Ze mogen geen "begheerte noch consent" d.w.z. geen voorstellen doen noch beslissingen nemen, tenzij samen met de hoofdmannen en alle dekens. De bezegeling van de beslissingen moet gebeuren minstens in tegenwoordigheid van de 18 zwaardekens⁷⁶. Sterker nog, wanneer de hoofdmannen en dekens in opdracht van de leden van de poortერი en de ambachten, bepaalde resoluties naar voren brengen dan moeten de schepenen dit als bindend beschouwen⁷⁷.

De autonomie van de poortერი en de ambachten wordt nog verder benadrukt. Een ambachtsman die deel uitmaakt van de wet mag binnen het ambacht geen functie vervullen en hij mag zelfs geen enkele vergadering van het ambacht bijwonen⁷⁸. Een ambachtsman die zich "geneert" voor zijn ambacht komt zelfs helemaal niet meer in aanmerking voor een mandaat in de wet⁷⁹.

De actie gaat uit van de gewone ambachtslui en leden van de poortერი. De kloof met de "notabelen" wordt hierdoor nog maar eens beklemtoond.

Die gewijzigde machtsverhouding wordt meteen onderstreept. De hoofdmannen en de dekens kaarten in de bijeenkomst met de schepenen een gerucht aan dat onder het volk circuleert. Er zou een brief bestaan waarbij in het vervolg het eerste ambacht dat illegaal gewapend op de Grote Markt verschijnt zijn statuut van ambacht zou

75 Nochtans worden de schepenen in Brugge wel degelijk bezoldigd. SAB, stadsrek. 1483-84 f 154v "„Eerst betaelt den XII scepenen die daghelicx gheseten hebben ten berechte van partijen binnen desen jare 30 £ 8 s 4 d gr" en verder "Item betaelt den scepenen ende raden ter cause van 30 waken bij hemlieden ghedaen binder tijd vanden vrije tooghedaghen van der brugghe merct gheduerende. Elke wake 3 s gr, comt 6 £ gr." We kunnen hierbij nog de gratis kleding, de wijn en eventueel verplaatsingsgelden voegen. De schepenbank die op 12 februari 1488 door de opstandelingen wordt aangesteld is helemaal niet meer conform aan de privileges van 1477. Zo zijn er bijvoorbeeld 7 leden uit de poortერი schepenen. zie Despars N. : Chronijcke., dl.IV, p. 342.

76 SAB, politiek charter nr 1230 van 1/6/1488. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., p.306-308. Gepubliceerd in : Delepierre O. : Marie de Bourgogne et Maximilien p.236. HGG, deel IV, jg 1842.

77 SAB, Civiele sententien nr 165, 1487-88 f 95r.

78 Zie noot 72.

79 SAB, politiek charter nr 1230 van 1/6/1488. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., p.306-308. Gepubliceerd in : Delepierre O. : Marie de Bourgogne et Maximilien p.234-249. HGG, deel IV, jg 1842.

verliezen. De schepenen beweren dat ze nog nooit zo'n brief gezien hebben. Hierop bevelen de hoofdmannen en de dekens aan de schepenen een dergelijke brief te verscheuren, mocht ze ooit te voorschijn komen. Dit wordt door de schepenbank onder de vorm van een akte, beloofd⁸⁰.

De inspraak van de poorterij en de ambachten is niet alleen een gevolg van een tijdelijke ongeregelde, opstandige houding. In juli 1491, wanneer de stad definitief door Maximiliaan is onderworpen en onder het militaire gezag van kapitein Jan van Thenteville, een door Maximiliaan benoemde aanhanger, staat, ook dan blijven de poorterij en de ambachten hun rol spelen. Duitse en Henegouwse huurlingen, in dienst van Maximiliaan, wilden met de instemming van de schepenen, ook door Maximiliaan benoemd, én van kapitein Jan van Thenteville de stad binnenkomen. De hoofdmannen en de dekens en hun ganse achterban verzetten zich tegen dat plan en de huurlingen komen niet binnen⁸¹.

De bevoegdheid van de schepenen in financiële zaken.

Deze materie ligt zo mogelijk nog gevoeliger. In de tijd onmiddellijk voorafgaand aan onze periode, onder bescherming van de Bourgondische overheid, gaan de stedelijke bestuurders zich te buiten aan kwalijke financiële praktijken. Wanneer het centrale gezag onder Maria van Bourgondië verzwakt, worden de ex-burgemeesters en trossiers wegens fraude, op een voorbeeldige wijze bestraft, zoals hierboven beschreven⁸².

Begin februari 1488 wordt Maximiliaan gevangen genomen door de Bruggelingen. Op 2 maart controleert het nieuwe stadsbestuur de rekening van het schepencollege dat op 12 februari 1488 vervangen was. De onregelmatigheden in die rekening waren zo talrijk dat niet alleen de schepenen die afgezet waren in de gevangenis moesten blijven, maar dat ook alle schepenen werden gearresteerd die sinds juni 1485, dus sinds het ogenblik dat Maximiliaan het regentschap over Vlaanderen had opgenomen, het ambt hadden uitgeoefend⁸³.

De poorterij en de ambachten houden met argusogen in de gaten wat de bestuurders met hun centen aanvangen. Het schepencollege

80 SAB, Civ. Sent. nr 165, 1487-88 f 95v; zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl VI, p.297-298.

81 Despars N. : Chronijcke., dl.IV, p.501.

82 Zie noot 18.

83 SAB, Civ. Sent. nr 165, 1487-88 f 92r.; Despars N. : Chronijcke., dl.IV, p. 369.

heeft minstens de instemming van de hoofdmannen en dekens nodig zowel om geld te ontvangen als om geld uit te geven. De hoofdmannen en dekens van hun kant spelen het voor zichzelf liever veilig en ze vragen, in de door ons onderzochte periode, meestal de instemming van hun leden.

Tussen gezagsdragers en bevolking bestaat een duidelijk wrijvingseffect wanneer door de eersten nieuwe belastingen worden opgelegd. In de tweede helft van 1477 kijkt de stad aan tegen zeer zware financiële lasten. Het stadsbestuur, gemeenzaam de wet genoemd, wil de moeilijkheden te lijf gaan door nieuwe belastingen te heffen⁸⁴. De financiële nood is een constante in de behandelde periode zodat eind augustus 1478 dezelfde problemen weer opduiken maar voor dit geval hebben de bronnen een nauwkeurige beschrijving van de gevolgde procedure nagelaten.

De schepenen en de gecommiteerden (= zij die in concreto met het geld van de stad omgaan) hebben meerdere malen de hoofdmannen en dekens gewezen op de slechte financiële toestand van de stad. Met instemming van de hoofdmannen en dekens, hebben de schepenen en gecommiteerden 150 personen aangeduid zowel uit de poortერი als uit de ambachten om voorstellen te formuleren hoe de stad het best en het gemakkelijkst financieel kan geholpen worden. Die 150 man hebben meerdere malen overlegd en komen uiteindelijk met een reeks belastingen op voedsel en drank als probaat middel om de stad uit zijn financiële nood te helpen. Dit is het advies dat zij aan de schepenen en gecommiteerden geven, die het onverkort doorspelen aan de hoofdmannen en dekens. Die laatsten vragen een kopie van dit advies om het aan hun 'volk' te kunnen voorleggen. Daags daarop gebeurt de consultatie van de leden van de poortერი en de ambachtslui. De hoofdmannen en dekens brengen onmiddellijk de beslissing van hun achterban over. De invoering van de nieuwe belastingen moet minstens uitgesteld worden tot na het lopende boekjaar zijnde tot na 1 september 1478. (De beraadslaging grijpt plaats op 22 augustus)

Dan zal men de nieuwe cijfers evalueren en zien welke maatregelen zich opdringen. Wanneer de hoofdmannen en dekens die beslissing aan de schepenen overmaken dan kunnen deze laatsten daar weinig begrip voor opbrengen. Volgens de schepenen moet het geheel op een ernstig misverstand berusten. Immers de hoofdmannen en dekens waren zelf akkoord om de 150 man om advies te vragen, zij weten dat omwille van de schulden van de stad poorters in andere steden gegijzeld worden, dat er binnenkort opnieuw een zware

84 SAB, Groenenboek onghecotteert f 293r.

financiële aderlating zal volgen wanneer de “subventie” van Maximiliaan van Oostenrijk zal moeten betaald worden. Ook de handel en de nering komt in het gedrang want de Brugse poorters zullen niet naar de jaarlijkse markt in Antwerpen durven gaan uit vrees gevangen genomen te worden omwille van de schulden van de stad. Niettegenstaande dit dringende pleidooi van de schepenen blijven de hoofdmannen en dekens op hun standpunt staan. (22/8/1478)⁸⁵ Op 2 oktober 1478 stemmen de hoofdmannen en dekens dan toch in met de voorgestelde verhogingen van de onrechtstreekse belastingen voor één jaar. Maar ze vragen voor de negen leden van de stad negen kopiën van het besluit om aan hun “volk” schriftelijk te kunnen bewijzen dat de toestemming inderdaad enkel voor één jaar gegeven werd⁸⁶.

De boven gevolgde procedure legt een aantal lijnen bloot die bij de besluitvorming worden gevolgd.

Om te beginnen is het de schepenbank die bestuurlijke maatregelen voorstelt. Zij hebben wetgevend initiatief zou men kunnen zeggen. Omdat de ingreep verre van populair zal zijn en om de weerstand zo klein mogelijk te maken, spreiden de schepenen voor de verantwoordelijkheid hun paraplu uit. Zij duiden 150 man aan die sowieso voor de rugdekking zorgen. Na de weigering door de hoofdmannen en dekens, betogen en pleiten de schepenen, maar tevergeefs. Eén zaak is in dit alles zonneklaar. De schepenen hebben simpelweg niet de macht om de belasting op eigen gezag op te leggen. Zij dienen absoluut de instemming van de hoofdmannen en dekens te hebben. Maar dezen hebben zich tegen gewelddadige reacties ingedeekt door hun achterban te raadplegen, maar zich zo terzelfdertijd gebonden. Er zijn aanwijzingen dat het overleg per lid gebeurd is. Toch willen we er hier nogmaals de aandacht op vestigen dat we nog maar in 1478 zijn d.w.z. nauwelijks één jaar na de revolte. Iets zo delicaats als nieuwe lasten opleggen zonder de mening van de poorters en ambachten te volgen is op dat ogenblik nog onrealistisch.

Het bovenstaande voorbeeld is geen uitzonderlijk of alleenstaand geval. De stad verkeert chronisch in financiële moeilijkheden in die periode en neemt meerdere malen zijn toevlucht tot gelijkaardige maatregelen. De gevolgde procedure, alhoewel minder expliciet beschreven in de bronnen, is telkens dezelfde.

85 SAB, Groenenboek onghecotteert f 295r à f 297v.

86 SAB, Groenenboek onghecotteert f 298v à f 299r.

Enkele voorbeelden.

- Met ingang van 1 augustus 1477 "...was bij consente ende overeen-draghene vander wet, hooftmannen, dekenen ende van alden ghe-meene buke van deser voorseide stede ghesloten ende overeenghe-dreghen datmen voord an weder assijze gheven zoude...."⁸⁷.

- Op 13 october 1477 aanvaarden de hoofdmannen en dekens "...uter name van huere volcke..." dat iedere poorter van Brugge, eenmalig, de honderste penning (= 1 %) van zijn bezit zal betalen. De gevolgde procedure is identiek aan die hiervoren beschreven. De wet en de gecommiteerden stellen de maatregel voor aan de hoofd-mannen en dekens die hun achterban raadplegen en nadien het, in dit geval, positieve antwoord overbrengen⁸⁸.

Op 29 december 1478 stellen de schepenen en gecommiteerden de hoofdmannen en dekens in kennis van een bevelschrift van Maximiliaan van Oostenrijk om enkele van zijn favorieten in Brugge vrij te stellen van de kort daarvoor opgelegde accijnzen (zie hierbo-ven 2/10/1478). "...up welke zaken de voorseiden vander wet ende ghecommiteerde vertrec namen omme van dien te sprekene metten voorseide hoofdmannen ende dekenen mids dat zij zulcke zaken zonder hemlieden niet doen en mochten ..."⁸⁹.

De hoofdmannen en dekens overleggen onderling en wijzen de uit-zonderingsmaatregel af. Zij verwijzen naar de privileges van de stad ter zake en geven de schepenen opdracht in die zin te antwoorden aan de betrokkenen die de vrijstelling eisen.

De materie is lichtjes verschillend van de voorgaande voorbeelden, maar de algemene lijn die gevolgd wordt blijft dezelfde. De schepe-nen kunnen niet of durven niet op eigen houtje ingaan tegen een door de bevolking genomen beslissing om accijns op te leggen. Zelfs niet op bevel van de aartshertog. De hoofdmannen en dekens raad-plegen in dit geval hun leden niet. Door hun weigering nemen ze een uitvoerende maatregel. De bestaande reglementering door de leden goedgekeurd, blijft immers onverkort van kracht. Indien de hoofdmannen en dekens het bevel van Maximiliaan hadden willen opvolgen en dus een uitzonderingsmaatregel hadden doen ontstaan hadden zij meer dan waarschijnlijk wel de "ghemeene buke" moeten raadplegen.

Ook financiële beslissingen van andere aard worden gemeenschap-pelijk door het schepencollege en de hoofdmannen en dekens geno-men. Zo oefent Maximiliaan na zijn zoveelste overwinning op

87 SAB, stadsrek., 1476-77 f 20v.

88 SAB, Groenenboek onghecotteert, f 293r.

89 SAB, Groenenboek onghecotteert, f 300r.

Brugge in de zomer van 1489 druk uit om de waarde van de munt in Brugge te devalueren. De reactie daarop : "...de avaluacie vander munte ghestelt ende gheordonneirt eendrachtelike bij mijnen heeren vanden wet, hooftmannen ende dekenen .." (25 juli 1489)⁹⁰

De instemming van de hoofdmannen en dekens is noodzakelijk. De raadpleging of zelfs voorafgaandelijke kennisgeving aan de leden van de poorterij en de ambachten is niet verplicht.

De stad Brugge verwierp de aanspraken van Maximiliaan van Oostenrijk om als regent in naam van zijn minderjarige zoon op te treden. Hierdoor werd de stad verwickeld in een slepend militair conflict met de aartshertog dat duurde vanaf het overlijden van Maria van Bourgondië op 27 maart 1482 tot de overgave van de stad halfweg juni 1485.

Vanaf de bestuurswisseling op 30 juni 1485 komen de aanhangers van Maximiliaan de schepenzetels innemen en is de dreiging van de revolterende ambachten reeds ver weg. De consequenties daarvan voor de machtsverhoudingen binnen de stad zijn meteen duidelijk. De stad heeft opnieuw, beter is nog te zeggen, nog steeds, geldgebrek. De tijd is oktober 1485. De schepenen overleggen met de hoofdmannen en dekens hoe aan geld te geraken? Dit is het vertrouwde schema. Zij komen overeen om o.m de accijnzen die reeds op bier en wijn bestonden drastisch te verhogen. De dekens stemmen met de verhoging in zonder hun achterban te raadplegen. Wanneer de verhoging van de accijnzen effectief wordt ingevoerd op 10 december 1485 gebeurt dat "...ten cleenen contentemente van den ghemeente ..."⁹¹

Het potverteren en stadsgelden voor eigen doeleinden aanwenden is opnieuw volop aan de orde⁹².

Op het vlak van de financiële besluitvorming was de alertheid van de poorterij en ambachten al altijd groot geweest. Na de gevangenneming van Maximiliaan reageren ze ongemeen heftig.

Op 1 juni 1488 wordt uitdrukkelijk vastgelegd dat er geen enkele subsidie van de stad kan geëist worden, tenzij dit aanvaard is door

90 SAB, stadsrek., 1488-89 f 161v.

91 Despars N. : Chronijcke., dl IV, p.272 en p. 274.

92 SAB, stadsrek. 1487-88, f 123v. Op 6 januari 1488 wordt een maaltijd aangeboden aan Maximiliaan "...bijder voors. stede...ten huuse van Jan van Nieuwenhove de watergrave. 23 £ 17 s 8 d.

Latere controleurs van de rekening hebben in de marge genoteerd : "...zulcke maeltijden ne behooren niet ghegheven te zine ten laste vander stede ten ware dat die ghegheven hadde gheweest inder stedehuis ofte andre plaetse toebehoorende der stede."

een voorafgaandelijke goedkeuring van de hoofdmannen, dekens en de ganse gemeente⁹³.

In de rumoerigste periode, begin 1488, wordt één van de aanhangers van Maximiliaan nl. Jacob van Gistel, heer van Dudzele, ex-burgemeester van schepenen, gearresteerd en na bekentenissen terechtgesteld. Eén van de zwaarste beschuldigingen die tegen hem ingebracht werd, bestond erin, dat hij als burgemeester op eigen gezag, in samenwerking met de schout Pieter Lanchals een lening en maandgeld had opgelegd die door de gewone burgers van de stad moesten betaald worden⁹⁴.

Maar in de strijd tegen Maximiliaan worden in juni 1489 Joris Picavet de grote bezieler van het verzet tegen Maximiliaan en tevens schout van de stad, samen met Jan de Cloot, Pieter Everbout f Pieter en Anthuenis de Scrivere in een schermutseling gevangen genomen. Zij zullen vrijgelaten worden mits het betalen van een losgeld van maar liefst 970 £.. De schepenen beslissen autonoom om dit losgeld uit de stadskas te betalen zonder raadpleging van de hoofdmannen en dekens. Een bijkomende bezwarende omstandigheid is dan nog dat de vrijgekochten niet terugkomen naar de stad zodat zelfs kan getwijfeld worden of het losgeld wel betaald werd. De reactie : de bevolking loopt te wapen en schreeuwt dat ze verraden worden door de schepenen⁹⁵.

De bevoegdheid van de schepenen op het vlak van ordehandhaving en militair optreden.

Van oudsher bestaat de kern van de militaire macht van de stad uit de mobilisatie van haar inwoners. Dat de poorterij en de ambachten hier een belangrijke rol spelen laat zich raden. Door de evolutie in de oorlogvoering wordt op de slagvelden meer en meer gebruik gemaakt van huurlingen. Dit verschuift alleen het accent, want dan zijn het in hoofdzaak de poorters en ambachtsslui die het geld voor de militairen en de andere oorlogsuitgaven moeten verschaffen.

- Jan Breydel , de plaatsvervangende kapitein van de stad, houdt op kosten van de stad een aantal soldeniers. De opdracht gaat uit “..vander wet, hoofdmannen ende dekenen..”⁹⁶

93 SAB, politiek charter nr 1230 van 1/6/1488. Zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., p.306-308. Gepubliceerd in : Delepierre O. : Marie de Bourgogne et Maximilien p.230-249. HGG, deel IV, jg 1842.

94 Despars N. : Chronijcke, dl IV, p. 385.

95 Despars N. : Chronijcke, dl IV, p. 435-437.

96 SAB, stadsrek. 1476-77 f 127v

De stadsrekening kent een identieke uitgavepost voor Jacop van Haelwin, de baljuw van Brugge⁹⁷.

- Het recruteren en inzetten van de Rode Caproenen kan evenmin zonder de daadwerkelijke medewerking van de negen leden ofwel de poorterij en de ambachten⁹⁸.

- Na de militaire debacle van het Brugse militieleger in de slag bij Pont-d'Espierres in de buurt van Doornik (mei 1477) en de verwikkelingen en troebelen die ontstaan waren naar aanleiding van de mobilisatie van dit leger, wil het stadsbestuur nadien de ambachten niet meer gebruiken voor militaire acties en werft ze in de plaats huurtroepen aan. Dit gebeurt na overleg in de vergadering van de Drie Leden van Vlaanderen (6 februari 1478) en op bevel van de hertogin⁹⁹. Brugge belooft 1000 van de 5000 soldaten die Vlaanderen zal inhuren te betalen¹⁰⁰.

De Brugse bevolking was er niet over te spreken dat er huurlingen gebruikt werden i.p.v. de ambachtsmilitie. Het feit dat Gent wel een militieleger gezonden had en dat zij daarenboven flink hadden kunnen plunderen en buit halen, zal ook wel niet helemaal vreemd geweest zijn aan het ongenoegen. Er is halfweg februari een pauze in de vijandelijkheden en de ambachten dringen opnieuw aan op mobilisatie. De schepenen beslissen om dit niet te doen uit vrees dat als de ambachten zich wapenen, de zaak weer uit de hand zal lopen. Zij besluiten opnieuw huurlingen aan te werven. Om hen te betalen zal men een "zettinghe" plaatsen onder de Brugse bevolking. Maar de ambachtslieden willen daar niet mee instemmen. Om de stemming te keren laat het stadsbestuur een wagenspel maken en opvoeren op de kermis van de Jacobinessen (15 februari 1478). In dit spel wordt getoond hoe groot de dreiging wel was die uitging van de Franse koning en dat het volk dus geld zou moeten geven om soldeniers te betalen. Dit schoot echter in het verkeerde keelgat van sommige toeschouwers en er vielen "slagen en verwondingen". Zelfs enkele acteurs kregen een rammeling¹⁰¹. De boelmakers werden door de schepenen in vierschaar veroordeeld. Dat konden de schepenen wel maar aan geld geraken om huurlingen in te huren niet. Want wanneer het leger opnieuw te velde trekt op 20 en 21 mei 1478, zijn het de ambachtsmilities die fier voorbij het Prinsenhof paraderen waar

97 SAB, stadsrek. 1476-77 f 128r

98 SAB, politieke oorkonde nr 1155 van 21 april 1477. De bijzondere privileges voor Brugge. "„Ende zullen de voorscreven roode caproenen altoos ghecoren worden hute den IX leden vander stede voirscreven."

99 Excell. Cron., f 190r.; Blockmans : Handelingen., p. 51.

100 SAB, stadsrek. 1477-78 f 47v-48r.; Blockmans : Handelingen., p.51.

101 Excell. Cron., f 198r-v.

de troepen geschouwd worden door Maria van Bourgondië en haar hofhouding¹⁰².

In de door ons besproken periode wordt door de stad vrijwel de ganse tijd tegen deze of gene oorlog gevoerd met als onmiddellijk gevolg een onvoorstelbaar zware financiële belasting van de stad.

“... in sghelijcx bij mijnen heeren vander wet, die vander poortrie, ambochten ende neerijnghe voors. gheconsenteirt ende ghegheven andre pennijnghe ooc bij manieren van maendghelde als de voors. maent van meye ome daer mede thelpene onderhoudene de wapenijnghe....”¹⁰³

En hier ligt dus de verbinding met het vorige luik, nl. de inspraak van de hoofdmannen en dekens in financiële materies.

De schepenen als rechters.

Hier blijven de schepenen hun volle bevoegdheid uitoefenen tenzij in de gevallen die we buitengewone rechtspraak kunnen noemen.

De blijde inkomst van Maria van Bourgondië in Brugge grijpt plaats op Paaszaterdag 5 april 1477. Nadat het hoogfeest van Pasen voorbij was, werd de datum van 9 april vastgelegd voor de plechtige inzweering van zowel de trouw door de onderdanen aan de soeverein als de erkenning door de hertogin van de nieuwe privileges. Op een met zwart laken bekleed ligbed wordt de hertogin om acht uur 's morgens vanuit het Prinsenhof naar de Sint Donaaskerk gedragen om daar een plechtige mis van de Heilige Geest bij te wonen. Terwijl die mis bezig was, kwam het ter ore aan de bevolking dat het privilege dat Brugge kort voordien verkregen had en waarbij het Brugse Vrije als Vierde Lid was afgeschaft, privilege dat trouwens nog moest ingezworen worden, reeds achterhaald was. De hertogin had sindsdien een oorkonde uitgevaardigd met algemene bepalingen voor de verdediging van Vlaanderen en daarin was het Vrije opnieuw als Vierde Lid genoemd. De Bruggelingen voelden zich verraden en wilden op dat ogenblik hun eed van trouw niet afleggen, zodat Maria van Bourgondië terug naar het Prinsenhof werd gedragen¹⁰⁴.

De neringen en ambachten verzamelden behoorlijk verstoord in hun respectieve ambachtshuizen waar de gemoederen verder verhit geraakten zodat zij rond middernacht mobiliseerden en in gewa-

102 Excell. Cron., f 204v.

103 SAB, stadsrek. 1488-89 f 36r.

104 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV p.129-130. Excell. Cron., f 183r. Custis : Jaerboecken., p.4.

pende slagorde met ontplooide banieren op de Grote Markt kwamen post vatten¹⁰⁵.

Onmiddellijk werden de pensionaris Jan Coolbrant priester en kanunnik van St Donaas en de schepenen Ghelein van Theimseke, Jacob Coolbrant, Jan de Vleeschauwer en Jan Dhont f Jan op initiatief van de te wapen gelopen poorters en ambachten gevangen genomen. (De gevangenen werden pas uit het steen ontslagen op 21 mei 1477, nadat de Brugse militie de stad verlaten had op weg naar de slag van Pont-d'Espierres.) Zij immers waren de Brugse gezanten te Gent bij de hertogin wanneer het gewraakte privilege werd uitgevaardigd en zij hadden dit niet aan de hoofdmannen en dekens gemeld¹⁰⁶.

Het zijn de hoofdmannen en de dekens die de publieke ondervraging van de pensionaris leiden.

Wanneer de poorters en ambachten mobiliseren om ten strijde te trekken tegen de Fransen, (mei 1477) weigeren ze de Grote Markt te verlaten tenzij de vroegere burgemeesters en trossiers berecht worden. (zie vroeger).

In allerijl werd in het midden van de Grote Markt in een afgesloten ruimte een schavot getimmerd. Jan Barbezaen, oud-burgemeester, was de eerste die werd ondervraagd en op de pijnbank gelegd in tegenwoordigheid van de schepenen, hoofdmannen en dekens. Onder de foltering ging hij over tot volledige bekentenissen. De ondervraging gebeurde in de Love op de Burg, terwijl de ambachten ongeduldig, gewapend en wel, op de Grote Markt stonden te wachten. In de loop van de voormiddag, op 17 mei, kwamen meester Eustaes de suffragaan van de minderbroeders, samen met de heer van Gruuthuuse en met kooplieden uit elke natie pleiten voor de beklagde. Zij stelden de ambachtslieden voor om eventueel al zijn goederen verbeurd te verklaren maar toch niet de doodstraf te eisen. Waaruit men kan afleiden dat vanuit de poorters en ambachtslui bij voorbaat de doodstraf geëist was. Ook de beide dochters van de beklagde kwamen smeken voor het leven van hun vader. Er speelden zich emotionele taferelen af, maar de harde kern van de ambachtlieden bleef onberoerd en eiste rechtvaardigheid. Ondertussen verstreek de tijd en werd het al namiddag en er was nog altijd niets gebeurd. De ambachtlieden op de Markt begonnen hun geduld te verliezen. Toen greep er één zijn pingioen en vroeg de anderen om hem te volgen naar het stadhuis waar men veronderstelde dat de schepenen in vergadering waren. Een grote groep volg-

105 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV p.130. Excell. Cron., f 183r. Custis : Jaerboecken., p.4.

106 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV p.130-132. Custis : Jaerboecken., p.5.

de en in hun haast en onstuimigheid struikelden ze de Breydelstraat binnen. Aan het stadhuis gekomen bleken de schepenen daar niet te zijn. Nadat de schepenen gevonden waren, kwamen ze in vierschaar samen op de Grote Markt en in ijlt tempo veroordeelden ze Jan Barbezaen ter dood. Hij werd nog diezelfde avond rond zeven uur op het schavot op de markt ten aanschouwen van alle gemobiliseerden onthoofd.

Die ene terechtstelling had de gemoederen niet gesust. De bevolking wilde dat er ook nog anderen zouden berecht worden. Opdat ze ditmaal alle fazen van het onderzoek zouden kunnen volgen deden de oproerige ambachten de pijnbank op de Grote Markt, voor de halletoren opstellen. Meester Pauwels van Overtvelt, Jan de Baenst heer van Sint-Joris en Anselm Adornes heer van Cortwijck, alle drie oud-burgemeesters en van adel werden op 18 mei tot diep in de nacht ondervraagd en gefolterd. Onder de tortuur bekenden ze alle drie en wenend smeekten ze voor hun leven. De hoofdmannen en dekens werden zelf ontroerd en meenden dat ze de ambachtslui wel tot medelijden zouden kunnen vermurwen. Zodoende werd ditmaal geen doodstraf uitgesproken maar werden de eerste twee beklagden veroordeeld tot verbeurdverklaring van al hun bezittingen, moesten ze in hun ondergoed, barvoets en bloothoofds, door de baljuw en de schout geleid, van banier tot banier gaan en aan iedere deken vergiffenis vragen. Ze moesten zich ook tot het einde van hun leven in een klooster terugtrekken. Anselm Adornes moest eveneens vergiffenis vragen aan de ambachten voor zijn fouten. In de toekomst mocht hij geen officiële functie meer uitoefenen en de som die hij frauduleus van de stad had ontvreemd zou hij viervoudig moeten restitueren. Hiervan zou de helft naar de stadskas gaan en de andere helft naar de soeverein¹⁰⁷.

De gebeurtenis maakt duidelijk dat het initiatief om de beklagden te arresteren niet uitgaat van de schepenen, maar van de gemobiliseerde poorters en ambachten. Bij de ondervraging zijn de hoofdmannen en dekens aanwezig wat zeker niet de normale procedure is. Het geheel wordt voortgedreven door de gepantserde vuist van de poorters en ambachten. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat de strafmaat reeds lang op voorhand bepaald was door de poorters en ambachten en dat de schepenen willens nillens moesten volgen.

In oktober 1477 geven de hoofdmannen en dekens uiting aan hun tevredenheid over en hun instemming met het uitgesproken vonnis

107 Despars N. : Chronijcke., dl.IV p.138-139.; Excell. Cron., f 185r-186r; Boeck van al 't gene., p.2.

tegenover Jan de Baenst. Hieruit kunnen we eigenlijk opmaken dat om die instemming te verkrijgen de schepenen zich bij het rechtspreken hebben laten beïnvloeden door de mening van die hoofdmannen en dekens¹⁰⁸.

Hier willen we er toch met klem op wijzen dat in gevallen van burgerlijk recht en criminaliteit van gemeen recht de schepenen autonoom optreden. Maar in de door ons besproken periode komen er veel 'regiemwisselingen' voor en ieder nieuw 'regiem' maakt komaf met de tegenstanders uit het vorige periode. Daarbij worden de zittende schepenen duidelijk voortgedreven door elementen vreemd aan de normale rechtspraak.

In de woelige tijd in het jaar 1488, veroordeelden de schepenen in vierschaar, in tegenwoordigheid van afgevaardigden uit de negen leden, Jan van Nieuwenhove de watergraaf ter dood. Maar van de schepenbank gaat de vraag uit aan de afgevaardigden van de Drie Leden van Vlaanderen, die de soeverein vervangen, én aan de hoofdmannen en dekens van Brugge of ze zich met dit vonnis akkoord kunnen verklaren¹⁰⁹. In dergelijke omstandigheden kan men moeilijk van onafhankelijke rechtspraak spreken.

Wanneer we de bevoegdheden en macht van de schepenbank overzien, kunnen we die als volgt samenvatten.

Het schepencollege is helemaal niet die machtige monoliet die in zijn eentje de stad bestuurt.

De schepenen zijn verplicht tot kennisgeving van alle materies die van de soeverein naar de stad toekomen. Diegenen die de informatie doorgespeeld krijgen zijn in eerste instantie de hoofdmannen en dekens maar vervolgens ook, eveneens verplicht, de leden van de poorterij en de ambachten.

De politiek tegenover de vorst en naar andere steden toe, komt in een soort consensus tussen aan de ene kant de schepenen en anderzijds de hoofdmannen en deken tot stand. Waarschijnlijk is de rol die de leden van de poorterij en de ambachten hierbij spelen eerder beperkt, tot aan de cruciale wending in 1488.

Het beheer van de geldbeugel gebeurt via de schepenen, door de tesoriers en hierbij is de goedkeuring door de hoofdmannen en dekens absoluut noodzakelijk. Omdat de materie zo gevoelig ligt, wordt meestal, vooral als het om voorafgaandelijke beslissingen gaat, het fiat van de achterban gevraagd.

Bij maatregelen in verband met de veiligheid en de orde van de stad, kunnen de schepenen uiteraard niet beslissen buiten de poorterij en

108 SAB, Groenenboek onghecotteert f 293r.

109 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV p.355.

de ambachten. Zij zijn het immers die het eigenlijke stadsleger vormen.

De hoofdmannen en dekens, hetzij allemaal, hetzij enkel de zwaardekens, zijn permanent betrokken bij de stedelijke besluitvorming. Het is dan ook niet gewaagd te beweren dat zij een minstens even grote inbreng hebben als het schepencollege zelf.

De rechtspraak blijft zaak van de schepenen. Maar als het om politieke processen gaat worden de schepenen nogal eens hetzij door de vorst hetzij door de opstandige stedelingen in een bepaalde richting geduwd.

Het schepenambt een onzekere en riskante bezigheid.

De “meutemakers” van februari-mei 1477 die enkele specifieke eisen aan de hertogin gesteld en verkregen hadden in het nieuw privilege, hadden het ook niet erg begrepen op de bestuurders van de stad uit de voorafgaande jaren onder het bewind van Karel de Stoute.

In een vlaag van woede omdat al hun inspanningen om het Vrije als Vierde Lid van Vlaanderen geschrapt te krijgen, op het laatste ogenblik toch nog leken te mislukken werden de schepenen Gelein van Theimseke, Jacob Coolbrant, Jan de Vleeschauwer en Jan Dhondt f Jans de zondebokken. Zij waren diegenen die als gezant naar Maria gezonden waren te Gent en zij wisten van het nieuwe privilege voor het Vrije af, maar hadden dit niet meegedeeld¹¹⁰. Ze worden in de gevangenis opgesloten en pas na het vertrek van de Brugse militie naar Pont-d’Espierres vrijgelaten.

De poorterij en de ambachten hadden de ex-burgemeesters en trezoriërs van de stad reeds op 26 maart 1477 doen aanhouden¹¹¹. De vroegere magistraten waren echter weer vrijgekomen. Waarschijnlijk in de euforie die gepaard ging met het inzweren van het nieuwe privilege door Maria van Bourgondië halfweg april toen de ambachten de mobilisatie hadden opgegeven. Maar wanneer diezelfde ambachten halfweg mei opnieuw gewapend op de Grote Markt staan om een veldtocht te ondernemen tegen de Fransen worden de voormelde ex-bestuurders opnieuw gevangen gezet en begint men met de rechtspraak¹¹². De meest prangende gevallen zijn hierboven verhaald nl. de terechtstelling van ex-burgemeester Jan Barbezaen en de open-

110 SAB, stadsrek. f 49r, f 50r; Despars N. : Chronijcke., dl.IV, p.129-130; Custis : Jaerboecken., p. 5.

111 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV p.126-127.

112 Despars N. : Chronijcke,dl.IV p.126-127, p.138-139.; Zie ook : Excellente cron. : f 185v-186r; Het boeck., p.2.

bare foltering en veroordeling van drie andere ex-burgemeesters. Vooraleer echt te vertrekken krijgen de ambachten de garantie dat ook de andere ex-burgemeesters en tesoriers zullen gevonnist worden in tegenwoordigheid van de hoofdmannen en dekens. Zij werden inderdaad tot opmerkelijk zware financiële boeten veroordeeld. De burgemeesters en tesoriers die gevangen werden oefenden hun functie uit vanaf het jaar 1471. Mits het artikel de schepenen als onderwerp heeft zullen we alleen de burgemeesters van schepenen die werden opgesloten en veroordeeld hier behandelen.

Zeghin de Baenst werd burgemeester van schepenen op 2 september 1471 maar in de loop van zijn ambtstermijn is hij gestorven¹¹³. Ook hij had zich verrijkt ten koste van de stad was het oordeel van de schepenen, hoofdmannen en dekens. De financiële restitutie werd verhaald op zijn erfgenamen nl. op Jan de Baenst, heer van Lembeke zijn zoon en op Karel van Halewijn, de heer van Uitkerke die met zijn enige dochter gehuwd was. Zij dienden elk 115 £ te betalen. Jan de Baenst heeft dit bedrag onmiddellijk betaald maar Karel van Halewijn niet¹¹⁴.

Jacop vande Vagheviere nam als burgemeester van schepenen de plaats in van de overleden Zeghin de Baenst voor de rest van de termijn¹¹⁵. Hij wordt samen met Jan Breydel burgemeester van de courpse in dat jaar, tot een boete van 230 £ veroordeeld. Zij hebben niet onmiddellijk betaald¹¹⁶.

Maarten Lem wordt in 1472-73 burgemeester van schepenen¹¹⁷. Hij is veroordeeld tot het betalen van 250 £ en hij heeft dit meteen gedaan. Toch is hij de enige ex-burgemeester die bij de controle van de rekening 1476-77 door de commissarissen en stedelijke verantwoordelijken komt protesteren tegen zijn veroordeling¹¹⁸.

Mer Jan de Baenst, de heer van Sint-Joris, was burgemeester van schepenen in 1470-71 en 1473-74¹¹⁹. Zoals hierboven beschreven werd hij publiekelijk gefolterd en veroordeeld. Hij moet maar liefst 1705 £ 13s 4 d gr boete betalen. Hij betaalt onmiddellijk 100 £ gr die nog in het lopende jaar 1476-77 geboekt worden¹²⁰. Op 4 oktober is hij nog altijd in de gevangenis¹²¹.

113 SAB, wetsvern. f 21r.

114 SAB, stadsrek. 1476-77 f 34v.

115 SAB, wetsvern. f 26r.

116 SAB, stadsrek., 1476-77 f 34v.

116 SAB, wetsvern. f 33v.

118 SAB, stadsrek., 1476-77 34v.

119 SAB, wetsvern. f 18r, f 43r.

120 SAB, stadsrek., 1476-77, f 35r.

121 SAB, Groenenboek onghecotteert f 293r.

Jan Barbesaen was burgemeester van schepenen in 1474-75¹²². Zijn veroordeling tot de dood door onthoofding werd hierboven uitvoerig beschreven. Eigenaardig is dat er geen financiële straf werd uitgesproken.

Meester Pauwels van Overtvelt is in 1475-76 burgemeester van schepenen¹²³. Na zijn openbare foltering en vernedering werd hij veroordeeld tot betaling van 200 £ gr. Hij heeft onmiddellijk betaald zodat het bedrag nog in het lopende boekjaar 1476-77 ingeschreven staat als ontvangst¹²⁴.

De revolte van de Brugse ambachten begin 1477 had geresulteerd in een reeks beperkingen van de hertogelijke macht bij de aanstelling van het stadsbestuur én de onderwerping van het Vrije aan het Brugse gezag.

De invloed van de ambachten is in die eerste jaren nadrukkelijk aanwezig zowel in het schepencollege als in de besluitvorming.

Vanaf 1478 valt er reeds een reactie waar te nemen.

De ondervraging en de processen van die ex-burgemeesters en tresoriers hadden duidelijk aan het licht gebracht dat zij inderdaad stadsgelden hadden onttreemd. Daarom dat de opstandige poorters en ambachtlieden de emolumenten van de burgemeesters en schepenen zowel in geld als vergoedingen in natura, drastisch hadden teruggeschroefd. De maatregelen waren zo draconisch geweest dat reeds in september 1478 het schepencollege zijn beklag deed bij de commissarissen van de hertogin¹²⁵. Zij voerden aan dat de vergoeding voor het ambt zo gering was dat men nog moeilijk mensen zou kunnen vinden die schepenen wilden worden, als er niets aan gedaan werd. De commissarissen werken samen met de hoofdmannen en dekens een regeling uit in de richting van een herstel van de vroegere toestand.

De vergoeding voor de burgemeesters bestond uit een som geld, vrijstelling van accijns op bier en wijn, een persoonlijke lijfwacht (sca-debelettere), ambtskledij zowel voor de zomer als voor de winter, kruiden, was voor verlichting, een eigen knecht op stadskosten en bij bepaalde gelegenheden zitpenningen. In de regeringstijd van Karel de Stoute zou dit volgens de klagers begroot zijn op een totale som van 100 £ gr voor de beide burgemeesters samen. Omdat in februari-mei 1477 de animositeit van de ambachten zich vooral richtte tegen de frauduleuze praktijken van vroegere burgemeesters, hadden zij de

122 SAB, wetsvern. f 51v.

123 SAB, wetsvern. f 60v.

124 SAB, stadsrek., 1476-77 f 35r.

125 SAB, stadsrek., 1477-1478 f 162r-v.

totale vergoeding voor de burgemeesters verminderd tot 10 £ gr of 5 £ gr elk, wat zo ongeveer neerkwam op een jaar inkomen van een ambachtsman. In september 1478 zijn de hoofdmannen en dekens, die zelf potentiële burgemeesters en schepenen zijn, alweer bereid een bedrag van 50 £ gr of 25 £ gr per burgemeester uit te betalen, met daar bovenop nog dubbele ambtskledij en de gratis wijn bij de zittingen. Dit is opnieuw een aanwijzing dat niet alle eisen van de revolte van februari-mei 1477 op de volle steun konden rekenen van de hoofdmannen en dekens.

Als de burgemeester uit hoofde van zijn functie een missie voerde dan werd daarvoor per dag een forfaitair bedrag uitbetaald nl. 4 s 2 d gr wanneer de burgemeester binnen Vlaanderen bleef en 5 s gr voor een verblijf buiten het graafschap. Na februari-mei 1477 werd dit verminderd tot een vergoeding van 3 s 4 d gr binnen of buiten het graafschap maakte geen verschil meer. Dit betekende dus naargelang de opdracht binnen of buiten Vlaanderen lag een vermindering van 20% respectievelijk een derde. Dat men in september 1478 een inhaalbeweging maakt op alle terreinen t.o.v. de reactie van februari-mei 1477 komt misschien het duidelijkst tot uiting in de aanpassing van wat men noemt het 'rijdegeld'. De burgemeesters krijgen voortaan voor een buitenstedelijk verblijf maar binnen het graafschap 8 s gr per dag en als de opdracht buiten Vlaanderen voert wordt zelfs 10 s gr per dag uitbetaald. Dus niet enkel herstel maar zelfs een stevige verhoging.

Ook de vergoeding voor het ambt van schepenen was vanaf 19 april 1477 aangepast naar beneden. Een schepenen kreeg normaal zitpenningen, voor het winter- en zomerseizoen ambtskledij en vrij wijn. De inperking bestaat erin dat de schepenen niet langer vrij wijn krijgen en dat er ook bezuinigd wordt op de ambtskledij. De nieuwe regeling van september 1478 herstelt de vergoeding voor de schepenen. De schepenen die speciaal zitting hielden om de wezengoederen te berechten ontvingen per jaar daarvoor extra 2 £ gr¹²⁶.

Als de schepenen op missie gestuurd werden buiten de stad dan ontvingen zij een forfaitaire vergoeding van 3 s 2 d gr per dag als ze binnen het graafschap bleven, voerde de tocht buiten Vlaanderen dan bedroeg het 'rijdegeld' 5 s gr per dag.

De vergoeding en de voordelen in natura voor de schepenen waren na februari-mei 1477 minder sterk naar beneden gedrukt dan bij de burgemeesters omdat de woede wegens fraude zich op dat ogenblik vooral tegen deze laatsten keerde.

126 Zie noot 74.

Vanaf het nieuwe bestuurlijke jaar dat begint op 2 september 1481 komt er een ernstiger reactie op gang. De nieuwe burgemeester van schepenen Jacob van Gistel, heer van Dudzele en ook de burgemeester van de Courpse, Karel van Halewijn edelman en ridder, komen uit de hofadel. Samen met andere edelen uit het Brugse die tot de hofhouding behoren nl. Roeland van Halewijn de hoogbaljuw, Antoon vander Vichte de schout en Joos van Varsenaere klagen ze alle burgemeesters van schepenen aan die sinds het privilege van Maria van Bourgondië in 1477 die functie hebben uitgeoefend aan. Op 10 december 1481 na de middag nam de baljuw van Brugge mer Roeland van Haelwijn, volgens zijn zeggen op bevel van Maximiliaan, Willem Moreel¹²⁷ gevangen toen hij uit het stadhuis kwam. Onmiddellijk daarna arresteerde hij Jan van Riebeke¹²⁸ in de proosdij van Sint-Donaas waar Jan als redenaar van het Proossche aanwezig was om recht te spreken. Ze werden allebei afzonderlijk opgesloten in het steen en gedurende drie dagen op secreet gezet. Anderen die met hen samen in het stadsbestuur hadden gezeten en van de arrestatie hoorden, durfden niet meer in het openbaar te verschijnen¹²⁹. Enkele dagen later stelde de procureur-generaal in naam van Maximiliaan de volgende drie personen nl. Mer Jan van Nieuwenhove f Clais¹³⁰, Willem Moreel en Jan van Riebeke officieel in staat van beschuldiging. De twee laatsten waren al gearresteerd en Jan van Nieuwenhove kreeg huisarrest. Op overtreding van het gebod stond een boete van duizend kronen.

Zij worden ervan beschuldigd samen te spannen tegen Maximiliaan. Vooral de financiële aspecten worden opgerakeld. Zij zouden zich samen met de stad Gent verzet hebben tegen de financiële eisen van Maximiliaan. Zij zouden stadsgelden onecht hebben gebruikt, maar de ganse zaak wordt boven de banaliteit verheven als in de beschuldiging ook aangevoerd wordt dat Willem Moreel en Jan van Riebeke de grote aanstokers zijn geweest tot de terechtstelling van Jan Barbesaan in mei 1477. Hierdoor wordt een band gelegd tussen de aan de gang zijnde gebeurtenissen en de revolve van februari-mei 1477¹³¹.

127 Willem Moreel is burgemeester van schepenen van 2 sept. 1478-1 sept. 1479.

128 Jan van Riebeke is burgemeester van schepenen van 2 sept. 1479-1 sept. 1480.

129 Despars N., : Chronijcke.,dl.IV p.210-211; Excell. Cron. f 222 r; Custis : Jaerboecken., p. 30.

130 Jan van Nieuwenhove filius Clais is burgemeester van de courpse van 2 sept. 1478-1 sept. 1479.

131 Excell. Cron., f 222v-223r.

In diezelfde aanklacht werden ook Maarten Lem¹³², Jan de Keyt¹³³ en Jan de Boot¹³⁴ betrokken. De verdediging vraagt dat de zaak zou worden onttrokken aan de Hofraad en behandeld worden voor een gewone rechtbank. Het verzoek wordt aanvaard en zij werden weer op vrije voeten gesteld mits een waarborg van maar liefst 1000 £ gr.¹³⁵ Deze eerste actie van Maximiliaan wordt bruusk gestopt door het onverwachte overlijden van de hertogin op 27 maart 1482. Vanaf dat ogenblik concentreert Maximiliaan al zijn inspanningen op het verkrijgen van de voogdij over Vlaanderen. Nog voor de Staten en Leden van Vlaanderen uitsluitsel geven aan Maximiliaan over zijn voogdijschap over het graafschap, eisen de afgevaardigden van Brugge dat hij de burgemeester van schepenen Jacob van Gistel, heer van Dudzele zou afzetten en dat hij nooit meer in dienst van de aartshertog zou mogen optreden. De woede richt zich onder meer tegen Jacob van Gistel omdat hij één van de aanklagers geweest was van de vroegere burgemeesters zoals hierboven verhaald. Omdat Maximiliaan onder druk staat van de nog niet ingewilligde voogdij, geeft hij toe¹³⁶.

Op 3 mei aanvaarden de Drie Leden Maximiliaan als voogd voor zijn minderjarige kinderen maar zij verbinden daar voorwaarden aan die voor Maximiliaan onaanvaardbaar zijn. De Drie Leden behouden zich het recht voor om op ieder ogenblik de voogdij weer in te trekken als Maximiliaan iets onderneemt zonder medeweten van de Drie Leden vooral omdat hij omringd is door een hofhouding waar een aantal leden de aan gang zijnde oorlog misbruiken om op alle mogelijke manieren extra belastingen op te leggen waar ze vooral zelf beter van worden¹³⁷.

Maximiliaan van Oostenrijk keert zich militair tegen Vlaanderen. Iets wat in wezen neerkomt op een conflict met de Drie Leden. In Brugge worden, in een reeks zuiveringen, de aanhangers van Maximiliaan uitgeschakeld. Enkelen worden zelfs terechtgesteld, maar er is geen enkele ex-schepen onder de slachtoffers.

Na een verzet van drie jaar zwicht de stad op 23 juni 1485 voor de militaire kracht van Maximiliaan. Men sluit vrede¹³⁸.

132 Maarten Lem is burgemeester van schepenen van 2 sept. 1477-1 sept. 1478 en van 2 sept. 1480-1 sept. 1481.

133 Jan de Keyt is burgemeester van schepenen van 19 april 1477-1 sept. 1477.

134 Jan de Boot is burgemeester van de courpse van 2 sept. 1479-1 sept. 1480

135 Despars N.:Chronijcke.,dl.IV p. 210-211.

136 Maximiliaan heeft een vergadering van de Staten en de Leden van Vlaanderen bijeen geroepen voor 8 april. Zie Excell. Cron. f 226r-v; Despars N.:Chronijcke dl. IV p. 217-218. Voor de verbanning zie o.m. Despars N.: Chronijcke., dl.IV, p. 218-219.

137 Blockmans : Autocratie., passim.

138 Despars N. : Chronijcke.,dl.IV, p.260-261.; Custis : Jaerboecken., p.58.

Maximiliaan verwerft de bestuurlijke voogdij over zijn minderjarige zoon Filips. Alle ballingen die vertrokken of verdreven werden uit de stad omdat ze partij gekozen hadden voor Maximiliaan mogen vrijelijk terugkomen. Naast een financieel luik in verband met te betalen oorlogsschuld worden ook enkele personen buiten de vrede gesloten omwille van de rol die ze gespeeld hebben in het verzet tegen de aartshertog. Wij beperken ons hier tot diegenen die in relatie staan tot het schepenamt. Dit zijn Willem Moreel, Jan van Riebeke, Anthuenis Labe, Francois van Bassevelde, Jan de Keyt de Oude, Lodewijc Steylin en Zegher de Roo¹³⁹.

Op 5 juli 1485 werden ingevolge de voorgaande bepaling Zegher van Roode, Anthuenis Labe en Francois van Bassevelde terechtgesteld¹⁴⁰. Op 26 augustus 1485 onderging Lodewijc Steylin ditzelfde lot¹⁴¹. Ook Jan de Keyt werd gevat en onthoofd¹⁴². Alleen Willem Moreel had kunnen vluchten en bleef onvindbaar.

Maximiliaan neemt de draad op die hem door het onverwachte overlijden van Maria van Bourgondië was ontglipt. Niet alleen worden notoire vijanden van de Brugse ambachten op hoge officiële ambten benoemd (Pieter Lanchals kan hiervoor zeker als type-voorbeeld dienen maar is niet de enige) maar ook wordt het Vrije opnieuw Vierde Lid van Vlaanderen¹⁴³. Op 2 februari 1488 wanneer de nieuwe revolutie eigenlijk al begonnen is, maar de omvang nog niet te overzien, vaardigt Maximiliaan nog een oorkonde uit waarbij hij ook de bepalingen inzake de samenstelling van de schepenbank uit het privilege door Maria van Bourgondië in 1477 geschonken, herroept¹⁴⁴. Hiermee is de cirkel gesloten en zijn de ambachten weer naar af. De geweldige uitbarsting van ongenoegen en volkswoede begin februari 1488 met de gevangenneming van Maximiliaan zelf en onder meer de terechtstelling van Pieter Lanchals is reeds het onderwerp geweest van menige studies. Wij kunnen onze aandacht volledig concentreren op wat met de schepenen gebeurt.

Op 2 maart 1488 stelde het nieuwe stadsbestuur een controle in naar de rekening van het schepencollege dat op 12 februari vervangen was. De onregelmatigheden in die rekening waren zo talrijk dat niet alleen de schepenen die afgezet waren in de gevangenis moesten blijven maar dat ook alle schepenen die sinds juni 1485, dus sinds dat

139 SAB, cartularium Groenenboek B, f 41r-v, 42r.

140 Custis : Jaerboecken. p.61-62.

141 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p.265-266.; Custis : Jaerboecken., p.63-64.

142 Custis : Jaerboecken., p.66-67.

143 Custis : Jaerboecken., p. 62-63.

144 SAB, politieke oorkonde nr 1228. Zie ook : Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl. VI, p. 287.

Maximiliaan de voorgedij over Vlaanderen had opgenomen, het ambt hadden uitgeoefend, werden gearresteerd¹⁴⁵.

Zij worden in maart 1488 toch vrijgelaten op voorwaarde dat iemand met lijf en bezit waarborg staat voor hun aanwezigheid in de stad¹⁴⁶. Zij mogen ook niet meer zetelen in de wet noch een ander stadsambt uitoefenen. Sterker nog, zij mogen geen enkele vergadering noch stedelijk overleg bijwonen binnen de eerste zes jaar¹⁴⁷.

Vooraf de burgemeesters van schepenen ridder Joos van Varsenare, ridder Jacob van Gistel, heer van Dudzele en Willem Houtmarc liggen onder vuur. Zo zou de heer van Dudzele maar liefst 3900 £ gr uit de stadskas hebben ontvangen zonder daar rekeningschap van af te leggen¹⁴⁸. Jacob van Gistel, heer van Dudzele werd in het openbaar ondervraagd en schuldig bevonden aan een ganse reeks aanklachten. Hij werd onthoofd¹⁴⁹.

Na de vrijlating van Maximiliaan houdt deze laatste zich helemaal niet aan overeenkomsten en herbegint de oorlog met de Leden van Vlaanderen. De ontevredenheid blijft groot, maar Brugge is duidelijk aan het einde van zijn krachten. Op 8 november 1489 wordt bij hallegedod bekend gemaakt dat er tussen de Drie Leden en Maximiliaan een vredesovereenkomst gesloten is, die door de bemiddeling van de Franse koning tot stand was gekomen. De vreugde is zo groot dat de ganse stad feest viert en er vanaf de halle geld uitgestrooid werd¹⁵⁰.

Op het einde van januari 1490 deden de wethouders van Brugge een knieval voor hertog Albrecht van Saksen die de stad in bezit nam in naam van Maximiliaan van Oostenrijk¹⁵¹. Vanaf dat ogenblik beginnen de onderhandelingen tussen de hertog en de stad. De hertog wil dat in Brugge, zoals trouwens in de andere gewesten, de waarde van de munt met 2/3 verminderd wordt. De stad vindt dit een te drastische ingreep en de onderhandelingen blijven aanslepen. Begin april 1490 komt het tot een breekpunt. De hertog houdt vast aan zijn devaluatie-eis en de stad, in casu de vergadering van poorters en ambachten, wil niet verder gaan dan de helft¹⁵². De vijandelijkheden worden

145 Excell. Cron., f 230v.; Despars N. : Cronijcke., dl.IV, p. 340.; Custis : Jaerboecken., p.124-125.

146 SAB, Civ. Sent. nr 165, 1487-88 f 95v; zie ook Gilliodts-Van Severen L. : Inventaire., dl VI, p.297-298.; Custis : Jaerboecken., p.134.

147 SAB, presentwijn 1488-1489 f 9v.

148 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p.371.; Custis : Jaerboecken., p.126.

149 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p. 385-386.; Custis : Jaerboecken., p.138.

150 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p.445-446.; Blockmans : Volksvertegenwoordiging., p. 327. De vrede van Montils-lez-Tours (1489) ontkent officieel de privilegiën van 1477.

151 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p. 448.

152 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p.452.

hervat, maar na de uitputtende reeks confrontaties uit het verleden is het Brugse bobijntje af. De stad is financieel en mentaal oorlogsmoe. De vrede van Damme, gesloten op 29 november 1490 betekent voor Brugge het definitieve einde van het verzet tegen Maximiliaan. De voorwaarden die Maximiliaan van Oostenrijk oplegt zijn zeer streng. Naast exorbitant hoge financiële eisen moet de stad ook instemmen met een lijst van 60 burgers opgesteld door de graaf van Nassau, de vertegenwoordiger van Maximiliaan “..om zijne gheliefte daer mede te doene..”. Maximiliaan sluit wel vrede met de stad, maar niet met alle inwoners¹⁵³. Onder diegenen die buiten de vrede worden gehouden, zijn er opnieuw die in de drie “wetten”, tussen 12 februari 1488 en 2 september 1489 inbegrepen, schepen zijn geweest. Van de 35 verschillende personen die schepen zijn geweest, worden er 7 buiten de vrede gesloten. Wanneer we de ganse periode overzien vanaf 19 april 1477 tot en met 2 september 1489, dan zijn er 16 wetsvernieuwingen geweest¹⁵⁴. Er zijn in totaal 126 verschillende personen schepen geweest. Omwille van hun schepen zijn werden er 51 of 40,47 % gevangengenomen en daarvan werden er meerdere gefolterd en terechtgesteld. We mogen dus wel zeggen dat in die periode het ambt van schepen een onzekere en riskante bezigheid is.

Eindconclusie.

De Brugse bevolking georganiseerd in de poortერიj en de ambachten had ervaren dat de willekeurige aanstelling van schepenen door de soeverein tot allerlei wantoestanden leidde. Daarom werd bij de eerste gelegenheid die zich voordeed de keuze van de schepenen aan vaste regels gebonden. De schepenbank, onder druk van de opstandige stemming in de stad, raadpleegt in de eerste jaren vrijwel systematisch de hoofdmannen en de dekens die op hun beurt de goedkeuring en instemming van hun achterban inroepen. Maximiliaan van Oostenrijk, mede door zijn grote financiële noden, probeerde reeds van omstreeks 1480 opnieuw meer invloed op het stedelijk bestuur te krijgen. Dit streven werd onderbroken door de dood van Maria van Bourgondië en door de erop volgende oorlog om het regentschap over Vlaanderen. Vanaf de overwinning in die oorlog, dus vanaf de wetsvernieuwing van 30 juni 1485, beginnen de

153 Despars N. : Chronijcke., dl.IV., p. 487-489.

154 De wetsvernieuwingen zijn opgetekend in SAB, Register van de wetsvernieuwingen 1468-1501. De wetsvernieuwing van 2 september 1489 ontbreekt in dit register. Daarvoor hebben we handschrift nr 445 dl.I, f 151 r geconsulteerd dat zich in de stadsbibliotheek te Brugge bevindt.

Maximiliaan-gezinde schepenen, opnieuw het besloten overleg met de hoofdmannen en dekens te hanteren en worden de gewone leden van de poorterij en van de ambachten zoveel mogelijk buiten de besluitvorming gehouden. De absolute greep naar de macht van de leden van de poorterij en van de ambachten gebeurt tijdens de eerste helft van 1488, wanneer een beslissing door die achterban genomen automatisch het beslissingsrecht van de schepenen te boven gaat en omgekeerd, waarbij elke deliberatie van de schepenbank permanent onder toezicht staat van de afgevaardigden van de poorterij en de ambachten.

De militaire nederlaag gepaard met een totale ontredding van de stad, waarbij uithongering één van de gebruikte middelen wordt, heeft ervoor gezorgd dat die buitengewone machtspositie van de poorterij en de ambachten slechts een tijdelijk karakter heeft gehad. In de door ons behandelde periode was het schepenambt zeker geen baantje dat men omwille van de stabiliteit en zekerheid moest nastreven. Immers voor 4 op 10 onder hen, leidde het schepenambt in die tijd naar gevangenschap en voor enkelen zelfs naar het schavot.

Het waterbaljuwschap en een spectaculaire schipbreuk te Sluis in 1390 naar een ambtelijk verslag van dat jaar

R. Degryse °

Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen, was in januari 1390 in het bezit gekomen van een grote hulk, door hem genoemd "notre grand nef del Escluse". Hij had het vaartuig in Pruisen van de grootmeester van de Orde aldaar aangekocht en vervolgens naar Vlaanderen gestuurd, waar het te Sluis in de haven werd vastgemeerd. Midden januari kwam de hertog er persoonlijk zijn aanwinst bezichtigen¹. Blijkbaar vertrouwde hij toen de zorg over het schip toe aan de toenmalige waterbaljuw van Sluis, Thomas van Sconevelt, die naderhand de supervisie over alles had.

De waterbaljuw had in de eerste plaats te zorgen voor de goede bewaking van het grote vaartuig en wel door de aanstelling van een bekwaame stuurman en een tijdelijke bemanning van zowat twintig man, hun bezoldiging en bevoorrading, alsook de bestrijding van alle kosten en uitgaven die daarmee in verband stonden. Het ging dus om een voorlopige maatregel in afwachting dat het schip voor een of ander militair of commercieel doeleinde in dienst van de hertog kon worden ingezet.

Toen op 3 maart 's avonds en 's nachts een zware storm over de haven woedde, strandde de hulk met haar voorstevens op vaste grond nadat de meertouwen, waaraan zij met een viertal ankers vast lag, doorgebroken waren en ook een uitgeworpen vijfde anker het begeven had. Bij de pogingen om de stranding tegen te gaan verloor een lid van de bemanning het leven, doordat hij een slag kreeg van de "caeystoc", weggeslingerd door de orkaan.

Aanvankelijk was men van oordeel dat het schip op de strandingsplaats veilig lag, aangezien het niet beschadigd was en het met zijn achterstevens nog in het water bevond. Na een week stelde men ech-

° Hof ter Schriecklaan 33, 2600 Antwerpen-Berchem.

1 De grootmeester van de Duitse ridderorde in Pruisen in 1390 was Conrad Zöllner von Rothenstein. De eigenlijke naam van de hulk was "Marienborch". Het schip was door de hertog, na correspondentie daarover, aangekocht "avec tous ses apparans et les pourveances, armures, harnas et abillemens estans en ycelle". Als tegenprestatie voor de transactie zouden de hanzeaten uit Pruisen, tegen een toenmalige verbodsmaatregel van de hanze in, in Vlaanderen een partij lakens kopen. J. PAVIOT, *La politique navale des ducs de Bourgogne 1384-1482*, Rijsel, 1995, p. 50-51 en 89, noten 79-82; E. PETIT, *Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419)*, Parijs, 1888, p. 216.

ter ook vast dat het vaartuig op een van zijn zijden begon te kapsijzen en dat het zand, waarop de voorsteven rustte, geleidelijk wegspoelde. Er dook dus een reëel gevaar voor schipbreuk op, ook nadat de hellende scheepsboord door middel van manden gevuld met zand gestut was. De enige manier om het vaartuig ongedeerd uit zijn hachelijke toestand te redden, was het vlot te trekken, maar dan op het meest geschikte ogenblik. Als gevolg van dit manoeuvre, dat met behulp van twee schepen en twee schuiten ondernomen werd, ging de hulk evenwel reddeloos verloren. Deze schipbreuk gebeurde, naar berekend kan worden, op donderdag 10 maart. De twee stuurlui van het hertogelijk vaartuig, Jacob van Deventer en Pieter van Campen, die het noodlottig manoeuvre hadden laten uitvoeren, bleef niets anders over dan na de ramp onmiddellijk de wijk te nemen naar Vlissingen in Zeeland. Daar lieten zij de reddingsboot ("menre batel") van de hulk achter, en vluchtten verder.

Bij het vernemen van het nieuws over het verlies van zijn "grand nef" blijkt Filips de Stoute ten zeerste ontstemd te zijn geweest. Hij besloot dan ook een onderzoek te laten instellen naar de ware toedracht van het dubbele ongeval. In een hertogelijk schrijven van 28 maart, verzonden uit Dijon, stelde hij een drietal ambtenaren aan om de verantwoordelijkheid van de waterbaljuw van Sluis te onderzoeken. Het betrof meer bepaald de souverain-baljuw van Vlaanderen Jan de Visch (Jean li Pisson), heer van der Capelle (sire de la Chapelle), de controleur van de financiën Pieter Heyns en de schout van Brugge Sander Spierinc of twee onder hen om de enquête uit te voeren². Het in het Frans gestelde verslag van de door deze commissie afgenomen getuigenissen, volgens het verhoor dat op 15 april te Sluis had plaats gegrepen, bleef in het departementaal archief te Rijsel bewaard³.

2 "Chers et bien amez. Nous avons sceu comment notre grand nef del Escluse a este pirie et froissiee dun bout a lautre, dont ik nous deplaist forment. Car nous tenons que ce vient par default du gouvernement de notre bailli del eaue et des autres qui avoient depar nous la garde dicelle. Et pour ce voulons savoir la verite du fait et par quel cas de force ou negligence il est avenu pour en avoir recours...". Hertogelijk schrijven van 28 maart 1390 gericht aan de drie leden van de door hem aangestelde commissie van onderzoek in genoemde zaak. Rijsel, Archives départementales du Nord, B1404/18315, verslag, waarin de tekst van de brief opgenomen is.

3 "Infourmacion secrete oye en la ville del Escluse le 15e jour davril lan mil CCC quatre vins et dix par le sire de la Chapelle, souverain bailli de Flandrez, Pierre Heyns, contrerolleur des comptes de notre tresredoubte signeur de Bourgoigne et de Flandres, et Sandre Spierinc, escoutete de Bruges. Au commandement de notre dit seigneur par ses lettres closes aux dessusdiz adrechans..." Ibidem, titel van het verslag opgesteld door de hertogelijke commissie na het verhoor van de getuigen en daarna ingediend.

De onder eed afgelegde getuigenissen waren die van de volgende personen :

1. - Heer Simon van Brugdamme (messire Simon de Brugdam), kapitein van Sluis, en meester Gillis de Volder (mestre le Foulon), secretaris van de hertog (secretaire a notre dit seigneur). In hun uitvoerige uiteenzetting ging het eerst over de opdracht van de waterbaljuw inzake de zorg over de hulk, de aanstelling en bezoldiging van de tijdelijke bemanning en de geldmiddelen komende van het baljuwschap om alles te financieren. Vervolgens ging het over hetgeen beiden wisten over de stranding en de ondergang van het vaartuig en over de bijstand, die ze beiden aan de waterbaljuw door hun raadgevingen en begeleiding verleend hadden⁴.

2. - Thideman van Salich, geboren te Kampen, Nederduits zeeman (Thideman de Salich, alemant, nez de Campen, maronnier), oud 30 jaar. Hij behoorde tot de oorspronkelijke bemanning van het schip tijdens diens overtocht van Pruisen naar Sluis. Volgens hem viel er de waterbaljuw niets te verwijten⁵.

3. - Jehan de Brune (Jehan le Brune), sloopstimmerman (carpentier de nef), oud 60 jaar. Hij was op 3 maart als lid van de bemanning gedurende de storm op het vaartuig. Hij ook verontschuldigde de waterbaljuw⁶.

4. - Liman meester Wolt (Liman mestre Wolt), geboren in Pruisen, zeeman, oud 42 jaar. Ook hij behoorde tot de oorspronkelijke bemanning van de hulk. Hij verontschuldigde de beide stuurlieden, die om bestwil gehandeld hadden om het schip te redden. Tevens rechtvaardigde hij de waterbaljuw⁷.

5. - Willem fs. Jans (Guillaume filz Jans), sergeant van het water (sergent del eaue), oud 33 jaar. Hij bevond zich aan wal in gezelschap van de twee stuurlieden van de hulk, toen 's avonds de orkaan losbarst-

4 " que par vertu dune commission patente de notre dit seigneur adrechant au bailli de leaue et contenant que la dite nef il par le conseil des deposans donroit a garde a un mestre maronnier..." Ibidem, getuigenis 1.

5 "Et dist que selon son ensient un cescun fist le mieulx quil peut pour la nef avoir sauvee et que le bailli, la nef illec gisans, les vint visiter de jour en jour en priant de y mettre tout leur povoir et que plus est, requis au dit Jaque de prendre de gens assez et de non espargnier aucun coust, si que elle fust sauvee, quar il meismes ne si congnoissoit..." Ibidem, getuigenis 2.

6 "Et quant aux parlers du bailli a Jaque, bien croit que le bailli len parla pour le sauver, mais comment les parlers furent, il nest recors. Toutefois daucune deffaulte que en peuist estre au bailli, il noit au dit Jaque faire aucune mencion..." De door getuige vermelde 3 maart 1390 viel op een donderdag, vermits de datum van paaszondag dat jaar 3 april was. Ibidem, getuigenis 3. Een week later, op donderdag 10 maart, was er de schipbreuk.

7 "quant est que le bailli le vint visiter et pour le faire sauver, dist comme dessus et nen sapperchut ne noy onques daucune deffaulte ou dit bailli..." Ibidem, getuigenis 4.

te. Hij wist ervan dat de waterbaljuw aan de eerste stuurman gevraagd had wanneer die dacht het gestrande schip vlot te laten trekken⁸.

6. - Aernout Bevelant (Ernoul Bevelant), sergeant van het water, 48 jaar oud. Hij sprak zich niet uit over zijn meester, de waterbaljuw.

7. - Jehan Slijp, baljuw van Sluis (bailli del Escluse), 42 jaar oud. Hij getuigde ten gunste van de waterbaljuw⁹.

8. - Romboud de Voogd, klerk van de waterbaljuw (clerc dudit bailli), 50 jaar oud. Hij werd gepolst over het verbod door zijn meester aan de eerste stuurman van het schip opgelegd iets te ondernemen om het vaartuig vlot te trekken zonder dat beiden erbij aanwezig zouden zijn¹⁰.

9. - Alaerd van den Berghe (Alard de le Berghe), ontvanger van het grafelijk domein te Sluis (receveur de monseigneur a Lescluse). Hij verontschuldigde de waterbaljuw¹¹.

10. - Jehan Bruneel, sergeant van het water (sergent de monseigneur au bailliage del eau). Hij verzekerde dat de waterbaljuw het vlot trekken van de hulk wou laten gebeuren in het bijzijn van hemzelf en van anderen, waaronder Simon van Brugdamme of Gillis de Volder en schipper Pieter Moerman¹².

11. - Jehan de Coninck (Jehan le Roy), sergeant van het waterbaljuwschap. Hij wist dat de waterbaljuw, in verband met het voornemen de hulk vlot te trekken, raad had ingewonnen bij enkele stuurlui van "nefs", meer bepaald bij de reeds genoemde Pieter Moerman en drie andere schippers¹³.

8 "Dist oultre que au jeudi mesme jour que la nef fu muee, il oy que le bailli en parla au dit Jaque en demandant a savoir quant il entendoit de la dite nef faire mettre et tirer a leau et que Jaque repondi neant devant demain. Ce dut avoir este au vendredi...". Ibidem, getuigenis 5.

9 "et noy onques complainte de Jaque de deffaulte de paiement ne daultre chose. Ains tient sur son serment selon quil en a puet avoir oy que le dit bailli sen est loyaument a son milleur senz et pooir acquitez et par la plusque diligence quil povoit pour la dite nef avoir este sauvee...". Ibidem, getuigenis 7.

10 "Dist par son serement que aultre chose nen scet, fors que le dit Jaque de Deventre avoit prins la nef en garde aux gens de monseigneur, pour combien il ne scet et quil oy dire au dit bailli, apres ce que la nef estoit pirije, quil avoit deffendu au dit Jaque que la dite nef il ne muast sans la presence de lui, le dit bailli...". Ibidem, getuigenis 8.

11 "Et quand est du dit bailli, selon son entencion, il en fist en toutes manieres toute sa diligence et tient que le dit Jaque nen pourra mettre aucune deffaulte ou coulpe sur le dit bailli...". Ibidem, getuigenis 9.

12 "que selon son entendement le dit bailli sen acquita loiaument par le milleur diligence quil povoit et que du commencement que la nef fu sur terre il ensemble messire Simon et maistre Gille le alla visiter et y eut des aultres maistres de nefes en prenant pour le sauvement dicelle tout le milleur conseil quil poot". Ibidem, getuigenis 10.

13 "Et scet bien que le bailli y eut des autres maistres de nefes qui laviserent par noms Pierre Moerman, Piere de Cascopre, Guillaume filz Boudins, Michel l carpentier

Deze getuigenissen waren omzeggens eensluidend. Hier en daar vulden ze elkaar inzake details wel aan. Als enige verantwoordelijken voor de mislukking van de redding van de hulk wezen ze de beide vertrokken stuurliu aan, in de eerste plaats Pieter van Campen, de tweede stuurman. Opvallend is verder dat geen enkele getuige de waterbaljuw in opspraak schijnt te hebben willen brengen. Deze laatste, Thomas van Sconevelt, wordt in het document zelfs niet bij naam genoemd. Deze discretie valt op, te meer daar vijf van zijn medewerkers door de hertogelijke commissarissen in verband met het optreden van hun overste aan de tand gevoeld werden. Allen waren het ermee eens dat de waterbaljuw zich niets te verwijten had en dat hij alleen maar gedaan had wat in dergelijk geval kon en moest gedaan worden. Het was niet hij, maar wel de tweede stuurman van het grote schip die eigengereid, de dag vóór de hoge vloed van 11 maart 1390, het initiatief zou hebben genomen de hulk vlot te trekken, dit tegen beter weten in¹⁴. Thomas van Sconevelt blijkt verder niet meer in verband met de ondergang van het schip door de hertog te zijn verontrust, vermits hij te Sluis als waterbaljuw tot 1396 in dienst bleef¹⁵.

Wat er ook van moge zijn, de tijdgenoten wisten heel goed dat een aan de grond gelopen vaartuig, althans een van middelmatige grootte, niet steeds reddeloos verloren was. Schepen van dat type werden overigens 's winters meestal tijdelijk in een zate of slijkerige kuil aangemeerd, in afwachting met de lente opnieuw voor de scheepvaart of

de nefes et aultres, et en fist toute la plus grant diligence et le mieux quil pouvoit pour le avoir sauvee". Ibidem, getuigenis 11.

14 "sur la rue ou il oy que le dit bailli dist au dit Jaque de Deventre que nullement ycellui Jaque ne mouvast la dite nef, il le dit bailli ne fust dellez, quar il avoit entencion de y admener le dit messire Simon de Brugdam, le dit mestre Gille le Foulon ou lun des deux et aultres maistres de nefes, especialment Pierre Moerman, quil lui oy nommer et fu lors advise selon son souvenance, quon nen feroit aucune chose devant le venredy lors prochain venant, pour ce que a dont a leur adviz devoit estre le plus haulte eaue et furent 2 grosses nefes et 2 appelez schutes envoiees au lieu pour aidier au fait. Ce non obstant, si quon dist communaulment, le dit Pierre en l'absence de Jaque travailla la nef avant le dit venredy, ne scet pas le jour, et ainsi brisa". Ibidem, getuigenis 10.

15 Hij was waterbaljuw van 2 november 1387 tot 19 april 1395. J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuusambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode*, Brussel, 1968 (Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie voor Letteren, Wetenschappen en Schone Kunsten, Klasse der Letteren, nr. 62, p. 645, met verwijzing naar Rijsel, Archives départementales du Nord, nrs. B625 en 23298. Naderhand van 1399 tot 1404, zien we "Thomas Scoenvelt" nog de functie bekleden van baljuw van Brugge en het Brugse Vrije. L.P. GACHARD, A. PINCHART en H. NELIS, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes*, Brussel, 1837-1931, dl. II, p. 358.

zeevisserij te worden ingezet¹⁶. Zo iets gold blijkbaar niet voor een "grand nef", want die ging op de rede of in de haven voor anker. Met de term hulk werd in de late middeleeuwen over het algemeen een groot vrachtschip met een mast, een razeil en een ingebouwd voor- en achterkasteel bedoeld. Het was een kielschip met vooraan en achteraan afgeronde stevens. Na 1400 kon een grote eenheid van dat type een draagvermogen van 200 last en een lengte van zowat 100 voet bereiken, maar dat bleef toch uitzonderlijk¹⁷. Feitelijk betekende de grote hulk als scheepstype het eindresultaat van het bouwen van steeds grotere vaartuigen, met al de nadelige gevolgen van dien, waaronder vooral de verminderde stevigheid van de verbanden. Het was inderdaad een schip met boorden in overnaadse klinkbouw en op spanten en soms doorbalkt, steunend op langscheepse verbanden. Vergeten we daarbij niet dat de middeleeuwse vaartuigen houten constructies waren en dus in bepaalde situaties zeker fragiel. Sommige schippers zagen zich dan ook vroeg of laat met schipbreuk geconfronteerd¹⁸.

Hoe de grote hulk van Filips de Stoute er kan hebben uitgezien kunnen we grosso modo nagaan op de afbeelding van dergelijk vaartuig op het zegel van de hanzestad Danzig (Gdansk) van 1400. Het toont ons een schip met boorden in klinkbouw, een ingebouwd voor- en een achterkasteel, een boegspriet en een midscheepse mast voorzien van een stag, een mastkorf en het touwwerk van de want, maar zonder ra noch razeil¹⁹.

In het verslag over de ramp met de hertogelijke hulk vinden we ook enkele nautische termen als "menre batel" (bootje, reddingsboot), "schute" (schuit), "nef" (schip), "ancre" (anker), "cable" (kabel), "caeystoc" (kaaistok), "carpentier de nef" (scheepstimmerman), "maistre de nef" (stuurman, schipper) en ook het woord "chep" voor schip²⁰.

16 "Item, gisent sur la waze oudit port 12 vasseaulx de Amburg en Alemagne vagues, sans maistres et sans maronniers, comme coghes, boeyers, craeyes et eevers, qui sont pesans vasseaulx et mais a la voile. Item gisent illecq sur la wase environ 36 ou 40 buusses, qui sont vasseaulx pour peschier harrrens et poissons et ne servent a aultre chose". R. DEGRYSE, *De schepen in de haven van Sluis in het voorjaar 1464*, in : Mededelingen van de Marine Academie. Boek XX, 1968, p. 95-106, bijlage 1, p. 102, stuk van omstreeks 1 januari 1464.

17 G. ASAERT, *Westeuropese scheepvaart in de Middeleeuwen*, Bussum, 1974, p. 105 ; J. VAN BEYLEN, *Scheepstypen*, in : *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, dl. I, Bussum, 1976, p. 121-124 ; J. PAVIOT, o.c., p. 295.

18 C.M. PLEYTE, *Van hulken en karvelen. Scheepsbouw in de XVe eeuw*, in : *Biekerf*, 45 (1939), p. 18-22.

19 H. EWE, *Schiffe auf Siegeln*, Bielefeld-Berlijn, 1972. Einführung p. 14 en *Siegel-Katalog*, p. 128, nr. 53, tekening naar de kleurenfoto op p. 36.

20 Verslag van de getuigenissen, passim.

Na het verlies van de grote hulk bleef Filips de Stoute nog in het bezit van een andere "grande nef", de Sint-Christoffel, eveneens in Pruisen gekocht en sinds 1390 verhuurd. Dit schip werd in 1395 door zeelui van de koningin van Napels gekaapt. Daarna zien we voor lange tijd de hertogen van Bourgondië afzien van het bezit van een of ander schip²¹.

Grootzegel van de hanzestad Danzig (heden Gdansk) in Polen, in het voormalige Pruisen van de Duitse ridderorde, met de afbeelding van een hulk en met het randschrift "Sigillum burgensium in Dantzike" gehecht in rood was aan een oorkonde van 9 juli 1462. Lübeck, stadsarchief. De afbeelding op de stempel klom op tot 1400. (Uit : Herbert Ewe, *Schiffe auf Siegeln*. Bielefeld-Berlin, 1972, p. 36 : foto en p. 128, nr. 53 : tekening.

21 J. PAVIOT, o.c., p. 50 en 89, noten 73-77 ; R. DEGRYSE, *De admiraals en de eigen marine van de Bourgondische hertogen*, in : Mededelingen van de Marine Academie, boek XVII, 1965, p. 139-225. Zie p. 146, noot 25.

Bijlage

Verklaring onder eed afgelegd door Thideman de Salich uit Kampen, lid van de bemanning nopens zijn belevenis met de hulk van de hertog, 15 april 1390

Uittreksel uit het rapport opgesteld door de commissie van onderzoek naar de verantwoordelijkheid voor de ramp met het hertogelijk vaartuig.

Rijsel, Archives départementales du Nord, B1404/18315.

Thideman de Salich, alemant nez de Campen, maronnier del eage de XXX ans. Jurez et requis sur tous les points et circonstances du dit fait.

Dist que lui XXe de companions maronniers il fut dedens la dite nef ou temps de toute la tempeste et furent tous leuwez pour la garde dicelle par le dit Jaque leur mestre a l franc cescun par mois et leurs fraiz et des quelz lun fu tuez ou mesme temps par un cop dont cellui fu atteint dun engien quil ont en la nef appelle caeystoc, qui leur de force par le tresgrant tempeste eschapa.

Requiz se Jaque et Pierre y fyrent dedens. Dist que Pierre ny fu pas, mais Jaque y fu a commencement, quant on sapperchut quil feroit si grans vent. Et pour ce quil le veoit si doubiteux, se mist a terre en la ville del Escluse pour avoir admene en la dite nef plus de gens. Et dedens ce quil fu pour ce envois, le vent sefforca de tel maniere quil ne peut revenir, quar le temps fu tel que nul homme par bateaux ne aultres vaissaux ne euissent peu venir et quar onques si grant ne si dur tempeste sur mer ne veu comme en ce temps estoit. Et ainsi demora Jaque aussi dehors. Et exepete cette nuyt, pas ne sceut que le dit Piere fust hors. Dist oultre que en la nuite les IIII ancrs quil avoient hors rompirent et aussi le Ve quil jeterent, la nef lanca a terre, parce que la nef fu trop prez de la terre avant que celle ancre peust attacher. Et dist que dedans sa vie. Onques si perilleux temps ne vy sur mer, quar a tres grans paine se pouoient il tenir dedens la nef.

Requis le nef ainsi estant a terre, ou elle avoit este environ VII ou VIII jours, par qui, par quel conseil et commandement de qui elle fu muee et tiree pour avoir a leaue. Dist que le dit Piere, voyans se quil lui sembla que la nef commenchoit a incliner a lun leis par leaue qui croissoit et qui emportoit le sauelon et aians parce doubte que elle peüst avoir brisie. Commencha en labsence de Jaque a faire tirer ala dite nef, lequel Jaque lors estoit en la ville pour y avoir admene plus grand aide et manda que a la dite nef pas il ne fesist tirer, se elle ne flotast, neant mains le dit Piere lavoit encommenchie a tirer vers leaue et le dit Jaque venant illec, le trouva tirant et y aida aussi, dis-

ans a Pierre : je doubte que trop tempre vous avez commenchie. Piere dist : Jaque, la nef commença a incliner sur lun des leis, parce que le sauelon lui eschapa. Et par ainsi tirerent le nef bien II toises loings hors de son lieu vers leaue et dedens ce leaue abaissa et la nef se inclina vers lun leis, tant que elle rompi, pour la quelle chose les dit Jaque et Pierre menerent tres grans duel, disans : Elas, que ferons nous et au derrain dist le dit Jaque : Il faut milleur tractier estans es bois que seans ou chep, et prinrent incontinent le menre batel de la dite nef et par ycelle se absenterent vers Zeellande, si quon dist. Et dist que selon sen ensient un cescun fist le mieulx quil peut pour la nef avoir sauvee et que le bailli, la nef illec gisans, les vint visiter de jour en jour en priant de y mettre tout leur povoir et que plus est, requist au dit Jaque de prenre de gens assez et de non epargnier aucun coust, si que elle fust sauvee, quar il meismes ne si congnoissoit. Dist oultre que il qui depose et les aultres compaignons porterent journelement a le hote le sauelon arriere aux costez de la nef, au fait que par leaue il estoit entors et amenry [a].

Requis du peaement [b] et se le dit Jaque eust du dit bailli aucune deffaulte de chose qui lui peust estre necessaire pour le sauvement de la nef. Dist par son serment que onques au dit Jaque nen oy faire complainte et mesmez ne sen appercut onquez, mais tient que aucune deffaulte le dit Jaque nen avoit.

[a] Entors : ontwrichting. Amenry : verminderd.

[b] sic : paiement.

Hildebrand Veckinchusen te Brugge : de activiteit van een Hanzeatisch koopman in de eerste decennia van de vijftiende eeuw

J. Mertens °

Geschiedenis wordt gemaakt door mensen. De hele complexe en bloeiende middeleeuwse handel tussen het "Venetië van het noorden" en de Duitse hanzesteden was slechts mogelijk door het handelen en streven van tientallen, honderden, duizenden individuen, die met verscheiden inbreng en wisselend succes hun werk deden als schipper, makelaar, matroos, sjouwer, boekhouder, wisselaar, bankier en vele andere meer. De geschiedenis van de meeste van die personen is ons niet dan bij uitzondering bekend. Eén van die uitzonderingen is Hildebrand Veckinchusen, van wie, wellicht door toeval, zowel (handels)correspondentie als handelsboeken bewaard zijn.

In de vijftiende eeuw bleef Brugge nog steeds de meest betekenisvolle handelsplaats in de Nederlanden en het hanzeatische koopmanshuis Veckinchusen¹ had er één van zijn leden, Hildebrand, als permanent vertegenwoordiger.

In vele opzichten is de familie Veckinchusen en haar activiteiten representatief voor wat meerdere families uit het Oostzeegebied deden : via Brugge zwermden zij uit het Balticum en Pruisen naar Lübeck uit, waar sommige leden van de familie actief aan het handels- en politieke leven deelnamen. Daarbij treedt vaak een soort taakverdeling op tussen verschillende leden van dezelfde familie, waarbij de enen actief zijn in Brugge, de anderen te Lübeck en nog anderen in het Baltisch-Pruisische thuisland².

De familie Veckinchusen stamde wellicht uit Westfalen, maar ging zich omstreeks 1340 vestigen in Estland. In de loop van de 14de eeuw zijn leden van de familie raadslid en burgemeester in Reval (Tallinn) en in Riga (in Letland)³. Vermoedelijk werd Hildebrand Veckinchusen geboren omstreeks 1370. Van 1395 tot 1398 was hij als han-

° Ere-departementshoofd Rijksarchief, L. Spilliaertstraat 35, 8400 Oostende.

1 PH. DOLLINGER, *La Hanse (XII-XVIIe siècles)*. Paris, Aubier, 1964, p. 215 wijst op de zeer omvangrijke handelsdocumentatie door het handelshuis Veckinchusen nagelaten.

2 Over dit fenomeen hield Georg Asmussen een uiteenzetting "Analogien zu der Familie Veckinchusen un zu ihrem Handel im 14. Jahrhundert" tijdens het colloquium "Hansekaufleute in Brügge" gehouden te Brugge van 25 tot 28 april 1996. Met dank aan collega A. Vandewalle die mijn aandacht hierop vestigde en mij eveneens de samenvatting van de lezing bezorgde.

3 S. ABRAHAM-THISSE, "La correspondance d'un marchand hanséatique au XVe siècle : Hildebrand Veckinchusen", *Le Marchand au Moyen Age*. Actes du 19e Congrès

delaar actief te Brugge. Hij was er blijkbaar een gezien persoon binnen de Hanzeatische instellingen en vertegenwoordigde tijdens die jaren tot twee maal toe als "alderman" de Estlandse groep binnen het Hanzeatische handelskantoor. Zo ondertekende hij in 1393 mede een stuk omtrent de ijking van de door de Hanzeaten gebruikte gewichten, die te Brugge in het Karmelietenklooster bewaard werden⁴. Eerst was Hildebrand gehuwd met de zuster van een Dortmundse burgemeester. Later, na zijn terugkeer naar Riga in 1398, huwde hij als weduwnaar met Margareta, de dochter van koopman Engelbrecht Witte. In onmin geraakt met zijn schoonvader, verhuisde hij in 1399 naar Lübeck, waar hij het poorterschap van de stad verwierf. In het najaar van 1401 koos Hildebrand, aangetrokken door de vele mogelijkheden geboden door de middeleeuwse wereldmarkt, Brugge als nieuwe verblijfplaats. Hij bewoonde er in 1402 een volledig huis, dat hij huurde aan 4 pond groten, halfjaarlijks te betalen. Hij beschikte in dit huis over kantoor, woonst en goederenkelder⁵.

Hij zou te Brugge meer dan 20 jaar als handelaar werkzaam blijven. In 1425 keerde hij terug naar Lübeck. Hij zou er in juli 1426 overleden zijn⁶. Het is niet bekend hoe zijn bedrijfsarchief in Reval beland is⁷.

Hildebrand Veckinchusen had goede relaties met de kartuizers. Zo werd hij in 1406 samen met zijn vrouw Margareta in de gebedsgemeenschap van de Gentse kartuizers opgenomen⁸ en deed hij per testament een schenking aan hetzelfde klooster. Misschien is het feit dat zijn broer Ludwig geestelijke was hieraan niet vreemd⁹.

de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur (Reims 1988), C.I.D., 1992, p. 122-123.

4 uit : *Hansisches Urkundenbuch. Fünfter Band, 1392 bis 1414*, bearbeitet von Karl KUNZE. Leipzig, 1899, p. 62 - analyse 111 - Aufzeichnung über die amtliche Prüfung der im Refektorium des Karmeliterkloster aufbewahrten Gewichte des deutschen Kaufmanns zu Brügge - 1393 Aug. 24 : Hildebrand Veckinchusen tekent als één van de zes "alderlude".

5 W. STIEDA, *Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*. Leipzig, 1921, p. XXV "Er bewohnt ein ganzes Haus, das er im Jahre 1402 von einem Bürger Brügges zunächst auf 5 Jahre gegen einen Mietzins von 4 Pfund Groten, halbjährlich zu zahlen, mietet. In ihm hat er sein Kontor, seine Wohnkammern und seinen Warenkeller".

6 PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 216.

7 M.P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinchusen*. Berlin, Akademie-Verlag, 1973 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Band 19), p. XXII.

8 uit : *Hansisches Urkundenbuch. Fünfter Band 1392 bis 1414*, bearbeitet von Karl KUNZE. Leipzig, 1899, p. 384 - noot 3 : 1406 Febr. 25 werden Hildebr. Vockinchusen und seine Ehefrau Margaretha vom Convent des Karthäuserklosters zu Gent in seine Gebetsgemeinschaft aufgenommen. [Or. im StA Reval]

9 W. STIEDA, *Hildebrand Veckinchusen ...*, p.XII Hildebrands broer Ludwig V. was geestelijke; p. 431 : Hildebrand geeft testamentair aan de Karthuizers van Gent - 1437 dec 26.

Samen met zijn broer Sievert - die vooral in Keulen en Lübeck actief was - associeerde Hildebrand zich vaak in een grote onderneming. Ook met andere familieleden gingen de Veckinchusens vennootschappen aan, o.m. met Johannes Bokel of vander Bokel, een neef van Hildebrand Veckinchusen. Samen met T. Swarte, Buggendal, Hildebrand en Sievert Veckinchusen, maakte hij deel uit van een zelfde vennootschap¹⁰. Hij komt in heel wat transacties voor en verricht betalingen¹¹, int ontvangsten¹² en doet leveringen en/of verkopen.

Een andere grote onderneming was de Venetiaanse Vennootschap ["Venedische Gesellschaft"], die geen uiteindelijk commercieel succes inhield.

Zeer belangrijk was de pelsenhandel omstreeks 1400. Toch bleef het rendement hiervan vaak ver onder de verwachtingen. Zo werd in 1406 een handelsvennootschap opgericht met Heinrich Tyte uit Reval en Woesten uit Dorpat met 100 pond groten als kapitaal. Na zes jaar - in 1412 - bedroegen hun verkopen 673 ponden en hun aankopen 621 ponden. rekening houdend met hun investering, had de onderneming tot een verlies van 48 ponden geleid¹³.

In de twintiger jaren van de vijftiende eeuw was Brugge in commercieel opzicht nog steeds de metropool van de Lage Landen. De meeste handelaars zonden hun goederen vanuit Vlaanderen naar dichte of verre bestemmingen. Vanuit Brugge werd de handel van het huis in hoofdzaak met Danzig en Lübeck gevoerd. De door Lesnikov uitgegeven handelsboeken van Hildebrand Veckinchusen¹⁴ beslaan niet de totaliteit van de voorhanden documentatie. Het gaat hier om twee volumes, die Lesnikov Memoranda of Memorialen noemt. Zij bevatten inschrijvingen voor de jaren 1399 tot 1418 en worden in Reval (Tallinn) bewaard. Andere koopmansboeken, die Lesnikov "Kontobücher" noemt, en die veel ordelijker gesteld zijn dan de "Memoranda" werden ten dele bestudeerd werden door Cl. Nordmann¹⁵, terwijl de briefwisseling van Hildebrand Veckinchusen

10 S. ABRAHAM-THISSE, "La correspondance d'un marchand hanséatique ...", p. 121, noot 3.

11 M.P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher* ..., p. 41

12 M.P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher* ..., 1964, p. 42

13 PH. DOLLINGER, *La Hanse* ..., p. 216.

14 Over deze uitgave schreven R. DELORT in de *Bibliothèque de l'École des chartes*, t. 132, 1974, p. 110-121 en A. VON BRANDT in *Hansische Geschichtsblätter*, t. 93, 1975, p. 100-112 belangrijke recensies.

15 CL. NORDMANN, "Die Veckinchusenschen Handelsbücher. Zur Frage ihrer Edition", *Hansische Geschichtsblätter*, 65-66, 1940-1941.

uitgegeven werd door W. Stieda¹⁶. Terwijl de door Lesnikov uitgegeven handelsboeken betrekking hebben op de periode vóór 1418, beslaat de door Stieda uitgegeven briefwisseling vooral de periode 1417-1426, zodat beide reeksen bronnen elkaar gelukkig aanvullen. Veckinchusen heeft te Brugge¹⁷ vooral relaties met Jacop Van den Walle, met Hannekin van Ryssele en met Jacop Scotelaere.

Aan Van den Walle worden huiden verkocht¹⁸. J. Van den walle treedt op als makelaar en doet betalingen voor Veckinchusen, die via Jacop Van den Walle vanuit Antwerpen geld ontvangt en via dezelfde persoon betalingen doet. Als makelaar heeft Jacob Van den Walle een "dyner", "clerch" met name Allardyn.

De transakties met Van den Walle hebben alle betrekking op pelsen. Jacob Van den Walle leende ook geld aan Veckinchusen¹⁹.

De transacties met Van Ryssele zijn gelijkaardig.

Ook Scotelaere is een makelaar. Transacties via Scotelaere hebben o.m. betrekking op de verkoop van gember en op de pelsenhandel²⁰. Er waren ook contacten met Willem Barvoyt, brouwer, met Hendrik van Staden in de pelsenhandel, met Jan Heldebolle en met Thomas Bonin, die optrad als borg voor wissels getrokken op Venetië. Verder maakte Veckinchusen geld over aan Thomas van den Bussche²¹.

De Brugse en de Antwerpse markt waren, in alle geval bij de verhandelingen van Veckinchusen, in een zekere mate met elkaar verbonden. Zo werden op de jaarmarkt te Brugge pelsen verkocht aan Joris Storm uit Gent, die gedeeltelijk te Brugge en gedeeltelijk te Antwerpen betaald werden²². Een ander voorbeeld van de handelsrelaties tussen Brugge en Antwerpen vinden wij in een niet gedaateerde brief van Wouter van Espemde, waard in "De Gans" op de Koornmarkt te Antwerpen aan Veckinchusen te Brugge gericht : van

16 W. STIEDA, *Hildebrand Veckinchusen. Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*. Leipzig, 1921.

17 M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmannes Veckinchusen*, Berlin, Akademie-Verlag, 1973 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, Band 19).

18 M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher...*, p. 180, 186, 190, 200; 181, 223, 243; 187, 190, 191, 246; 374.

19 M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher...*, p. 424 : "It. so hevet my Jacop Van den Walle lent 200 guldene frankesche cronon op Pinxten avent [10 juni 1413] betalt emme 200 cron").

20 M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher...*, p. 258; p. 301 : "It. Jacop Scoteler sal hebben van makelardye"; p. 382 : "Dyt ghelt untfench to myr behoyf dey clerch to Jacopes Scoteler"; p. 465 : "It. so hebbe ick up der kameren to Jacopes Schoteler 23 timmer I bote scones werkes, dat my Marsschede antworde" [1415].

21 M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher...*, p. 193 : "It. so es my Wyllem Barvoyt dey unse beyr pleghet te brouwen..."; p. 269-270 ; p. 306 ; p. 353 ; p. 427

22 M.P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher...*, p.169.

uit Antwerpen werd een baal fustijn, herkomstig uit Keulen, via de Antwerpse schipper Jan Ruysse naar Brugge gezonden²³.

Uit de handelsverrichtingen van Hildebrands Veckinchusen blijkt hoe belangrijk de jaarmarkten nog steeds waren in het begin van de 15de eeuw. Men verschuift en/of spreidt de betalingen van jaarmarkt tot jaarmarkt²⁴. Dit is o.m. het geval voor Ieper, Mesen en Torhout²⁵. Merkwaardig is het intens gebruik van wisselbrieven, wellicht in de hand gewerkt door de frekwentie en de intensiteit van de handelsverrichtingen. In 1408 trekt Hildebrand in weinig meer dan twee maanden tijd negen wisselbrieven voor een bedrag van 216 ponden groten op zijn broer Sievert, betaalbaar te Hamburg en te Lübeck. Het is zeer waarschijnlijk dat deze praktijk met Brugge in verband moet gebracht worden, omdat blijkt dat de handelaars in het Oosten deze techniek weinig of niet gebruikten²⁶.

Zoals alle handelaren waagde Hildebrand Veckinchusen zich aan speculaties, o.m. in de zeer winstgevende pelsenhandel. Vaak echter moesten de voorraden veel te lang gestockeerd worden en dan bovendien nog met verlies van de hand gedaan worden²⁷. Deze speculaties leidden vaak, mede door de eerder zwakke conjunctuur tussen 1408 en 1418, tot rampzalige resultaten²⁸. Hildebrand lijkt overigens heel wat onvoorzichtiger te zijn geweest dan zijn broer Sievert, die het in Lübeck tot een rijk en gerespecteerd handelaar bracht. Naast de pelsenhandel, speculeerde Hildebrand op het Franse zout. Toen hij in 1420 een stijging van het Franse zout meende te bespeuren, haastte hij zich een bestelling te doen. Als speculant, die daarom nog geen avonturier hoefde te zijn, had Veckinchusen gewoon geprobeerd zijn slag te slaan, maar de speculatie mislukte²⁹. Ook met ladingen vijgen³⁰ en rijst had Veckinchusen geen geluk³¹.

23 G. ASAERT, *De Antwerpse Scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480)*. Brussel (Verhandelingen KAWLSK van België - Klasse der Letteren jg. XXXV, nr. 72), 1973, p. 325.

24 Het is duidelijk dat ook het gebrek aan liquiditeit, aan voldoende hoeveelheid voorhanden zijnde munt, op dat ogenblik mede aanzette tot kredietverlening (zie PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 206 en S. ABRAHAM-THISSE, "La correspondance...", p. 132).

25 M.P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher ...*, p. XXV-XXXII ; zie ook p. 455.

26 PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 206.

27 PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 271-272.

28 PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 268.

29 J. FAVIER, *In naam van God en des Gewins. De wording van de zakenman*, Amsterdam, 1990, p. 280.

30 over de vijgenhandel van Hildebrand Veckinchusen, zie W. STIEDA, *Hildebrand Veckinchusen. Briefwechel eines deutschen Kaufmanns im 15. Jahrhundert*, passim.

31 PH. DOLLINGER, *La Hanse ...*, p. 217.

Merkwaardig is aan de andere kant het volledig ontbreken van graanbevoorrading door bemiddeling van de "groep Veckinchusen"³². Hadden de Nederlanden op dat ogenblik nog geen behoefte aan graanbevoorrading uit het Oosten of was een eventuele bevoorrading in handen van andere handelaars en speelde ook dan reeds de Duitse Orde hierin de belangrijke rol die ze later zal spelen?

Zoals het ook veel andere kooplieden overkwam, had Hildebrand geen geluk met geldleningen aan vorstelijke personen : Hildebrand Veckinchusen zag zijn geld niet terug toen hij in 1416 samen met 5 andere Hanzeatische kooplui drieduizend kronen aan Sigismond van Luxemburg leende³³.

Uiteindelijk eindigde het "westers avontuur" van Veckinchusen eerder ongelukkig. Hij werd door schulden geplaagd. In 1422 verbleef hij, waarschijnlijk om te Brugge moeilijkheden te ontlopen, te Antwerpen, maar kon door Jacob Scotelaere met list overhaald worden om naar Brugge terug te keren. Daar aangekomen werd hij prompt gevangen gezet. Lübeck bewoog hemel en aarde om haar onderdaan vrij te krijgen³⁴ maar Hildebrand bleef verschillende jaren gevangen. Uiteindelijk werd hij in 1425 vrijgelaten en vertrok hij naar Lübeck waar hij korte tijd later overleed.

32 M. P. LESNIKOV, "Beiträge zur baltisch-niederländischen Handelsgeschichte am Ausgang des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts", *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität, Leipzig*, 7. Jg., 1957-1958, p. 613-614 wijst op het in normale omstandigheden prohibatieve karakter van de grote transportkosten.

33 J. FAVIER, *In naam van God en des Gewins. De wording van de zakenman*, Amsterdam, 1990, p. 282.

34 *Hansisches Urkundenbuch. Fünfter Band 1392 bis 1414*, bearbeitet von Karl KUNZE. Leipzig, 1899, p. 254-255 - analyse 457 - Die hansische Alterleute zu Brügge bezeugen ein zu Antwerpen getroffenes Abkommen zwischen dem Brügger Jacob Schoteler und Hildebr. Vockinchusen bezüglich persönlicher Verhandlungen der letzteren mit seinen Gläubigern in Brügge - 1422 sept. 24; p. 260 - analyse 466 - Lübeck an die hansischen Alterleute zu Brügge : bittet um Verwendung für seinen dort verhafteten Mitbürger Hildebr. Vockinchusen - 1422, vor Okt. 20; p. 260-261 - analyse 467 - Hildebrand Vockinchusen an die hansischen Alterleute zu Brügge : beteuert anlässlich seiner Verhaftung sein Lübecker Bürgerrecht und ersucht um Auskunft über den Stand seiner Angelegenheit - [1422] Okt. 20.

La nation et le quartier des Castellans de Bruges (XVe et XVIe siècles)

H. Casado Alonso °

I. Les colonies commerciales castillanes en Europe pendant les XVe et XVIe siècles.

L'existence de diverses colonies de marchands établies dans les différentes villes européennes pendant les XIVe, XVe et XVIe siècles est un sujet commun dans la bibliographie de l'histoire. On cite souvent celles de Gênes, de Florence, de Venise et de la Hanse. Cependant, le cas de ces communautés et nations, qui ont été créées par les Castellans, a été abordé d'une façon marginale. Pourtant, celles-ci ont été très importantes pendant ces siècles, spécialement pendant le dernier d'entre eux.

Nous assistons à la naissance des communautés de marchands castillans dans différents points d'Europe, tout au long du Moyen-Âge, au fur et à mesure que se développe le commerce international de la Castille¹. Bien qu'au XIIe siècle nous puissions trouver quelques petites manifestations d'échanges extérieurs de la couronne castillane par l'Atlantique, ce n'est qu'au siècle suivant que l'on peut parler plus précisément d'une présence continue et stable de commerçants originaires de Castille dans certaines villes européennes².

° Université de Valladolid, Paseo del Prado de la Magdalena, s/m, E-47005 Valladolid.

1 Sur la croissance économique de la Castille au Moyen Âge, voir: M. del Carmen CARLÉ., "Mercaderes en Castilla, 1252-1512", *Cuadernos de Historia de España*, XXI-XXII (1954), pp.237-242.; J. GAUTIER DALCHE., *Historia urbana de León y Castilla en la Edad Media (siglos IX - XIII)*. Madrid, 1979 ; J.A. GARCÍA DE CORTÁZAR., *La sociedad rural en la España Medieval*. Madrid, 1988 et T.FRUIZ., *Crisis and Continuity. Land and Town in Late Medieval Castile*. Philadelphia, 1994.

2 W.R. CHILDS., *Anglo-Castilian Trade in the Later Middle Ages*. Manchester, 1978. J. FINOT., *Étude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et l'Espagne au Moyen Âge*. Paris, 1899. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN., *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne à Bruges*. Brujas, 1901. 2 vols. J.MARECHAL., "La colonie espagnole de Bruges, du XIVe au XVIe siècle", *Revue du Nord*, 35-1953, pp. 5-40. M.MOL-LAT., *Le commerce maritime normand à la fin du Moyen Âge*. Paris, 1952. T.FRUIZ., "Mercaderes castellanos en Inglaterra, 1249-1350", *Anuario de Estudios Marítimos Juan de La Cosa*, Vol.I, 1977, pp.11-38. et "Burgos y el comercio castellano en la Baja Edad Media: economía y mentalidad", *I Congreso de Historia de Burgos: Actas*. Valladolid, 1985. pp.37-55. C.VERLINDEN., *El comercio de paños flamencos y brabantinos en España durante los siglos XIII y XIV*. Madrid, 1952. C. VERLINDEN., "The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages", *The Economic History Review*, X (1940), pp.44-59. E.FERREIRA PRIEGUE., *Galicia en el comercio marítimo medieval*. La Coruña, 1988. pp.681-805. M.VAQUERO PIÑEIRO., "Relaciones entre las villas cántabras de la

Il en résulte qu'aussi bien des marins que des marchands castillans apparaissent de plus en plus fréquemment dans de nombreux ports importants de l'époque. Cependant, ces établissements du XIIIe siècle sont isolés, sans qu'on puisse parler de colonies permanentes et stables. La crise du Bas Moyen-Âge qui, au XIVe siècle, touche une grande partie des royaumes européens paralyse les échanges commerciaux sur le continent et par conséquent, la prolifération de marchands et de colonies commerciales. Mais la sortie rapide de la crise de la part des territoires castillans va provoquer de nouveau, dès la fin du XIVe siècle et spécialement dès 1425/30, la croissance des échanges entre l'Espagne et le reste de l'Europe. Et, comme conséquence, la présence plus active de Castillans, marins et commerçants dans les différentes routes et ports³.

D'où l'adoption d'une institution juridique et économique: les consuls de Castille. Ce sont ces magistrats qui assurent la représentation de toute la communauté de Castillans résidant dans certaines villes ou territoires et sont chargés de veiller et de défendre les intérêts de cette collectivité auprès des autorités locales ou des autres marchands. Et en même temps, ils sont chargés de veiller à l'harmonie interne du collectif castillan résidant à l'extérieur, et sont dotés d'une autorité juridique pour résoudre les possibles querelles qui pourraient être occasionnées. Les dates d'apparition de ces autorités se situent entre les dernières années du XIVe siècle et la première moitié du XVe siècle. Dans quelques cas, nous savons, avec précision, que des privilèges de création de consulats ont été octroyés par les pouvoirs locaux ou nationaux. Dans d'autres, simplement qu'une personne déterminée remplit les fonctions de consul dans une ville. Les renseignements que j'ai pu rassembler sont les suivants: à Bruges, en 1348 et 1367, nous observons, au début, l'attribution d'amples privilèges à la colonie commerçante castillane, et, définitivement, en

costa y la península italiana en los siglos XIX y XV", *El Fuero de Santander y su época. Actas del congreso de su VIII centenario*. Santander, 1989. pp-305-315. J.I. RUIZ DE LA PEÑA SOLAR., *El comercio ovetense en la Edad Media. I: De la "civitas" episcopal a la ciudad mercado*. Oviedo, 1990. M.GUAL CAMARENA., "El comercio de telas en el siglo XIII hispano", *Anuario de Historia Económica y Social*, I (1968), pp.91-97.

- 3 L.SUÁREZ FERNÁNDEZ., *Navegación y comercio en el Golfo de Vizcaya*. Madrid, 1959. B.CAUNEDO DEL POTRO., *Mercaderes castellanos en el golfo de Vizcaya (1475-1492)*. Madrid, 1983. W.R.CHILDS., *Anglo-Castilian Trade...* J.FINOT., *Étude historique...* M.MOLLAT., *Le commerce...* E.TROCME et M. DE LA FOSSE., *Le commerce rochelais de la fin du XVe siècle au début du XVIIe siècle*. Paris, 1952. H.TOUCHARD., *Le commerce maritime breton à la fin du Moyen Age*. Paris, 1967. J. PAVIOT., *La Politique navale des ducs de Bourgogne, 1384-1482*. Lille, 1995. H.CASADO ALONSO., "El comercio internacional burgalés en los siglos XV y XVI". *Actas V Centenario del Consulado de Burgos*. Burgos, Diputación Provincial, 1995. Vol. I. pp.175-247.

1414 et 1428 la concession d'une chapelle et la création du consulat; en 1430 à Nantes; en 1450 à Rouen; en 1388 à Barcelone; en 1399 à Majorque; en 1421 à Gênes et en 1438 à Marseille. À des dates inconnues, quoique situées entre la fin du XIVe siècle et la première moitié du XVe siècle, à Pise, Florence, Venise, Naples, Londres, La Rochelle et peut-être à Lisbonne⁴.

La naissance de l'institution des consuls de Castille répond, sans doute, à l'influence juridique méditerranéenne et spécialement des grandes villes commerciales italiennes et catalanes. Mais l'existence de cette magistrature commerciale choisie par la communauté de marins et marchands castillans résidant à l'étranger ou désignée par le monarque, avait aussi une tradition législative en Castille, où il n'était pas rare de trouver des personnages dotés de fonctions d'autorité et de représentation d'un collectif professionnel⁵.

Ainsi donc, nous pouvons considérer que depuis le début du XVe siècle, il y avait dans de nombreux ports et villes commerciales d'Europe un nombre suffisamment important de personnes originaires de la Couronne de Castille pour provoquer le besoin d'avoir leurs propres consuls. Les colonies de marchands et marins étaient, par conséquent, stables et de plus en plus importantes comme il correspond à un commerce international castillan en plein essor. À partir de cette date, nous assistons à un accroissement continu de ces communautés marchandes qui ne sont pas seulement plus grandes, quant au nombre de leurs membres, mais plus influentes dans le panorama économique international. Bruges, Anvers, Londres, Rouen, Nantes, Toulouse, Bordeaux, Lisbonne et Florence seront leurs principaux lieux d'établissement. Prospérité qui se prolonge jusqu'à la fin du

4 H.CASADO ALONSO., "Las colonias de mercaderes castellanos en Europa en los siglos XV y XV", dans H.CASADO ALONSO (ed.), *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*. Burgos, 1995. pp.15-56. E.FERREIRA PRIEGUE., "Cónsules de castellanos y cónsules de españoles en el Mediterráneo bajomedieval", dans H. CASADO ALONSO (ed.), *Castilla y Europa...* pp.191-239. C.R. PHILLIPS., "Spanish Merchants and the Wool Trade in the Sixteenth Century", *The Sixteenth Century Journal*, XIV, n° 3 (1983), pp. 259- 282.

5 E.GACTO FERNÁNDEZ., *Historia de la jurisdicción mercantil en España*. Sevilla, 1971. R.S.SMITH., *Historia de los consulados del mar*. Barcelona, 1978. A.GARCÍA SANZ., "La influencia de los consulados de mar de Barcelona y Valencia en la erección del consulado de Burgos (1494)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLV, 1965. pp. 225-242. J.PRADELLS NADAL., *Diplomacia y comercio. La expansión consular española en el siglo XVIII*. Alicante, Universidad, 1992. pp.21-24. V.MONTOJO MONTOJO., "Crecimiento mercantil y desarrollo corporativo en España: los consulados extraterritoriales extranjeros (ss. XVI-XVII)", *Anuario de Historia del Derecho Español*, LXII (1992). S. CORONAS GONZÁLEZ., *Derecho Mercantil Castellano. Dos estudios históricos*. León, 1979. S.CORONAS GONZÁLEZ., "La jurisdicción mercantil de los Consulados del Mar en el Antiguo Régimen (1494-1808)", *Actas del V Centenario del Consulado de Burgos*. Burgos, 1995. Vol. I. pp. 248-279.

XVIe siècle, où la chute du commerce international castillan, entre autres raisons, entraînera l'effondrement et la disparition postérieure de ces colonies⁶.

II. La nation de Castille à Bruges

De toutes les colonies que les Castillans et Espagnols fondèrent en Europe, la plus importante fut celle qui s'établit à Bruges. Ce ne fut pas seulement la plus nombreuse mais celle qui posséda une plus grande quantité de privilèges, en se constituant en une guilde de marchands très organisée et qui jouit du statut de nation de la part des autorités des Pays Bas.

L'origine de cette communauté est très ancienne⁷. Bien qu'il y ait des documents prouvant les établissements, depuis le XIIIe siècle, de marchands et marins castillans au bord du Zwin, c'est à partir du début du XVe siècle que leur nombre et leur importance sont tels qu'ils acquièrent la condition de communauté pleinement reconnue par les autorités locales. En 1414, ils ont le droit de jouir de la chapelle de Sainte-Croix dans le couvent des Franciscains de la ville, premier symptôme incontestable qu'ils constituent un groupe parfaitement organisé. La concession en 1428 par le duc de Bourgogne, Philippe le Bon, de pouvoir avoir leurs propres magistratures, consuls, marque la reconnaissance explicite de la nation de Castille ou d'Espagne comme guilde de marchands. À partir de cette date vont se succéder de constants privilèges que les autorités locales aussi bien que ducales accordent à ce groupe castillan et à la nation de Biscaye séparée de ce premier en 1455. Le premier réunissait les commerçants et facteurs originaires de Burgos, Séville, Tolède, Ségovie, Soria, Valladolid, Medina del Campo, Logroño, Nájera et d'autres lieux de l'intérieur espagnol. La seconde ceux de Biscaye, de Guipúzcoa, d'Álava, de Santander, des Asturies et de la Galice et jusqu'en 1530, de la Navarre. Le couronnement de l'accumulation des faveurs pour la nation de Castille sera le premier septembre 1494 lorsque la ville de Bruges accorda à cette nation, selon Marechal, le plus grand privilège qu'on n'ait jamais donné à une communauté étrangère sur le territoire flamand, l'étape de la laine, le fer et l'hui-

6 H.CASADO ALONSO., "Las colonias... pp. 53-56.

7 J. MARECHAL., " La colonie espagnole... A. VANDEWALLE., " El Consulado de Burgos en los Países Bajos", *Actas del V Centenario del Consulado de Burgos*. Burgos, 1994. Vol. I. pp. 281-300. R. FAGEL., *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders. 1496-1555*. Bruxelles, 1996.

le qui viendrait d'Espagne aux Pays-Bas⁸. À partir d'alors et jusqu'à la fin du XVIe siècle, la colonie espagnole installée à Bruges sera l'une des plus importantes de la ville.

Communauté constituée comme le groupement de tous les marchands espagnols - castillans et basques principalement - qui commerçaient aux Pays-Bas. Ceux-ci jouissaient de toute une série de privilèges très semblables à ceux d'autres groupes de commerçants installés là et aussi, à ceux que les Castillans ont eu dans d'autres villes. Cependant, ceux de Bruges sont très bien connus, puisqu'on a conservé le recueil de privilèges qu'elle a eus⁹, toute la législation qu'elle a élaborée et les actes, aussi bien de ses municipalités que de son tribunal tout au long du XVIe siècle.

Un premier privilège, c'était celui d'avoir une autonomie politique. Cela voulait dire que la guilde de marchands se gouvernait elle-même par l'intermédiaire de ses propres autorités, les consuls. Magistrature qui était élue par la communauté même de marchands castillans indépendamment du monarque de Castille, du Consulat de Burgos et des dirigeants des territoires où était installée la colonie. Dans la ville flamande son nombre varia avec le temps. Les premiers statuts de 1441, avant la scission du consulat en 1455 par la séparation du consulat de Biscaye, stipulent l'élection de 6 juges, un pour chaque maison de commerce castillane de la ville, leur mandat étant de 6 mois. En 1455, on parle de 4 consuls pour chaque nation. Mais en 1502, on établit que désormais dans le cas castillan il y en aura trois pour chaque semestre, nommés le 25 janvier et le 25 juillet. Durée semestrielle qui, à 1538, devint annuelle¹⁰. Dans les deux cas la nomination avait lieu par élection entre les candidats tirés au sort parmi les différentes maisons de commerce, demeures ou auberges qu'il y avait dans cette ville. Les fonctions de ces consuls recouvrent de multiples domaines. Représenter la communauté, la réunir, juger ses délits, administrer ses biens, secourir ses membres, intercéder auprès des monarques ou des autorités, organiser la vie économique du groupe, préparer les flottes, réglementer les assurances, etc. Les députés, le trésorier, les greffiers et autres charges inférieures étaient leurs aides.

8 J. MARECHAL., "Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles)", *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 88 (1951). pp. 26-74.

9 ARCHIVO DIPUTACION PROVINCIAL DE BURGOS. Consulado. Libro 63. *Libro en el que se han copiado los privilegios dados por los Condes de Flandes a la nación española, desde Luis de Flandes en 1366*. ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. 3 Cartulaires de privilèges.

10 Voir Appendice.

À l'autonomie politique s'ajoutait l'autonomie juridictionnelle. À la concession du Consulat de Bruges on établit clairement le principe selon lequel les membres de la Nation castillane sont administrés juridiquement par eux-mêmes et seulement dans des occasions exceptionnelles, les procès sont résolus dans d'autres instances: les tribunaux de la ville, de Malines ou de la Cour et de la Chancellerie de Castille. Au droit de jouir d'un tribunal de commerce propre s'ajoutait celui de posséder des notaires de la nation, qui étaient différents de ceux de la ville et sont reconnus par les autorités de celle-ci. Comme complément de l'autonomie politique et juridictionnelle il y avait les privilèges d'exemptions fiscales. Dans l'ensemble, toute la colonie castillane bénéficiait, à Bruges, de franchises sur la consommation et la vente de vin, bière ou autres aliments; de droits sur les patrimoines des marchands morts dans ces territoires étrangers; de moindres charges fiscales, ordinaires ou extraordinaires, sur le trafic de produits, etc.

Et, ils disposaient également d'autonomie religieuse. La colonie espagnole de Bruges avait sa propre chapelle dans le couvent des Franciscains. Là, se réunissait toute la communauté à l'occasion des fêtes religieuses nationales ou pour la célébration de messes, processions ou autres manifestations religieuses. Les consuls y avaient leurs fauteuils de cérémonie et partout étaient présents les écussons, les tapisseries et les drapeaux aux armes de la Castille et Léon et de Burgos. L'existence de chapelles de la nation de Castille, de Biscaye ou d'Espagne n'empêchait pas que quelques marchands castillans aient bâti, à titre particulier, des chapelles et des tombes dans d'autres paroisses et couvents des villes ou que la nation célèbre des cultes dans d'autres endroits. La présence de chapelles personnelles des colonies commerciales castillanes se complétait avec divers privilèges papaux d'exemption de tributs pour les enterrements¹¹ et surtout avec la possibilité d'avoir des curés, confesseurs et prédicateurs personnels, qui étaient presque toujours espagnols¹².

Après avoir vu les caractéristiques de la naissance et formation de la nation de Castille à Bruges, il nous faut analyser plus minutieusement le fonctionnement interne de cette communauté.

Une première question à se poser, ce sont les conditions pour y appartenir. Selon les ordonnances du consulat d'Espagne à Bruges, tout commerçant, facteur d'une compagnie ou travaillant à son compte, qui désirait appartenir à une nation ou colonie devait s'y ins-

11 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. *Libro de Ayuntamientos de 1502-1522*, f. 10'.

12 L.GILLIODTS VAN SEVEREN., *Cartulaire de l'ancien...* p.307.

crire. Pour ce faire, il était obligé d'accepter toutes les obligations et règles de cette communauté et de contribuer à tous les impôts et avaries qui seraient fixés. Une fois ces conditions acceptées, c'étaient les consuls ou la municipalité générale de la nation qui approuvaient finalement son entrée. À partir de ce moment, dans le cas flamand, c'était un suppôt de la nation espagnole à Bruges. À part toutes ces conditions, il y en avait une autre encore plus importante. On devait être originaire de Castille ou descendant de Castellans. En vertu de cela, ils bénéficiaient des privilèges inhérents à la colonie et qui les différenciaient de leurs voisins.

Si, pour pouvoir appartenir à la nation, on avait besoin de l'acceptation de la communauté et de ses autorités, celles-ci pouvaient aussi priver - temporairement ou définitivement - n'importe quel de ses membres de la condition de suppôt¹³. Fait qui renfermait d'une manière implicite non seulement l'impossibilité de bénéficier des privilèges mais aussi la marginalisation totale. Ce qui était très grave, puisque cela voulait dire que l'on ne pouvait pas faire d'affaires avec un marchand castillan et en grande partie, cela signifiait la ruine économique.

Il est très difficile d'établir le nombre de membres de la nation castillane installée à Bruges. Ce fut sans doute la colonie castillane la plus nombreuse et importante de l'Europe puisque là, les intérêts économiques de la Castille furent très importants pendant tout le XVe siècle et une grande partie du suivant. Ainsi, selon la répartition d'un impôt obligatoire que les autorités de cette ville perçurent en 1411 sur tous les marchands étrangers qui y résidaient, il y avait à cette date dix compagnies castillanes, qui payèrent 42 livres (7% du total)¹⁴. Avant elles, se trouvaient celles de quelques villes italiennes et catalanes. Mais après, celles de Piacenza, Milan et du Portugal. En 1468, leur nombre et importance avaient augmenté. À cette date, à l'occasion des noces somptueuses du duc de Bourgogne avec Marguerite d'York, fille du roi d'Angleterre décrites par Olivier de la Marche, il y eut à Bruges un énorme cortège où défilèrent toutes les nations commerciales de la ville selon leur importance. Les Castellans qui le firent derrière les Vénitiens, les Florentins, les Génois et les Hanséatiques, comprenaient "vingt-quatre marchands à cheval..., avec vingt-quatre pages à pied... et devant eux, soixante porteurs de flambeaux"¹⁵.

13 S.M CORONAS GONZALEZ., *Derecho mercantil castellano...*

14 J.FINOT., *Étude historique...* pp.149-151.

15 M. MOLLAT DE JOURDIN., *Europa y el mar*. Barcelona, 1993. pp.87-88.

Les chiffres de 1490 sont encore plus concrets car l'on dispose d'un état de 59 marchands qui décident du retour du Consulat d'Anvers à Bruges¹⁶. En 1540, il y a 78 négociants espagnols figurant sur une liste de propriétaires de balles de laine dans cette ville¹⁷. Pour la seconde moitié du XVIe siècle, nous avons l'immatriculation de tous les facteurs et commerçants qui contribuaient aux dépenses de la nation castillane à Bruges. Il y en a 56 en 1562, 49 en 1566, 47 en 1573, 39 en 1576¹⁸, 26 en 1580¹⁹. Il y a eu, par conséquent, une diminution progressive de la population de cette colonie commerciale parallèle à la décadence du commerce castillan sur ce territoire. Baisse qui sera encore plus marquée pendant le siècle suivant, où, en 1606, il y avait seulement 17 membres de la nation²⁰.

III. Le quartier des Espagnols de Bruges.

L'importance de la colonie commerciale castillane de Bruges se manifesta dans un autre privilège, celui de posséder leur propre quartier dans la ville. Phénomène que je n'ai trouvé que dans celle-ci, où les commerçants castillans et biscaiëns passèrent de la place de la Bourse où ils étaient logés avec les autres communautés étrangères à un emplacement spécifique en 1493-94. Les premiers, au long d'une rue, la Lange Winkel, près de la place des Hanséatiques et du couvent de Saint Augustin, qui dès lors s'appela la rue des Espagnols (Spanjaardstraat). Les seconds, place de Biscaye (Biskajersplein). Là, demeuraient tous les marchands castillans et biscayens, ayant le privilège de disposer de la priorité absolue de louer ou acheter des bâtiments²¹.

16 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. XII-393.

17 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. XII-393

18 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. XII-394 et XII-395.

19 J.FINOT, *Étude historique...* pp. 258-259.

20 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. *Libro Borrón de Ayuntamiento (1595-1608)*, f.49.

21 "Item, que en la rue de ceulx de ladicte nacion en ceste dicte ville, nul autre sinon ceulx de la dicte nacion ne se pourront logier, on cas que aucuns dicelle nacion y veulent logier eulx mesmes. Et se d'aventure autres y voulsissent louer aucunes desdites maisons, ceulx aqui icelles maisons appartiennent seront tenuz et obligez de le denoncer aux consulz de ladite nacion avant le louaige servie et conclud pour savoir se aucuns le veullent avoir pour le mesme pris; ouquel cas ils seront preferez avant tous autres. Et se d'aventure les proprietaires ne se sceussent accorder le louaige, que lors le pris en sera fait par ung des eschevins depute de par la chambre avec ung des consulz de la dite nation" (1 septembre, 1494).L. GILLIODTS-VAN SEVEREN., *Cartulaire de...* p. 170.

Tout au long de cette rue des Espagnols et à proximité, étaient situées les différentes maisons de commerce (posadas) de la colonie castillane. Nous ne savons pas quel en était le nombre et si elles occupaient tout l'espace de cette voie. Les ordonnances de 1441 nous disent que pour élire les juges qui aident les consuls dans le gouvernement de la nation on doit prendre une personne des six maisons de commerce (posadas) existant alors. Il est probable que ce chiffre de six maisons a dû augmenter au cours des années dans le feu de l'accroissement de la population castillane installée à Bruges, bien qu'elle ne soit jamais arrivée à monopoliser cet espace urbain. Quelques grands marchands castillans bâtirent leurs palais somptueux à côté de ces maisons²². Ainsi, en 1513, Pedro de Salamanca fit construire une grande demeure, La Casa Negra²³, et vers cette date, la famille De la Torre en fit édifier une autre. Par contre, celle que fit bâtir le commerçant de Navarre Juan Pedro de Peralta date de la seconde moitié du XVIe siècle²⁴.

Au milieu de la rue des Espagnols on construisit entre 1493 et 1503 la maison de la nation de Castille ou d'Espagne et deux bâtiments annexes sur des terrains que leur céda la ville même de Bruges. Elle comprenait trois entrepôts pour le stockage de la laine, une salle de réunions, une chambre d'audiences, une chambre du secrétaire, une autre des courriers, un comptoir, une cantine (buvette) et diverses chambres à coucher pour le logement de personnes de passage. Elles étaient richement meublées de tapisseries, coffres et autres objets. Et même, dans l'une d'entre elles, il y avait un tableau d'affichage où l'on exposait les cotisations de la Bourse d'Anvers²⁵.

En somme, cette Maison de la Nation de Castille était très semblable à celles qu'avaient aussi dans cette ville depuis le Moyen-Âge les nations génoise, florentine ou hanséatique. Elle jouait donc le rôle d'une sorte de "fondaco" pour les marchands castillans de passage ou bien établis en permanence à Bruges.

Mais si en effet la résidence de marchands, facteurs, domestiques et parents délimitait un espace urbain pour la population étrangère d'origine espagnole et résidant à Bruges, on peut en dire tout autant d'un espace religieux. Quoique, depuis 1414, les Castillans aient dis-

22 G. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE., "Spaans-Brugse geslachten in de Spanjaardstraat, Spaanse Loskaai en Oosterlingenplaats", in J.P.ESTHER et alii., *Het Sint-Franciscus Xaveriusziekenhuis*. Bruges, 1985. pp. 25-60.

23 J.MARECHAL., "La Casa Negra. Het Zwarthuis in de Spanjaardstraat te Brugge", *Biekorf*, 63 (1962), pp. 359-365.

24 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN., "L'Hôtel de Don Juan de Peralta à Bruges", *La Flandre*. t. XIV (1883)

25 J.MARECHAL., "La colonie... pp. 33-40.

posé de leur propre chapelle, celle de Sainte Croix, dans le couvent des Franciscains et aient appartenu à la paroisse Notre-Dame, dès le début du XVIe siècle ils vont concentrer leur attention sur le monastère de Saint-Augustin. Sa situation proche de la rue des Espagnols influença cette décision.

C'est dans ce couvent que les actes de la nation mentionnent la célébration de processions, prédications et autres cultes liturgiques dans la chapelle qu'ils dédièrent à cet effet à la Vierge du Pilar. Et c'est là aussi qu'ils furent enterrés en plus grand nombre. Le cas le plus remarquable c'est celui de Pedro de Salamanca, qui, au moment de sa mort, en 1529, avait fait ériger une chapelle funéraire somptueuse²⁶.

En conclusion, un espace urbain caractérisé par la présence castillane s'est formé peu à peu dans la ville de Bruges au cours des XVe et XVIe siècles. Ses caractéristiques sont semblables à celles de l'espace dont disposaient d'autres communautés étrangères de la ville, comme la hanséatique ou les italiennes. Cependant, la différence c'est que, tandis que celles-ci abandonnèrent la ville à la fin du XVe siècle pour s'installer à Anvers, la colonie espagnole resta fidèle à Bruges²⁷.

IV. Individualité et intégration des Espagnols à Bruges

De tout ce qui a été exposé au préalable nous pouvons déduire que la colonie commerciale espagnole à Bruges maintint, pendant les XVe et XVIe siècles, des traits évidents d'individualité, dont l'un fut le maintien d'un espace urbain leur appartenant. Mais cette caractéristique coïncida avec une politique d'intégration avec la société locale au cours de ces deux siècles.

La communauté de commerçants espagnols établis dans la ville flamande se comporta, d'une part, d'une façon semblable à celle d'autres colonies castillanes résidant dans les différentes villes européennes²⁸. Leur politique oscilla entre l'assimilation et le maintien des traits d'individualité. L'un des faits les plus caractéristiques des communautés commerciales castillanes en Europe est peut-être leur haut degré d'intégration avec les sociétés des villes où ils s'établirent²⁹.

26 J.MARECHAL., "La chapelle fondée par Pedro de Salamanca, bourgeois de Burgos, chez les Augustins à Bruges", *Kon. Academie van België, Klasse der Schone Kunsten*, Bruxelles, 1963.

27 J. MARECHAL., "Le départ de Bruges..."

28 H.CASADO ALONSO., "Las colonias..."

29 C.DEMEULENAERE-DOUYÈRE., "Les espagnols et la société rouennaise au XVIe

Phénomène qui contraste avec la politique adoptée dans ce domaine par les colonies italiennes, anglaises ou allemandes³⁰. Assimilation à l'environnement où ils vivaient pratiquée par divers moyens: la demande de naturalisation, les mariages avec des autochtones, l'occupation de postes publics de différents niveaux, la création de liens avec le milieu ecclésiastique local, la constitution de vastes patrimoines urbains et ruraux, et comme point culminant, l'obtention de l'anoblissement.

Comme nous l'avons déjà signalé, la colonie espagnole de Bruges suivit partiellement ce modèle. D'une part il n'y eut guère de demandes de concession de citoyenneté car cela représentait une perte de privilèges. Par contre, ils utilisèrent abondamment les autres politiques. Ainsi, l'analyse de 39 testaments de ce siècle faite par W.D. Phillips montre qu'un tiers de leurs rédacteurs était marié avec une Flamande³¹, comportement que j'ai pu constater dans 20 autres cas. Intégration par voie matrimoniale qui augmente si les mariés appartiennent déjà à la seconde ou troisième génération postérieure à celle qui fut la première à émigrer. Il est également fréquent que des Espagnols soient membres de confréries³², occupent des charges dans les paroisses de la ville et quelques-uns devinrent même doyens et protonotaires apostoliques de Bruges. On peut dire la même chose quant à la possession d'hôtels, terres ou domaines.

En vertu de ce désir de s'assimiler au milieu local, ainsi que pour d'autres raisons, quelques marchands castillans, spécialement s'ils s'étaient enrichis, sortirent de l'espace urbain qui leur était destiné pour construire leurs maisons et leurs palais dans d'autres zones de la ville. À Bruges, la maison de Luis de La Vega dans le paroisse de

siècle", *Etudes Normandes*, 3 (1981), pp.65-83. "Les marchands étrangers à Rouen au XVIe siècle", *Rev. Soc. Sav. Hte-Normandie, Lettres et Sciences Humaines*, n° 69 (1973), pp.23-61. "Les marchands étrangers à Rouen au XVIe siècle: Les Italiens à Rouen, la banque et le commerce", *Rev. Soc. Sav. Hte-Normandie, Lettres et Sciences Humaines*, n° 73 (1974), pp. 5-24. G.K. BRUNELLE., "Immigration, Assimilation and Succes: Three Families of Spanish Origin in Sixteenth Century Rouen", *The Sixteenth Century Journal*, XX, n° 2 (1989), pp.203-219. C.J. MATHERS., "Family Partnerships and International Trade in Early Modern Europe: Merchants from Burgos in England and France, 1470-1570", *Business History Review*, Vol.62 (1988), pp.367-397. J.A. GORIS., *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567*.

30 F. MAURO., "Merchant communities, 1350-1750", dans J. D. TRACY (ed.), *The Rise of Merchant Empires. Long-distance trade in the early modern world, 1350-1750*. Cambridge, 1990. pp.255-286.

31 W.D.PHILLIPS., "Local Integration and Long-Distance Ties: The Castilian Community in Sixteenth-Century Bruges", *The Sixteenth Century Journal*, XVII, n° 1 (1986), pp.39-40.

32 A. RUCQUOI., "La cofradía de la Santa Sangre de Brujas", J.SANCHEZ HERRE-RO., *Las cofradías de la Santa Vera Cruz*. Sevilla, 1995. pp. 277-286.

Saint Gilles, le palais des Maluenda ou celui disparu des Sept Tours, l'un des plus somptueux de la ville, en sont de parfaits exemples. Ce sont ces mêmes raisons qui poussent la colonie castillane à ne pas s'en tenir à un espace religieux concret. S'il est vrai qu'un grand nombre fut enterré dans le couvent de Saint-Augustin de Bruges, de nombreux autres le furent dans les églises de Saint-Donatien, de Notre-Dame et de Saint-Jacques, et dans les couvents des carmes et des dominicains³³.

En conclusion, tout au long des XVe et XVIe siècles, la colonie commerciale espagnole a créé son propre espace autant du point de vue urbain que de la géographie spirituelle. La rue des Espagnols avec, au milieu, la Maison de la Nation d'Espagne, et la place de Biscaye, avec la Maison de la Nation de Biscaye, furent les éléments les plus caractéristiques de cette implantation. Phénomène qui a duré jusqu'à aujourd'hui dans la topographie urbaine de la ville. Fait qui n'a pas empêché que la communauté s'intègre au milieu local ou que le secteur reste séparé du reste de la population.

La communauté castillane participa au cours de ces deux siècles de façon active à tout ce qui se passait dans la ville. Les actes de leurs municipalités nous parlent de fréquentes réunions avec les autorités politiques et religieuses de celle-ci. Même, quand la révolte protestante s'étendit en Flandres, cette colonie appuya toutes les mesures que le pouvoir mit en pratique pour en finir avec les insurgés. L'une d'elles fut de protéger et surveiller leur propre quartier en organisant une milice armée formée par des membres et des domestiques de la communauté castillane.

La colonie commerciale espagnole de Bruges oscilla donc, entre le maintien des traits d'individualité et l'intégration avec la société locale. Dans cette balance, le temps joua en faveur de la seconde option. La chute du commerce international castillan avec les Pays-Bas depuis la moitié du XVIe siècle³⁴, les convulsions politico-religieuses de la seconde moitié de ce siècle et la ruine économique de la région firent que les Espagnols qui demeurèrent dans ce territoire ne se consacrent plus au commerce mais soient des fonctionnaires et aient

33 ARCHIVES DE LA VILLE DE BRUGES. Consulat d'Espagne. *Libro copia de los Testamentos pasados ante Paredes (1544-1566)*.

34 H. CASADO ALONSO., " El comercio internacional... pp.223.247. W.D. et C. Rahn PHILLIPS., "Spanish Wool and Dutch Rebels: The Middelburg Incident of 1574", *The American Historical Review*, vol. 82, 2, 1977, pp.312-330.

des terres et domaines. Le triomphe de la Contre-Réforme et des troupes de Philippe II en Belgique les aida à cette transformation. Le consulat de Castille continua, juridiquement, à exister jusqu'en 1705, mais pendant le XVIIe siècle il ne fut que le pâle reflet d'autres époques et eut des caractéristiques très différentes.

Appendice

Consuls de la nation de Castille à Bruges

1441	Martín de Archiagna	Gómez de León	
1443	Diego de Mazuelo	Juan de Murillo	Pedro García Orense
	Fernando de Aranda	Lope de La Torre	Alvaro de Castro
1448	Diego Gil	Alonso de Cisneros	
1454	Diego López de Mazuelo	Alonso del Castillo	
1458	Alvaro de La Vega		
1465	Bartolomé de Miranda	Alonso de Cuevas	Fernando de Mazuelo
	Pedro de Jeras		
1467	Francisco de Covarrubias	Pedro de Miranda	Pedro de Astudillo
	Nicolás de Sevilla		
1468	Fernando de Salinas	García de Contreras	Pedro de Castro
1479	Rodrigo de Cifuentes	García Erber?	
1481	Rodrigo de Cifuentes	Fernando de Contreras	Gonzalo de Sevilla
1482	Martín de Soria	Juan Enrique	Fernando de Covarrubias
1494	Nuño de Gumiel		
1499	Alonso de Castro		
1502	Pedro del Castillo	Alonso de Castro	Diego Pérez
1502	Pedro de Salamanca	Belasco de Bejar	Francisco Carrión
1503	Gonzalo de Salamanca	Diego de Pardo Soria	Felipe de Carrión
1503	Pedro del Castillo	Pedro López	Pedro de Miranda
1504	Pedro de Salamanca	Alonso Pesquer	Francisco de Covarrubias
1504	Gonzalo de Salamanca	Belasco de Bejar	Francisco de Carrión
1505	Simón Gutiérrez Pardo	Diego Pérez de Soria	Alonso de Medina
1505	Pedro de Salamanca	Felipe de Carrión	Juan de Aduçã
1506	Gonzalo de Salamanca	Alonso de Castro	Diego de Basurto Villasante
1506	Silvestre Pardo	Francisco de Carrión	Gregorio Suares
1507	Pedro de Salamanca	Belasco de Bejar	Francisco de Lerma
1507	Pedro de Salamanca	Belasco de Bejar	Francisco de Lerma
1508	Fernando de Bernuy	Juan de Aduçã	Diego de Castro
1508	Gonzalo de Salamanca	Alonso de Castro	Jeronimo de Vega
1509	Pedro del Castillo	Pedro López	Francisco de La Torre

1509	Pedro de Salamanca	Francisco de Carrión	Juan de Santa Cruz
1510	Alonso de Castro	Juan de Adurça	Gómez de Quintanaduénas
1510	Pedro del Castillo	Pedro López	Pedro de Covarrubias
1511	Silvestre Pardo	Felipe de Carrión	Francisco del Río
1511	Pedro de Salamanca	Diego Pérez de Soria	Francisco de Pamanes
1512	Juan de Adurça	Gonzalo Gómez	Juan de Encinas
1513	Silvestre Pardo	Pedro de Covarrubias	Diego de Vega
1514	Pedro de Salamanca	Francisco de La Torre	Diego de Sanvitores
1515	Felipe de Carrión	Francisco de Pamanes	Inofio Pardo
1515	Francisco de Carrión	Francisco del Río	Francisco de Cisneros
1516	Pedro López	Diego de Vega	Alonso de Santa Gadea
1516	Silvestre Pardo	Francisco de La Torre	Gabriel Ximenes
1517	Diego Pérez	Francisco de Pamanes	Pedro de Torquemada
1517	Felipe de Carrión	Francisco del Río	Iñigo del Hospital
1518	García de Aresti	Francisco Fernández de Villegas	Jeronimo de La Plata
1518	Pedro López de Calatayud	Francisco de Pamanes	Juan de Mujica
1519	Silvestre Pardo	Alonso de Santa Gadea	Francisco García
1519	Diego Pérez de Soria	Bernardino del Castillo	Alonso Paiz
1520	Felipe de Carrión	Francisco del Río	Alonso de Espinosa
1520	Francisco de Carrión	Francisco Fernández de Villegas	García de Castro
1521	Francisco de Pamanes	Francisco de Cisneros	Fernando de Zuazo
1521	Francisco del Río	Jeronimo de La Plata	Juan de Medina
1522	Alonso de Castro	Alonso de Santa Gadea	Cristóbal de Ávila
1522	Diego Pérez	Alonso de Salinas	Antonio de Soria
1523	Diego Pérez	Francisco de Cisneros	Andrés Gutiérrez
1523	Francisco de Pamonas	Alonso Payz	Juan de Matanza
1524	García de Aresti	Alonso de Salinas	Gregorio Pesquer
1524	Diego Pérez de Burgos	Juan de Mendieta	Pedro de La Torre
1525	Diego Pérez de Burgos	Alonso de Santa Gadea	Sancho Gallo
1525	Francisco Fernández de Villegas	Juan de Medina	Cristóbal de Miranda
1526	Francisco del Río	Rodrigo de Gaona	Gaspar de Mujica
1526	Alonso de Santa Gadea	Cristóbal de Ávila	Bernardino de Salamanca
1527	Francisco de Pamanes	Juan de Matanza	Pedro de Jaén
1527	Francisco del Río	Rodrigo de Soria	Juan de Madaria
1528	Alonso de Santa Gadea	Fernando de Zuazo	Diego de Carrión
1528	Francisco de Cisneros	Juan Pardo	Diego de Ávila
1529	Francisco Fernández de Villegas	Hernando de Salas Sahagún	Jeronimo Pardo
1529	Alonso de Santa Gadea	Francisco García	Antonio de Cuellar
1530	Diego Pérez de Burgos	Gaspar de Mujica	Francisco de Gaona
1530	Francisco de Cisneros	Jeronimo de Lerma	Alvaro de Maluenda

1531	Alonso de Santa Gadea	Rodrigo de Soria	Diego de Santa Cruz Salamanca
1531	Alonso de Santa Gadea	Juan de Medina	Antonio de Castro
1532	Juan de Matanza	Juan de Medina	Juan de Paredes
1532	Alonso Paez	Diego de Carrión	Jeronimo de Carrión
1533	Francisco de Cisneros	Juan de Camargo	Diego Benito
1533	Alonso de Santa Gadea	Rodrigo de Soria	Diego Benito
1534	Alonso de Salinas	Juan de Camargo	Pedro de Porres
1535	Alonso de Santa Gadea	Juan de Camargo	Juan López Gallo
1535	Francisco de Cisneros	Fernando de Matute	Luis Gallo
1536	Juan de Medina	Silvestre Pardo	Diego Ortega de Burgos
1536	Juan de Medina	Diego de Santa Cruz	Fernando de Mujica
1537	Juan de Matanza	Jeronimo de Carrión	Miguel de Lerma
1537	Juan de Matanza	Juan de Camargo	Miguel de Lerma
1538	Alonso de Salinas	Pedro de Porres	García de Quintanadueñas
1539	Juan de Medina	Antonio de Villafranca	Lope de Carrión
1540	Juan de Pedraza	Pedro de Porres	Diego de Astudillo
1541	Diego Pardo	Gonzalo de Aguilera	Diego de Tordomar
1542	Juan de Camargo	Juan López Gallo	Juan de Quintanadueñas
1543	Juan de Matanza	Pedro de Porres	Fernando de Curiel
1544	Juan de Camargo	Diego de Astudillo	Francisco Bonifaz
1545	Diego Pardo	Pedro de Porres	Juan de La Peña
1546	Juan de Matanza	Diego de Astudillo	Diego de Lerma
1547	Juan de Medina	Juan López Gallo	Juan de Aguero
1548	Juan de Camargo	Diego de Astudillo	Lope de Gaona
1549	Pedro de Porres	Juan de La Peña	Jeronimo Ximenez
1550	Diego Pardo	Luis de La Vega	Lorenzo de Lerma
1551	Juan de Camargo	Gonzalo de Aguilera	Diego de La Peña
1552	Juan de Medina	Juan de La Peña	Fernando de Curiel
1553	Juan López Gallo	Gonzalo de Aguilera	Diego de Lerma
1554	Juan de Medina	Juan de La Peña	Diego del Espinar
1555	Juan López Gallo	Diego de Tordomar	Francisco de La Maza
1556	Juan de Medina	Juan de La Peña	Lorenzo de Lerma
1557	Gonzalo de Aguilera	Diego de Lerma	Diego del Espinar
1558	Juan de Medina	Francisco de La Maza	Juan de Gaona
1559	Luis de La Vega	Diego de Lerma	Alonso Gutiérrez de Ayala
1560	Gonzalo de Aguilera	Juan de Castillo	Juan de Ortega de Herrera
1561	Juan de La Peña	Pedro Cerezo	Bartolomé Martínez Sumero
1562	Diego de Lerma	Francisco de La Peña	Cristóbal Suarez de La Concha
1563	Luis de La Vega	Juan de Castillo	Fernando de Matanza
1564	Diego de Lerma	García de La Peña	Cristóbal Suarez de La Concha

1565	Luis de La Vega	Alonso Diez de Aguilar	Andrés de La Maza
1566	Diego de Lerma	Francisco de Bejar	Fernando de Matanza
1567	Gonzalo de Aguilera	Juan de La Torre	Andrés de La Maza
1568	Antonio del Río, Sr. de Cleydala	Cristóbal Pesquer	Rodrigo de Vallejo
1569	Gonzalo de Aguilera	Juan Gallo de Escalada	Francisco de Ontaneda
1570	Antonio del Río, Sr. de Cleydalade	Juan de La Torre	Antonio Suarez La Concha
1571	Luis de La Vega	Cristóbal Pesquer	Francisco de Ruescas
1572	Gonzalo de Aguilera	Juan Gallo de Escalada	Francisco de Ontaneda
1573	Antonio del Río, Sr de Cleydaen	Cristóbal Pesquer	Andrés de La Maza
1574	García de La Peña	Juan Gallo de Escalada	Andrés de Burgos
1575	Gonzalo de Aguilera	Francisco de Ruesca	Juan López de Carrión
1576	Cristóbal Pesquer	Pedro de Melgar	Diego de Cuellar
1577	Juan Gallo de Escalada	Rodrigo Guerra	
1578	Gonzalo de Aguilera	Gaspar de Burgos	Antonio Gallo Salamanca
1579	Gonzalo de Aguilera	Antonio de Najera	Francisco Martínez
1580	Gonzalo de Aguilera	Antonio de Najera	Francisco Martínez
1581	Gonzalo de Aguilera	Antonio de Najera	Francisco Martínez
1582	Gonzalo de Aguilera	Francisco Martínez	Gregorio de San Vicente
1585	Diego de Lerma		
1586	Pedro de Valencia		
1588	Cristóbal Pesquer	Pedro de Valencia	Luis de Aguilera
1589	Juan de Matanza	Hernando de Cuellar	Clemente del Castillo
1590	Francisco de La Torre	Bonifacio de Espinosa	
1591	Francisco de Ontaneda	Gaspar de Burgos	Andrés de Burgos
1592	Francisco de Ruescas	Francisco de La Torre	
1593	Francisco de Ruescas	Juan Luis de Aguilera	
1595	Juan de Matanza	Juan Luis de Aguilera	Gregorio de Villegas
1596	Pedro de Valencia	Clemente del Castillo	Lope de Villegas
1597	Francisco de La Torre	Francisco de Ruescas	Esteban de Melgar
1598	Francisco de La Torre		
1599	Francisco de La Torre Astudillo	Francisco de Ruescas	Juan de Matanza
1600	Juan de Matanza	Lope de Villegas	Esteban de Melgar
1601	Francisco de La Torre	Francisco de Ruescas	Juan de Matanza Astudillo
1606	Francisco de La Torre	Clemente del Castillo	Antonio del Río Ayala
1616	Francisco de La Torre	Gregorio de San Vicente	

Samenvatting

Het artikel bestudeert de kenmerken en de ontwikkeling van de Castiliaanse kooplieden in Brugge gedurende de vijftiende en zestiende eeuw.

Een eerste gedeelte beschrijft het ontstaan en ontwikkeling van de Castiliaanse nederzettingen in Europa vanaf de twaalfde en dertiende eeuw. Het hoogtepunt vond plaats met de oprichting van Castiliaanse en Spaanse consulaten in de voornaamste Europese steden met als conclusie dat de nederzetting te Brugge de belangrijkste was. In een tweede gedeelte worden de kenmerken van de bovengenoemde Castiliaanse kolonie bestudeerd zoals : herkomst, historische ontwikkeling, privileges, werking, religieuze bijzonderheden, ledenaantal, enz. In een derde gedeelte worden de bijzonderheden van de Spaanse wijk in Brugge geanalyseerd. Een vierde punt bestudeert of de leden van de Castiliaanse kolonie zich integreerden in de Brugge gemeenschap dan wel eerder hun individuele kenmerken behielden.

Het artikel eindigt met de publicatie van de lijst met de Castiliaanse consuls in Brugge in de vijftiende en zestiende eeuw.

Het broederschap van de schoenmakersknechten of "elsenaars" te Brugge

K. Van Quathem^o

Sinds enkele jaren kent de studie van de ambachten een soort "Renaissance" in Europa. Minder dan vroeger legt men daarbij de nadruk op het politiek-institutionele vlak. De aandacht gaat nu veel meer uit naar de sociaal-economische en de mentale relevantie van corporatistische structuren en hun rol in de evolutie van de productie -en arbeidsverhoudingen.

In de schaduw van die tendens wordt de laatste jaren ook steeds meer onderzoek gedaan naar gezellenorganisaties. Dat is ook dringend nodig, want tot op heden zijn er weinig studies voorhanden. *De meeste modernisten gaan ervan uit dat zulke bewegingen alleen maar rimpelingen aan de oppervlakte teweegbrachten en de produktieverhoudingen, dus het systeem van sociale relaties in de ateliers, op geen enkele manier beïnvloedden*¹.

Een verklaring voor die gebrekkige kennis moeten we ook tendele zoeken in de aard van de verenigingen en de repercussies ervan op het bronnenmateriaal. Gezellenorganisaties, meestal broederschapen, werden niet door de stedelijke of grafelijke autoriteiten opgericht, zoals ambachten. Op het einde van de achttiende eeuw konden ze dus niet officieel afgeschaft worden en werden hun archieven ook niet in beslag genomen. Organisaties die het te bont maakten, vielen ronduit in de illegaliteit en hadden er alle belang bij hun archieven te verbergen. Enkel als ze toen in beslag genomen werden, of via processtukken, kunnen we ons een idee vormen van de organisatie.

Het broederschap van de elsenaars was één van die organisaties, namelijk van de schoenmakersgezellen. Slechts weinig documenten laten ons toe een beeld op te hangen van de vorm, de objectieven en de werking ervan. Er bestaat geen echte keure, ledenlijsten moeten we ontberen en andere administratieve documenten konden we niet terugvinden. Wel beschikken we over een aantal stukken van juridische aard, die het toevallig over de interne werking van het broederschap hebben, en een aantal bronnen die vooral het religieus aspect

^o Lic. geschiedenis, Kleine Heilige Geeststraat 4, 8000 Brugge.

1 C. LIS en H. SOLY, *De macht van de 'vrije arbeiders': collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)*, in: idem, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussel, 1994, p. 15.

belichten. De beperkte gegevens zullen we ten volle benutten, hypothesen kunnen evenwel niet vermeden worden.

In een eerste deel willen we de gezellenorganisaties in het algemeen wat beter omschrijven om ons vervolgens te beperken tot de schoenmakersgezellen en hun broederschap. We zullen het daarbij hebben over de aard, de leden en het bestuur van het gezelschap en de relatie met de meester-schoenmakers. Daarna komt de werking aan bod, waarbij we vooral een onderscheid maken tussen sociaal-religieuze en economische aspecten.

De "knapen" of "gezellen" en hun meesters

Het "gezel" of "knaap" zijn, kunnen we beschouwen als één van de stadia binnen de carrière van een ambachtsmeester. Kandidaat-schoenmakers moesten eerst als leerjongen een studieperiode doorlopen bij een meester-schoenmaker. We moeten daarbij een onderscheid maken tussen meester- en niet-meesterkinderen. De eersten profiteerden duidelijk van een voorkeursbehandeling. Er werd voor hen geen studieperiode vastgelegd en ze moesten later ook veel minder betalen om het meesterschap te verwerven. De duur van de studieperiode voor niet-meesterkinderen verschilde van ambacht tot ambacht. In het schoenmakersambacht werd ze in 1570 op twee jaar gebracht².

Na die twee jaar kon men als geschoold arbeider in dienst treden van een meester³. We weten heel weinig over dit tweede stadium in een schoenmakerscarrière.

We konden uitrekenen dat bij de schoenmakers de niet-meesterkinderen er in de loop der jaren steeds langer over deden om meester te worden. Zo verstreek er tussen 1570 en 1594 gemiddeld 9 jaar tussen de inschrijving als leerjongen en de inschrijving als meester. Tussen 1770 en 1794 was dat al opgelopen tot 17 à 18 jaar. Hetzelfde fenomeen deed zich voor bij de meesterkinderen, al was die tendens

2 K. VAN QUATHEN, *Sociale mobiliteit en machtsverdeling in het Brugse schoenmakersambacht*, in: C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 110.

3 Er wordt een onderscheid gemaakt tussen geschoolde of "vrije" arbeiders en ongeschoolde of "onvrije" arbeiders. Onvrije arbeiders verdienden merkelijk minder dan de vrije (een onvrij metser-diender verdiende in de zestiende eeuw gemiddeld 60% van het loon van zijn gekwalificeerde collega). Meesters mochten in principe enkel niet-geschoolde arbeiders aanwerven als er geen geschoolde ter beschikking waren. De arbeidsreserve van niet-geschoolden was een handig instrument om de arbeidsmarkt te reguleren en om lonen in de hand te houden. Niet zelden kwam het tot conflicten tussen de twee groepen. E. SCHOLLIERS, *Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw.*, *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, nr. 4, pp. 289-295.

minder uitgesproken⁴. Wat er in die lange wachtperiode gebeurde, hoe de relatie was met de meester blijft onduidelijk. Wat we wel weten, is dat ze gedurende die tijd eigenlijk niet tot het ambacht behoorden -waarvan het lidmaatschap uitsluitend beperkt was tot meesters⁵.

Vele auteurs wezen op het onafhankelijk gedrag van de gezellen. Dat uitte zich bijvoorbeeld in een heel grote mobiliteit. Hobsbawm typeerde de schoenmakersgezellen als : *notorious and prolonged travellers*⁶. Niet alleen bleven ze meestal niet lang bij dezelfde meester werken, regelmatig trokken ze ook naar een andere stad⁷. Die grote mobiliteit was soms een doorn in het oog van de meesters die van hun personeel meer zekerheid eisten. Een aantal artikels uit de keure van de schoenmakers spelen op die eis in. Zo mocht een gezel zijn meester niet verlaten voor de afgesproken termijn op boete van 3 pond par. De meester die een weggelopen gezel bewust in dienst nam, werd tot dezelfde boete veroordeeld⁸. In heel wat ambachten waren deze reglementen volgens J.R. Farr *the greatest source of conflicts among masters in the same guild*⁹. Voor wat de Brugse schoenmakers betreft kunnen we hem daar maar ten dele in bijtreden¹⁰.

We vonden slechts twee conflicten naar aanleiding van het wegtrekken van een gezel.

4 K. VAN QUATHEM, o.c., p. 121.

5 A. SCHOUTEET, *Ambachten te Brugge onder het Ancien Régime.*, in: W.P. DEZUTTER en M. GOETINCK (ed.), *Tentoonstellingscatalogus - Op en om de bouwwerf.*, Brugge, 1975, p. 25.

6 E.J. HOBBSAWM en W.J. SCOTT, *Political shoemakers, Past and Present*, 89, 1980, p. 95. M. Sonenscher stelde vast dat de 1164 tussen 1778 en 1780 geregistreerde kleermakersgezellen in Rouen gemiddeld slechts 35 dagen bij dezelfde meester bleven werken. M. SONENSCHER, *Journeyman's migration and workshop organisation in eighteenth-century France*, in: L. KAPLAN en C.J. KOEPP, *Work in France. Representations, meaning, organisation and practice*, Ithaca, 1986, pp. 74-96.

7 K. Schulz kon vaststellen dat in het Boven-Rijngebied de gezellen vooral van de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw af verplicht werden enkele jaren van de ene meester naar de andere te trekken, wat men de *Wanderpflicht* noemde. K. SCHULZ, *Handwerkgesellen und Lohnarbeiter. Untersuchung zur oberreinschen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts*, Sigmaringen, 1985, pp. 265-274.

8 A. VANDEWALLE e.a., *Brugse ambachten in documenten. De schoenmakers, timmerlieden en schrijnwerkers (14de-18de eeuw)*, Brugge, 1985, p. 242, art. 41. Deze publicatie geeft een inventaris voor het volledige ambachtsarchief van de schoenmakers (zowel Stads -als Rijksarchief). De keure van 1445 werd er integraal in gepubliceerd.

9 J.R. FARR, *Hands of Honour. Artisans and their World in Dijon, 1550-1650*, Londen, 1988, pp. 61-63.

10 De meeste conflicten in het ambacht handelden over de verdeling van technische bevoegdheden tussen de verschillende *letten* (nieuw -, oud -, kinderschoenmakers en schoenlappers) van het ambacht. K. VAN QUATHEM, o.c., pp. 113-117.

In 1454 (n.s.) werd een geschil tussen gezellen en meesters omtrent de lonen voor het stadsbestuur beslecht. De gezellen wilden uiteraard een hoger loon. Ze kregen dat ook van sommige meesters, waardoor deze laatste werkkrachten van collega's ontnamen. Het stadsbestuur besliste dat de meesters niet méér mochten betalen dan de afgesproken 7 gr. voor het naaien van een dozijn schoenen, op boete van 3 ponden par. Meesters die met hogere lonen toch gezellen wegkaapten of gezellen aannamen die van hun vorige, Brugse, meester niet de toestemming kregen hem te verlaten, zouden beboet worden met 6 ponden par¹¹. In 1559 spande Aernoudt Vermandere een proces aan tegen Clais Suus, omdat deze Aernoudts gezel *te werck ghestelt heeft, secretelick achter up eene camere*¹².

Het klein aantal geschillen kan wellicht verklaard worden door het feit dat de schoenmakers over het algemeen weinig gezellen tewerkstelden¹³. Op het einde van de zestiende eeuw was hun aantal evenwel dermate geslonken, *'t sijdert heurlieder als soldaten ghestelt hebben in actuelen dienst van oorloghe, zodat er ghebeurde daechelick grootten disordre onder de suppoosten van't zelve ambochte de d'ene des anders cnaepen waeren ontreckende causerende daechelick twist onder de suppoosten*. Op vraag van het ambacht verhoogde het stadsbestuur de boete tot 12 pond par. en werd de vooropzegtermijn op twee weken vastgelegd¹⁴.

Deze voorbeelden duiden op belangenverschillen tussen meesters en gezellen waarbij we ons vragen kunnen stellen naar de relatie tussen die twee groepen. Het zou fout zijn deze te beperken tot een conflictueuse relatie. In de beginperiode van de ontwikkeling van de ambachten, toen gezellen nog relatief gemakkelijk en snel meester konden worden, woonden deze in veel gevallen bij de meester in. Op die manier kwam gemakkelijker een vertrouwensrelatie tot stand en kon de meester zijn werknemer ook gemakkelijker controleren. Later, wanneer een gezel te lang moest wachten om meester te worden en, bijvoorbeeld, huwde vooraleer het meesterschap te berei-

11 Stadsarchief Brugge (SAB), reeks 96, Stadscartularia, Groenenboek A, f° 308 (11 maart 1454 n.s.). Zie ook R. Tanghe, *De lederambachten te Brugge in de Late Middeleeuwen.*, Gent, 1993, pp. 42-44. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) Vooral rijkere meesters waren bereid meer te betalen voor gekwalificeerde gezellen. Soms was de kloof en onenigheid tussen meesters zo groot dat ze geen vuist konden maken tegenover de gezellen. In ons geval blijken de kleinere meesters nog in het overwicht en in staat het stadsbestuur van hun gelijk te overtuigen. De boete werd verdubbeld in vergelijking met de keure van 1445.

12 A. VANDEWALLE, e.a., *o.c.*, inventaris nummer 14 (1559-1560).

13 Volgens de keure mochten de meesters maximum zes gezellen terzelfdertijd werk verschaffen. A. VANDEWALLE, e.a., *o.c.*, p. 238, art. 9. Waarschijnlijk haalden slechts weinig meesters dat aantal.

14 *ibidem*, inventaris nummer 4, f° 38, art. 86 (16 oktober 1598).

ken, verkreeg hij heel wat meer onafhankelijkheid en stelde hij zich veel assertiever op.

C.M. Truant wees erop dat veel meesters ooit zelf rondtrekkende gezellen waren en bijgevolg tolereerden ze *journeymen's less offensive remarks and pranks. Even journeymen's control of placement and demands for improved conditions were openly or tacitly agreed to by many masters*¹⁵. Vooral wanneer de meesters onder toenemende sociale en economische druk kwamen te staan voldeed die tolerantie niet meer en kwam het tot conflicten. Dezelfde redenen liggen wellicht aan de basis van de uitsluiting van de gezellen uit de eigenlijke ambachten.

Definiëring van de organisatie

Het maatschappelijk leven in de late middeleeuwen kende een sterk ontwikkeld verenigingsleven. P. Trio wijst op de moeilijkheden die men daardoor ondervindt bij het groeperen van de verenigingen in categorieën¹⁶. Van Werveke maakt een duidelijk onderscheid tussen beroepsverenigingen (van gezellen of meesters) en broederschappen of "gilden". Deze laatsten kent hij een godsdienstig-caritatieve functie toe¹⁷. Veel ambachten (o.a. de Brugse schoenmakers) beschikten ook over een broederschap dat in principe dezelfde leden had als het ambacht¹⁸.

De rol van de gezellen in het ambacht is onduidelijk. Van Werveke wees erop dat, in tegenstelling tot de ons omringende landen, de gezellen in de Nederlanden wel degelijk opgenomen waren in het ambacht en er invloed hadden¹⁹. Hij steunt daarbij vooral op middeleeuwse bronnen en spreekt zich niet uit over een eventuele evolutie van het medezeggenschap van de gezellen²⁰. G. Des Marez stel-

15 C.M. TRUANT, *Independent and insolent: journeymen and their "rites"*, in: L. KAPLAN en C.J. KOEPP, *o.c.*, pp. 167-168.

16 P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen.*, Leuven, 1993, pp. 39-45.

17 H. VAN WERVEKE, *o.c.*, p. 15. Omwille van het meer gesloten karakter van die gilden en hun gebondenheid met een bepaalde nijverheid maakt Trio een onderscheid tussen die gilden en de klassieke broederschappen die een groter vrijheidskarakter zouden vertonen. P. TRIO, *o.c.*, p. 52.

18 A. VANDEWALLE, *e.a.*, *o.c.*, p. 204.

19 H. VAN WERVEKE, *De medezeggenschap van de knapen (gezellen) in de middeleeuwse ambachten, Mededelingen van de Koninklijke Academie, Klasse der letteren*, Antwerpen, 1943, p. 18.

20 We zeiden al dat volgens Schouteet de gezellen niet in het ambacht opgenomen werden. We delen deze mening voor wat het schoenmakersambacht betreft in de late middeleeuwen.

de vast dat in sommige gevallen de meesters het gilde verwaarloosden waardoor het door de gezellen gemonopoliseerd werd²¹.

In andere gevallen versterkten de meesters hun greep op het gilde waardoor de gezellen er zich niet meer in terugvonden en een eigen gilde oprichtten. Wellicht gebeurde dat meestal in een sfeer van sociale polarisatie. Wanneer de kloof tussen meesters en gezellen te groot werd en de gezellen zich niet meer konden identificeren met de doelstellingen van de meesters, konden ze zich inderdaad afscheuren²².

Die gilden werden dus niet enkel uit religieuze overwegingen opgericht, maar waren ook een strijdorgaan om hun maatschappelijke rol te verdedigen. Het broederschap moest de gemeenschap overtuigen van hun bestaan, hun ééndracht en, zeker na 1585, hun juiste geloof. Daartoe kozen de gezelschappen hun eigen heiligen, hadden ze soms hun eigen altaar en eigen optochten. Deze vormen van geloofsbelijding beantwoordden bovendien het best aan het verlangen van de meeste arbeiders naar een in groepsverband beleefd geloof. Het liefst nog een groep die overeenkwam met de bindende kracht van het gemeenschappelijk uitgeoefende beroep. Normaal gezien werd het ledenaantal daarom beperkt tot gekwalificeerde arbeiders, waardoor het gezelschap zich ook profileerde ten opzichte van de meesters en de ongeschoolden.

Diverse fragmenten uit het dagboek van Zeger van Male tonen evenwel aan dat het heilige niet altijd op de eerste plaats kwam. Bedevaarten en hoogmissen waren ook gelegenheden om eendrachtig te feesten en soms enkel een *decxsel* om dolle pret te maken. Feesten en optochten hoorden trouwens tot de klassieke instrumentaria om het groepsgevoel te versterken²³.

Deze broederschappen lieten zich in principe niet in met het verlenen van materiële steun. Soms evolueerden ze tot echte gezellenmutualiteiten. In Vlaanderen gebeurde dat minder vroeg en in mindere mate dan in de omliggende landen. Volgens Van Werveke is één van de hoofdoorzaken voor het verschil tussen de gezellenorganisa-

21 G. DES MAREZ, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe S.*, Brussel, 1904, p. 468. Een mooi voorbeeld daarvan vinden we bij de Brugse vollers. Nadat de meesters hun traditionele jaarlijkse bedevaart naar Meetkerke afschaften, namen de knapen die traditie alleen over. A. THIJS, *Religieuze rituelen in het emancipatieproces van handwerksgezellen.*, in: C. LIS en H. SOLY (ed.), o.c., pp. 231-236.

22 Thijs wijst er op dat er in de eerste honderd jaar na 1585 geen nieuwe broederschappen van handwerkersgezellen gesticht werden. Pas op het einde de zeventiende eeuw duiken nieuwe organisaties op. Er is volgen Thijs een duidelijk verband met de zeer slechte economische conjunctuur die toen heerste. *ibidem*, pp. 240-241.

23 *ibidem*, pp. 237-250.

ties in de ons omringende landen en die in Vlaanderen de deelname van de gezellen in de ambachten.

In Frankrijk en Duitsland werden de gezellen niet in het ambacht opgenomen. Ze ontwikkelden er eigen organisaties (*compagnonnages of Gesellenverbände*) die in macht verre boven de Vlaamse organisaties uitstaken. In sommige gevallen slaagden ze erin de arbeidsmarkt en de tewerkstelling volledig te controleren. Zodoende probeerden ze hogere lonen en kortere werkweken af te dwingen. Voorts deden de verenigingen dienst als onderstandsmaatschappijen *avant la lettre*. Een eigen kas maakte het mogelijk werkloze of zieke gezellen een tijdelijke uitkering te geven of indien nodig stakingsgeld uit te betalen aan de gezellen. Contacten tussen gelijkaardige verenigingen in verschillende steden zorgden ervoor dat rondreizende gezellen steeds een opvangnet vonden in de plaatselijke organisaties. Omgekeerd werden opstandige gezellen op die manier alle kans op werk in een hele regio ontzegd en opstandige meesters werden geboycot zodat ze geen werknemers konden aanwerven²⁴.

De kracht van die regionaal gestructureerde verenigingen komt tot uiting in een opstand van de schoenmakersgezellen in het Boven-Rijngebied. Gezellen uit maar liefst 31 verschillende steden en dorpen planden in 1407 een grote *Maiversammlung* te houden. Alleen met de directe hulp van de stadsbesturen slaagden de meesters erin deze samenkomst te verhinderen²⁵.

De meesters probeerden zoveel mogelijk de macht van de organisaties in te perken. Daarbij konden ze in de meeste gevallen rekenen op de hulp van de stadsbesturen. Als het laten ontbinden van de gezellenvereniging niet lukte, probeerden ze hun invloed in de gezellenvereniging te vergroten door haar open te stellen voor meesters of door vergaderingen te surveilleren.

In de Nederlanden moeten we wachten tot de zeventiende eeuw voor we dergelijke coherente en machtige gezellenorganisaties zien verschijnen²⁶.

24 Voor de gezellenorganisaties in Duitsland en Frankrijk zie respectievelijk: K. SCHULZ, o.c. en E. COORNAERT, *Les corporations en France avant 1789*, Parijs, 1941, 8e ed., 306 p.

25 J. FRITZ, Der Ausstand der oberrheinischen Schuhmachergesellen im Jahre 1407, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, nr. 45, neue Folge nr. 6, 1891, pp. 132-140.

26 Vooral in Brussel ontwikkelden zich sterke gezellenverbonden. Voor de schoenmakers zie J.B. YERNAUX, *La chaussure à travers les ages*, Brussel, s.d., pp. 243-284; voor de hoedenmakers zie C. LIS en H. SOLY, o.c., in: idem, *Werken volgens...*, pp. 15-50.

De schoenmakersgezellen te Brugge

De Brugse schoenmakersgezellen behoorden hoogstwaarschijnlijk niet tot het gilde van de schoenmakers, ze betaalden immers geen bijdrage. Het is dan ook niet te verwonderen dat ze hun eigen organisatie opzetten, namelijk het broederschap van de elsenars²⁷. In dit hoofdstuk willen we ingaan op de aard, het bestuur en de leden van de vereniging.

De term *elsenaar* is afgeleid van het woord "els". Dat is een puntvormig werktuig waarmee de randen van op maat gesneden stukken leder doorprikt werden om vervolgens gemakkelijker de stukken aan elkaar te naaien. In de productie van schoenen werd dit werktuig veel gebruikt om het dikke zoolleder vast te hechten.

De eerste vermelding van *elsenaars* vonden we in de *statuten* van de Vlaamse Hanze in Londen. Een aantal ambachten wordt erin opgenoemd als voorbeelden van handwerkers -dat was van belang voor de toetredingmodaliteiten van de betreffende Hanze, handwerkers mochten namelijk niet toetreden²⁸. De Ieperse tekst in het latijn stamt waarschijnlijk uit het derde kwart van de dertiende eeuw en heeft het inderdaad over *hoc est qui cum helsena consuunt* (diegenen die met een els aaneennaaien)²⁹. Volgens Van Werveke gaat het hier om schoenmakers. Dat lijkt aanvaardbaar daar in het lijstje van ambachten geen andere term voor schoenmakers voorkomt en, omdat een vermelding van eventuele gezellen, zonder vermelding van de meesters, heel onwaarschijnlijk is³⁰.

De eerste echte vermelding van elsenars als een groep van gezellen dateert van 1415 en vonden we in het oud archief van de kerkfabriek

27 Ook in andere steden komen dergelijke broederschappen voor, telkens nemen de gezellen de naam elsenars aan. Zie : voor Gent J. DE ROO, *De uitholling van een middeleeuwse economische structuur: de lederneringen te Gent in de nieuwe tijd*, Gent, 1991, p. 67. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); voor Brussel J.B. YERNAUX, o.c., p. 244, voor Antwerpen A. THIJS, o.c., p. 237.

28 C. WYFFELS, *De Vlaamse Hanzen opnieuw belicht.*, *Mededelingen van de Koninklijke Academie, Klasse der Letteren, Academiae Analecta*, Brussel, jrg. 53, 1991, nr. 1, p. 10.

29 H. VAN WERVEKE, *Les "Statuts" Latin et les "Statuts" Français de la Hanse Flamande de Londre.*, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor geschiedenis*, CXVIII, 1953, pp. 311-312.

30 Van Werveke duidt er in zijn artikel over het medezeggenschap van de gezellen bovendien op, dat in die vroege periode het sociaal verschil tussen werkgever en werknemer veel kleiner was dan in de daaropvolgende eeuwen. Het bestaan van een coherente groep van gezellen met een gemeenschappelijk bewustzijn is dus ook heel onwaarschijnlijk. H. VAN WERVEKE, *De medezeggenschap...*, p. 6.

van Sint-Jacob³¹. De tekst is van het allergrootste belang om zich een idee te vormen van de aard van de vereniging. Het bestuur, of de eed, van de elsenars, bestaande uit een deken, vijf zorgers en een klerk, vroeg aan de kerkfabriek van Sint-Jacob om er een altaar te mogen oprichten omwille van de goede betrekkingen die ze al geruime tijd hadden met de kerk. Het altaar zou dan speciaal toegewijd worden aan de HH. Katharina en Barbara³². Mits een aantal vooral religieuze eisen, waar we verder op terugkomen, werd aan de vraag van het bestuur voldaan. Eén van de laatste clausules van het contract is evenwel van groot belang. Het stelt dat het gilde ook leden mag toelaten die geen elsenars, of zelfs schoenmakers, zijn. Deze leden mogen bij verkiezing ook deel uitmaken van het bestuur, behoudens de dekenfunctie die altijd door een *elsenaar* moet bezet worden³³.

We kunnen daaruit afleiden dat het broederschap van de elsenars niet uitsluitend uit schoenmakersgezellen bestond. De tekst vermeldt niet aan welke voorwaarden moest voldaan worden om lid te worden. Uit latere documenten weten we evenwel dat ook meester-schoenmakers lid waren van het gilde. In een aantal boedelbeschrijvingen konden we namelijk betalingen van doodschulden door meesters aan het broederschap terugvinden³⁴. Dit kan wijzen op een goede verstandhouding met de meesters, want de tekst zegt duidelijk dat het broederschap die leden "mag" toelaten. Het zijn dus wel degelijk de gezellen die de meesters tot het gilde lieten toetreden.

In 1681 kwam het nochtans tot een conflict tussen het bestuur van de elsenars en het ambachtsbestuur van de schoenmakers³⁵. De else-

31 Rijksarchief Brugge (RAB.), Oud kerkarchief Sint-Jacob, nr. 377. Zie: W. ROMBOUTS, *Het oud archief van de kerkfabriek van St.-Jacob te Brugge, (13e-19e eeuw). Deel I, Inventaris*, Brussel, 1986, p. 22. Daarmee behoren de Brugse elsenars tot één van de oudst gekende gezellenorganisaties.

32 *Symoen Andries, deken, Ihan de Clusenare, Jacob Doghe, Casin Joes, Ihan de Muenc filius Pieters, Ihan Colins, zoorghers, ende Coppin Jacobs, clerc, ende al tghemene gheselsceip vande ghilde (sic) ende broederscepe van de elsenars te Brugghe, ute rechten devotie ende goede jonste die wij langhe ghehadt heben ende noch hebben ten kercke van Sijnte Jacobs te Brugghe meer dan elders, omme aldaer onse ghilde ende broedersceip ter eren van Gode, vande siene glorieusen moeder der maghen Marie, van Sint Katheline, Sijnte Barbelen ende van alle Gods heleghe, te houdene.*

33 *Item es voorwoord ende voorsprec omme dat de voorseide ghilde te ... ghed... ende ghehouden moghe worden dat wij ghildebroeders die nu zijn ende onze nacommers sullen moghen andre goede lieden van wat ambachte of nerijnghe zi zijn in onze voorseide ghilde moghen ontfanghen. Ende zullen de voorseide personen, sijn zij elsenars of ne zijn, moghen werden, up dat men se daertoe kiest, zoorghers vanden voorseide ghilde maer dat altoes de deken van de zelve ghilde wese een elsenare ...*

34 SAB., OA, reeks 207, Staten van Goed, 1e reeks, nrs. 675 (1619) en 1329 (1675); 2e reeks, nrs. 928 (1661), 2093 (1670), 2316 (1642).

35 A. VANDEWALLE, e.a., o.c., inventaris nummer 45 (1681).

naars deden hun beklag over het feit dat de schoenmakers weigerden hun gekozen bestuur te aanvaarden. Meer nog, de schoenmakers hadden zelf een bestuur gekozen voor de elsenars. Om hun klacht te ondersteunen, voegden de gezellen als bewijsvoering een charter van 1 september 1466 aan hun rekest toe. Dat charter zegt dat de deken en de zorgers van het broederschap voortaan op de dag van O.L.V.-Visitatie (zie verder) zullen aftreden. De aftredende deken stelt daarbij een nieuwe deken aan en elke aftredende zorgger een nieuwe zorgger, *die daer in ghehouden zullen zijn te obidierne ende hemlieden der jeghen niet te stellene*³⁶.

Het antwoord van de schoenmakers op die aanklacht brengt een interessant gegeven aan. Ze aanvaarden dat het broederschap zelf het bestuur aanduidt maar eisen wel het recht op dat bestuur goed of af te keuren. Voorts wijzen ze erop dat het al eerder gebeurd was dat ze bepaalde personen niet aannamen en iemand anders aanduidden. Bovendien *dat het niet ten verwonderen en is dat de verweerders (de schoenmakers) niet en hebben willen admitteren voor deken den persoon Anthone Meere ende voor sorghere Daniel Voormachtigh. Merckelijck daer sij beeden gheene elsenars en sijn.* Vooral dat laatste is interessant omdat in tegenstelling tot de tekst van 1415, waar alleen de deken elsenaar moest zijn, hier blijkbaar verwacht wordt dat ook de zorggers elsenars zijn.

In hun repliek ontkennen de elsenars dat de meesters het recht zouden hebben de voorgestelde eed af te keuren, *dewelcke (eed) U.E. volghens hun privilegie schuldich es te approveren soo ander geschiet int regard vande eedt vande maeckelaers, timmerluyden ende smeden etc.* Wel geven ze toe dat drie à vier jaar terug inderdaad een deken vervangen werd omwille van zijn onbekwaamheid, maar, voegen ze eraan toe, dat gebeurde alleen met hun goedkeuring.

Uiteindelijk besliste het stadsbestuur op 20 oktober dat de meester-schoenmakers de door de elsenars voorgestelde eed moesten aanvaarden. Uit het proces blijkt evenwel dat de meester-schoenmakers in de loop der tijd een grote invloed verwierven over het broederschap. Blijkbaar had zich, los van de statuten, een gebruik ontwikkeld volgens hetwelke de elsenars hun verkozen bestuur ter goedkeuring voorstelden aan het ambacht. Deze bracht blijkbaar af en toe ook aanpassingen aan ... *'t welke noch meermaels is gheschiet tsijdert twintigh jaeren erwaerts soo alles ter noodt sal blijcken.*

36 De verkozenen worden dus verplicht het ambt uit te voeren als ze verkozen worden en mogen zich er niet tegen verzetten.

Ook niet-schoenmakersgezellen konden dus lid worden van het broederschap. Omgekeerd kunnen we ons de vraag stellen of alle schoenmakersgezellen lid waren, en zo ja, was het dan verplicht, net zoals een meester-schoenmaker verplicht lid was van zijn ambacht? Normaal gezien waren broederschappen gebaseerd op vrijwillige lidmaatschap, omdat ze meestal over geen wettelijk middel beschikten om het te verplichten³⁷. Wanneer broederschappen uitgroeiden tot gezellen-mutualiteiten werd het lidmaatschap door de gezellen aan elkaar opgelegd, met of zonder wettelijke basis³⁸.

Bij de elsenars staan we voor een vreemde situatie. Een chirograaf van 1436 vermeldt namelijk dat de gezellen *ghecoustumeirt zijn te ghevene ter voorseide ghilde viere grooten siaers ende dat de ghezellen die van buten commen binnen wercken dickent ende menich waerven ontgaen sonder van haerlieder ghildeghelde yet te betaelene...* Om daaraan te remediëren werd een akkoord gesloten tussen de meesters en de elsenars. Elke gezel die in Brugge komt werken zou binnen de week 1 groot betalen aan het broederschap voor het eerste kwartaal. De meesters verbonden zich ertoe dat bedrag van zijn loon af te houden indien de gezel zou "vergeten" te betalen. Hetzelfde zou gebeuren voor de daaropvolgende kwartalen, wat voor de gezellen een bijdrage van vier groten per jaar betekende³⁹. Hieruit blijkt duidelijk dat de gezellen alleszins verplicht waren het broederschap te betalen. Opvallend is ook dat de meesters ingeschakeld werden om de bijdrage te innen, wat een duidelijke aanwijzing is voor de grote invloed van die laatsten op het broederschap en van een zekere vorm van verstandhouding tussen meesters en gezellen.

De hulp van de meesters was nodig omdat de gezellen die *van buten commen binnen wercken dickent ende menich waerven ontgaen sonder van haerlieder ghildeghelde yet te betaelene*. In een rekwest van 1607 hebben de elsenars het zelfs over de *ondiscretie vande zelve elsenars midsgaders de cleene affectie die eenighe van hemlieden wesenden vremdelynge drag-*

37 A. THIJS, *o.c.*, p. 250.

38 C. LIS en H. SOLY, *o.c.*, p. 24.

39 A. VANDEWALLE, e.a., *o.c.*, inventaris nummer (10) in RAB., charters blauwe nummers 8135 (11 mei 1436). Wat juist bedoeld wordt met *die van buten commen binnen wercken of vremdelynge* (zie verder) is eigenlijk onduidelijk. De keuren van 1445 maakten voor de toetreding tot ambachten een onderscheid tussen meesterkinderen en niet-meesterkinderen. De laatsten betaalden meer naar gelang ze in Vlaanderen of daarbuiten geboren waren (J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, 1982, p. 143). Hier gaat het evenwel niet om kandidaat-meesters en een officieel ambacht, maar om gezellen en hun broederschap. Uit de omschrijving "van buiten naar binnen komen werken" zou men kunnen afleiden dat het gaat om niet-Bruggelingen die in Brugge komen werken -we wezen al op de grote mobiliteit van de gezellen. Misschien werd de plaats van geboorte of de plaats waar men zijn leertijd volbracht als maatstaf genomen.

hen totte voornoemde capelle...⁴⁰ Het charter van 1466 voorzag in een boete van 3 pond par. voor de deken en 20 sch. par. voor de zorgers die zich tegen hun verkiezing als lid van de eed verzetten⁴¹.

Niet alle gezellen waren dus even enthousiast om hun bijdrage te betalen of om in de eed te zetelen. Dat kan verklaard worden door de invloed van de meesters en, nauw daaraan verbonden, de activiteiten van het broederschap. Zoals we verder zullen zien had het broederschap een bijna uitsluitend religieuze bedoeling. De invloed van de meesters zal er heel waarschijnlijk voor gezorgd hebben dat die bedoeling niet overschreden werd en dat het broederschap niet uitgroeide tot een echte gezellenorganisatie die ook op economisch en sociaal vlak haar eisen stelde. Op die manier werd de vereniging, zeker voor vreemdelingen, minder lucratief en bijgevolg minder interessant⁴².

Meteen stelt zich ook de vraag naar de financiering van het broederschap. Uit het vorige weten we dat elk lid geacht werd een bijdrage van vier groten per jaar af te staan *ute dien dat de tghzelscip vande helseners binnen der stede van Brucghe jaerliicx groot cost ende last heift vander ghilde die zij houden...*

We moeten wachten tot 1607 voor we nog iets vernemen over die bijdrage. In een rommelig klad van een rekwest aan het schepencollege herinneren de gezellen eraan dat hen op 28 juli 1495 het recht toegekend werd van elke elsenaar 6 miten per week te mogen innen, om daarmee hun gilde te financieren⁴³. Dat brengt de totale bijdrage van de gezellen op ongeveer 26 groten per jaar, een meer dan verzesvoudiging in vergelijking met 1436. Voorst wijzen de elsenaars erop dat *tzijdert de conjuncture des tijds ... alle zaecken notabelick verdierst* zijn. Het einde van de zestiende eeuw werd inderdaad gekenmerkt door een grote stijging van de prijzen. De bijdrage van de gezellen volstond dus niet meer om de erediensten en het onderhoud van de kapel te betalen. Daarom vroegen ze aan het schepencollege dat *het voornoemde recht wierde gheaugmenteert ten minste van anderen zes myten*

40 *ibidem*, inventaris nummer 15 (1607).

41 *ibidem*, inventaris nummer 45 (1466).

42 In de loop van de zestiende eeuw zou de drang naar godsdienstige beleving nog meer verzwakken door de politiek-religieuze tegenstellingen. A. THIJS, o.c., p. 238. Het lauw enthousiasme van sommige leden was geen privilege van de gezellenorganisaties. Ook in de ambachten waren boetes nodig om de leden naar de kapel of in het bestuur te krijgen. A. VANDEWALLE, e.a., o.c., pp. 241-242.

43 *ibidem*, inventaris nummer 15 (1607). Bepaalde stukken van de tekst werden doorstreept. We weten niet of dat gebeurde om inhoudelijke dan wel om stylistische redenen. Het eventueel ingediende rekwest konden we niet terugvinden, het vermelde document van 1495 ook niet.

maeckende tsaemen twaelf myten. Ze werden daarin gesteund door de eed van het schoenmakersambacht dat hen ook zou helpen met de inning van de bijdrage op dezelfde manier zoals we voordien al zagen. Spijtig genoeg weten we niet of het stadsbestuur het rekwest goedkeurde. Opnieuw kunnen we de grote invloed van de meesters vaststellen. Niet alleen beloven ze te helpen bij de inning van de bijdrage maar, de gezellen laten ook expliciet weten dat het rekwest de goedkeuring van de meesters wegdraagt.

Het kan vreemd lijken dat de meesters helpen bij het inzamelen van fondsen voor de gezellen. Ervaringen uit het buitenland zouden hen moeten leren dat dit gevaren inhoudt -de gelden kunnen gemakkelijk gebruikt worden voor minder religieuze doeleinden, zoals stakingskassen. Toch is het geen uniek fenomeen. In 1608 richtten de Antwerpse hoedenmakersgezellen met de goedkeuring van de meesters een Gemene Bus op. De meesters hoopten dat de organisatie de orde in de rangen van de gezellen zou garanderen -bijvoorbeeld door het wisselen van meester voor de afgesproken termijn te bestrijden⁴⁴. Wat de elsenars betreft is het twijfelachtig dat dergelijke argumenten aan de basis lagen. De gezellen hadden hun kapel te onderhouden. Het is heel goed mogelijk dat ze dit niet konden bekostigen bovenop de normale uitgaven en dat ze wel degelijk al hun geld nodig hadden voor hun religieuze en sociale activiteiten⁴⁵. De hulp van de meesters zal waarschijnlijk niet gratis geweest zijn. Het is niet onmogelijk dat de toenemende invloed van de meesters daar zijn oorsprong heeft.

Werking van het broederschap

We zegden al dat het broederschap vooral een sociaal-religieus doel had. Dat blijkt ook uit ons bronnenmateriaal. De vroegste tekst van 1415 kunnen we beschouwen als een contract tussen de kerkfabriek van Sint-Jacob en de elsenars. Deze laatsen krijgen daardoor de toestemming een altaar op te richten gewijd aan de HH. Katarina en Barbara. Van de heer Diederijc Clement, priester en kapelaan, krijgen ze een aantal "juwelen" in bruikleen. Het woord "juwelen" moe-

44 C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 22. De meesters kwamen in dit geval wel zeer bedrogen uit.

45 Volgens Thijs konden de gezellenbroedersschappen zich meestal geen altaar veroorloven. A. THIJS, o.c., p. 247. We verwijzen bovendien opnieuw naar de tekst van 1598 waaruit blijkt dat veel gezellen de stad hadden verlaten door de oorlog. Dit had natuurlijk zijn gevolg voor de inkomsten van het broederschap (zie noot 12). Dit zou ons voor een situatie plaatsen waarin de gezellen verhinderd werden een

ten we ruim opvatten. Het gaat hier vooral om gordijnen, lijnwaad, een altaarkleed, een missaal, een vergulde kelk met pateen en enkele ampullen. In ruil daarvoor beloofden de elsenars elk jaar *up den Kersdach, den Niewedach, de Dertiendach*⁴⁶, *up den ascenwoensdach, up den Sacramentsdach*⁴⁷, *up Sint-Jan Babtistendach*⁴⁸, *up Sijnte Lauwereinsdach*⁴⁹, *up Aller Heleghendach*⁵⁰ *ende up Aller Zielendach, alle zoendaghe, alle apostelendaghe, alle Onzer Vrouwendaghe, de drie verzwoorne maendaghen ter zelve houtare messe te doene lesene bij eneghen priester*. Voorts werd gespecificeerd hoe de vieringen moesten opgeluisterd worden. De kosten van die vieringen, hoewel moeilijk te berekenen, liepen snel op. De feesten van de HH. Katharina en Barbara kostten het broederschap elk minstens 80 gr., een gewone hoogmis kostte al snel 30 gr.

In 1448 verlieten de elsenars de Sint-Jacobskerk om een nieuw altaar in gebruik te nemen in de Sint-Salvatorskerk. Er werd hen een plaats afgestaan in de oosthoek van de noordkruisbeuk, niet toevallig juist naast de kapel van de schoenmakers. Het altaar werd aan O.L.V.-Visitatie toegewijd⁵¹. In 1662 werd het altaar verplaatst naar de noordomgang, nadat de schoenmakers de verzekering kregen *dat men daermede niet en soude benemen de locht vanden voorseiden haerlieder cappelle*⁵².

In de rekeningen van de kerkfabriek van Sint-Salvator vonden we een jaarlijkse bijdrage van het broederschap. Van 1481 tot minstens 1777 betaalde het elk jaar 2 sch. 6 gr. voor het sermoen, het orgel en het luiden van de klokken. De bijdragen van 1585 tot 1587, periode van hoogoplopende religieuze onenigheid, werden evenwel niet betaald en in 1588 kwijtgescholden⁵³.

Naast het religieuze aspect verzorgden een aantal broederschappen ook caritatieve functies. Een gezamenlijke kas of gemene bus kon instaan voor een geldelijke remuneratie bij ziekte of werkloosheid.

mutualiteit op te richten, tenminste als ze die ambitie hadden, door de kostprijs van hun religieuze beleving.

46 Driekoningen

47 Donderdag na Beloken Pinksteren (60 dagen na Pasen).

48 24 juni, 1 juli of 29 augustus.

49 3 juni of 10 augustus.

50 De maandag na 6 januari, de maandag na Beloken Pasen en de maandag na Beloken Pinksteren.

51 B. JANSSENS DE BISTHOVEN en C. DE BACKER, *Inventaris van het Bisschoppelijk archief van Brugge*, Leuven, 1984, p. 150, nr. S 335 (22 september 1448). Het feest van O.L.V.-Visitatie viel op 2 juli. In onze gewesten verspreidde die viering zich pas in de tweede helft van de veertiende eeuw. B. KRUITWAGEN, *Laat-Middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage, 1942, pp. 190-191.

We konden wat de elsenars betreft geen spoor vinden van dergelijke activiteiten -al weten we dat de leden een bijdrage moesten betalen.

Goed georganiseerde gezellenorganisaties beschikten over een soort "stamcafé" waar ze vergaderden en waar vreemde gezellen een voorlopig onderkomen konden vinden. De Brugse elsenars daarentegen beschikten naar alle waarschijnlijkheid over een eigen huis. In tegenstelling tot wat J. Gaillard zegt, bevond het huis zich niet in de Sint-Salvatorskerkstraat maar in de Kleine Heilige Geeststraat⁵⁴. In de inventaris van Gilliodts -van Severen vonden we inderdaad in het O.L.V.-zestendeel, *Heylicgheestrathin, westzyde gaende noordwaerts*, de vermelding van een huis genaamd *Onse Vrouw Visitatie* in bezit van Maerten Gloribus⁵⁵. Uit een akte verleden voor de klerken van de vierschaar konden we afleiden dat Gloribus het huis verwierf in 1577. In dezelfde akte is sprake van een verkoop *ten proffijte van Huughe den Landtmeter eertijts dekene vande zelve ghilde in daten vanden XXe daghe van lauwe duustvierhondert drie ende tzestich*. Op zich zegt dat nog niets want Huughe de Landtmeter kon het huis in eigen naam gekocht hebben, ware het niet dat verder in de akte nog een aantal transacties staan, zoals in 1551 en 1571, waarin de elsenars elke keer als eigenaars naar voor komen. Op 13 maart 1577 verkochten ze het huis aan Maerten Gloribus maar ze behielden wel een rente van 30 sch. gr. per jaar, en dat tot 1605⁵⁶. We weten dus dat de elsenars tussen 20 januari 1464 (n.s.) en 13 maart 1577 over een eigen huis beschikten. Wat ze ermee deden en waarom ze het verkochten blijft onduidelijk. Mogelijks gebruikten ze het huis als vergaderruimte, misschien vonden gezellen van buiten de stad afkomstig er een eerste onderkomen. Stelt de vraag zich waarom ze het verkochten. Met het jaar 1577 zitten we ongetwijfeld in een zeer woelige periode, er was heel wat oorlogsactiviteit in de omliggende gebieden met een grote economische crisis als gevolg. We citeerden eerder al een tekst uit 1598 waarin de meesters hun beklag deden over het gering aan-

52 B. JANSSENS DE BISTHOVEN en C. DE BACKER, o.c., p. 138, nr. S 175, Resolutieboeken kerkfabriek, f° 81 (2 maart 1662).

53 *ibidem*, p. 139, nr. S 616-628, Rekeningen kerkfabriek (1481-1788).

54 J. GAILLARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, Brugge, 1854, p. 133.

55 L. GILLIODTS -VAN SEVEREN, Les registres des "zestendelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580., *Annales de la Société d'Émulation*, XLII, 1893, p. 151. Opvallend is dat er nog een huis met dezelfde naam in het Sint-Jacobs-zestendeel ligt, waar de elsenars eerder hun kapel hadden. We konden evenwel geen verband vinden.

56 SAB., OA, reeks 198, Klerken van de vierschaar, nr. 878, Bernard van de Straete, f° 270r°-271v° en reeks 138, Zestendelen, O.L.V., f° 234. Het huisje was wellicht niet meer dan een kamer. Het lag eigenlijk achter een huis dat uitzag op de Kleine Heilige Geeststraat, maar was toch door een gang en een poortje met de straat ver-

tal gezellen, velen waren ingeschakeld in de oorlog. Het zou kunnen dat het probleem al ettelijke jaren aansleepte tot wanhoop van het broederschap. Minder gezellen in de stad betekende immers ook minder inkomsten en het onderhouden van een huis plaatste elk ambacht voor enorme financiële problemen. Het broederschap had bovendien een bij uitstek religieuze, hier katholieke, functie. Calvinistisch geïnspireerde leden zullen in die woelige jaren hun bijdrage waarschijnlijk niet betaald hebben. Misschien kon het broederschap het huis niet meer onderhouden en werd besloten het te verkopen.

In de inleiding gaven we al aan dat de gezellenorganisaties in de ons omringende landen een belangrijke rol speelden in het bepalen van de lonen en de werkuren. De grote rol van de meesters in het broederschap van de elsenars zal dergelijke evolutie zeker niet bevorderd hebben, als die er al was.

We hadden het al over een geschil over het loon tussen gezellen en meesters in 1453⁵⁷. Opvallend in die kwestie is dat de gezellen nooit als een georganiseerde groep voorgesteld worden. De naam "elsenars" komt niet voor. Het is dus helemaal niet duidelijk of het broederschap iets met de kwestie te maken had. Het is anderzijds onwaarschijnlijk dat de gezellen de bijeenkomsten van het broederschap en hun economische belangen bewust scheidde. In welke mate het bijgedragen heeft, is evenwel onmogelijk te achterhalen.

Een ander voorbeeld speelde zich af in Gent waar de gezellen in 1468 de afschaffing van de vaste lonen vroegen, ervan uitgaand dat ze meer konden loskrijgen. Het stadsbestuur besliste om drie meesters en drie gezellen aan te duiden die een nieuw loon moesten vastleggen⁵⁸. Hieruit blijkt toch duidelijk hoe de gezellen zich collectief konden mengen in het beleid van het ambacht en zich konden verdedigen tegen de meesters. Al is de rol van het broederschap hier evenmin in te schatten.

In 1650 kwam het tot een conflict tussen gezellen en meesters, omdat de laatsten het toetredingsgeld van het ambacht op onwettige wijze zouden verhoogd hebben. Spijtig genoeg is niet heel het procesdossier bewaard en moeten we het stellen met een antwoord van de meesters op de aanklacht van de gezellen waarin ze de feiten weerleggen⁵⁹. Hier is het in elk geval wel het bestuur van het broederschap dat het voor de gezellen opneemt.

bonden. De kamer zelf had zicht op het *eerdestraatje* dat evenwijdig liep tussen de Kleine Heilige Geeststraat en de Oranjeboomstraat. Daar is nu nog een afgesloten brandstraatje.

57 Zie p. 5 en noot 10.

58 F. DE POTTER, *Gent van de oudste tijden tot nu*, Handzame, 1969, dl. 6, pp. 531-553.

59 A. VANDEWALLE, e.a., o.c., inventaris nummer 19 (1650).

De schoenmakerknechten in de 19e eeuw

De laatste vermelding van elsenars is de betaling van hun jaarlijkse vergoeding aan de kerkfabriek van Sint-Salvators in 1777. Thijs wijst erop dat in Antwerpen, in de tweede helft van de achttiende eeuw, alle klassieke gezellenbroedersschappen verdwenen. Dit werd in de hand gewerkt door de toenemende laïcisering van het gemeenschapsleven onder de Franse bezetting en de kleine interesse van de Kerk voor de arbeiderswereld na de Franse terugtrekking. Alleen organisaties die ook een sociaal-economische functie hadden, en dus tot arbeiders-mutualiteiten waren geëvolueerd, bleven bestaan⁶⁰.

Voor de Brugse elsenars is het niet zeker dat het broederschap zich tot zo'n mutualiteit omvormde. Volgens Verschelde bleef de organisatie wel bestaan⁶¹. In 1804, dus nog in de Franse periode, werd een kas van onderlinge bijstand van de schoenmakersknechten gevormd, 273 leden "rijk"⁶². De snelle oprichting van een bijstandskas in de negentiende eeuw kan een aanduiding zijn voor het bestaan van een gelijkaardige functie tijdens het Ancien Régime. Voor de rest weten we bitter weinig van die organisatie af⁶³. De meeste negentiende eeuwse ambachts-organisaties hadden een caritatief doel en weken daar niet van af. Naar het einde van de eeuw toe verloren ze veel leden. Slechts een handvol onder hen vroegen een officiële erkenning aan, waaronder toch de schoenmakersknechten, op 24 juni 1905⁶⁴. Dat is eigenlijk niet zo vreemd, want de schoenindustrie is maar heel langzaam gemechaniseerd.

Belangrijk, tot slot, is dat de onderstandsmaatschappij in 1820 de duistere "schoenmakersrente" in de Balstraat, waar nu het Stedelijk Museum voor Volkskunde gevestigd is, verwierf. In 1957 werden de huisjes bij Koninklijk Besluit in bezit gesteld van de Burgerlijke

60 A. THIJS, o.c., p. 256.

61 Nadat het altaar in het begin van de eeuw verwoest werd, zouden de knechten zich voor hun religieuze diensten bij de meesters vervoegd hebben. Pas in 1863 hebben ze opnieuw een eigen viering gehouden in de O.L.V.-kerk. K. VERSHELDE, *De kathedrale van S. Salvator te Brugge*, Brugge, 1863, p. 241.

62 R. VAN EENO, *Bijdrage tot de geschiedenis der arbeidersbeweging te Brugge (1864-1914)*, Leuven, 1959, pp. 44-45. Hetzelfde jaar werd trouwens een gemeenzaamheid van de meester schoenmakers opgericht, 164 leden tellend.

63 We weten wel dat de schoenmakersknechten hun steentje bijdroegen in de openbare inschrijving voor het nationaal monument ter nagedachtenis van Leopold I. De lijst van verenigingen vermeldt dat de knechten hun stamcafé hadden in de Langestraat 18. C. SCHEPENS, *De Brugse verenigingen in 1866*, *Biekerf*, 81, 1981, p. 80.

64 R. VAN EENO, o.c., pp. 47-51.

Godshuizen van Brugge met de verplichting ze te laten bewonen door arme schoenmakerswerklieden⁶⁵.

Besluit

Naar organisatievorm en doelstellingen was het gezelschap van de schoenmakersgezellen in elk geval een broederschap. De invloed van de meester-schoenmakers was direct en heel groot. Zo konden ze niet alleen lid worden en het bestuur beïnvloeden, maar speelden ze ook een belangrijke rol in de inning van de bijdragen. Voor zover we konden nagaan had het broederschap vooral een religieuze doelstelling, wat zich uitte in het onderhouden van een altaar, eerst in de Sint-Jacobskerk en vervolgens in de Sint-Salvatorskerk. Het beschikte tussen 1463 en 1577 wel over een particulier huis in de Kleine Heilige Geeststraat. Waartoe dat huis gebruikt werd, blijft evenwel onduidelijk.

De aard van schoenmakersbedrijf, lokale industrie in kleine ateliers, en de grote invloed van de meesters verklaart wellicht waarom het broederschap nooit uitgroeide tot een echte gezellenorganisatie die ook op sociaal-economisch vlak haar eisen stelde. We konden zelfs niet rechtstreeks bewijzen dat het broederschap de functies van een gezellen-mutualiteit waarnam. Enkel de verplichte geldelijke bijdragen van de vijftiende eeuw af en de snelle oprichting van een eigen kas van onderlinge bijstand in 1804 doen zulks vermoeden. Over de negentiende eeuw zijn we zo slecht geïnformeerd dat een besluit nauwelijks relevant is.

In de bredere context moeten we besluiten dat de elsenars inderdaad niet meer dan "een rimpeling aan de oppervlakte" teweeg brachten en de produktieverhoudingen waarschijnlijk nauwelijks beïnvloedden. Het is hier wellicht interessanter ze te bestuderen vanuit een religieus-mentale hoek en het broederschap te zien in het kader van een emancipatieproces van handwerksgezellen. Dat wil zeggen dat de gezellen, doorheen hun activiteiten, zich, *en bloc*, zo gunstig mogelijk probeerden te profileren ten opzichte van de meesters, de niet-geschoolde arbeiders en de gemeenschap in het algemeen. Het broederschap diende dus enerzijds om de gezellen het

65 W.P. DEZUTTER, Het stedelijk museum voor volkskunde te Brugge., Biekerf, 1973, p. 66 ; M. RYCKAERT, *Het onroerend patrimonium van de ambachten van de schoenmakers en de timmertieden*, in : A. VANDEWALLE, e.a. *De Brugse schoenmakers en timmerlieden. De ambachten en hun huizen, 14de-20ste eeuw*, Brugge, 1985, p. 17. Tot op heden is over de voorgeschiedenis van die godshuizen heel weinig geweten.

gevoel van eenheid te verschaffen en anderzijds om, gewapend met een sterke en eerbiedwaardige publieke erkenning, hun sociale en economische rechten te verdedigen.

Bijlage A: SAB., reeks 334, Schoenmakers, inv. nr. 45
charter op perkament, zonder zegel, dd. 1 september 1466.

Up den ersten dach van septeembre in tjaer M CCCC zesse ende tsestich zo was biden ghemeenen college van scepen van Brucghe den ghemeenen gheselscepe vander ghilde vander Visentacie van Onzer Vrouwen die de helsenaers vander stede van Brucghe houden binder kerke van Sint-Salvators gheconsenteerd ende in kueren ghegheven, dat deken ende zoorghers vander *voorseide* ghilde ende gheselscepe voord an afghaen zullen te *voorseiden* Onzer Vrouwen daghe vander Visentacien, voord dat die kiesende ende maken zullen moghen zulke nieuwe deken ende zoorghers als hemlieden oorboorlic dinken zullen omme *voorseide* gheselscip ende ghilde te regierne te weten, dhoude deken eenen nieuwen deken ende elc ene zoorghere eenen nieuwen zoorghere die daer in ghehouden zullen zijn te obidierne ende hemlieden der jeghen niet te stellene te weten, de deken, die der jeghen zeide of dede, up de boete van iii £ *parisis* ende de zoorghere up de boete van xx *schellingen parisis* also dickens alst gheschiede.

Bijlage B: RAB., charters blauwe nummers, nr. 8135
charter op perkament, chirograaf, zonder zegel, dd. 11 mei 1436.

Kenlijc zij alle den ghonen die desen *lettere* van chierographen, gheetkent bi A B C D, zullen zien of hooren lesen. Ute dien dat tgheselscip vanden helsenaers binnen der stede van Brucghe jaerlijcx groot cost ende last heift vander ghilde die zij houden van Onzer Vrouwen van Sinte Kateline ende van Sinte Baerbelen inde keerke van Sinte Jacops ende andersins ende ghecostumeirt zijn te ghevene ter *voorseide* ghilde viere grooten siders ende dat de ghezellen die van buten *commen* binnen werken dicke kent ende menich waerven ontgaen zonder van haerlieder ghildeghelede yet te betaelne ende dat dandre die daer *bliven* in dat last *bliven* staende twelke hemlieden comt te grooten laste. So eist dat wij Jan de Scuetelare als deken vanden cordewaniers binder stede van Brucghe nu ten tiden, Maerc filius Huughes, Jacop Grim, Jan Ackerman, Jan de Brits, Jacop Beyts ende Jan de Raed, vindere van-

den *voorseyde* ambochte, Jan Hotte, hoofman [sic] vanden zelve ambochte ende Joos de Telre, deken vander ghilde vanden zelve ambochte gheconsenteirt hebben Clais filius Clais, Lambrecht vander Ecke, Diederic vander Tomme, Gheeraerd de Vriese, Willem de Man, Sanders van Doorme ende Diederic Pijl, deken ende vindere vander ghilde vander helseniers *voorseit* ende den ghenen die naermaels deken ende zorghers vanden *voorseyde* ghilde vanden helseniers wesen zullen dat zo welken tiden dat een cnappe eist van buten of van binnen binder stede van Brughe comt werken dat hi up legghen ende betalen zal binder eerster weke dat hi werken zal eenen grooten voor zijn vierendeels jaers of dat zijn meester daer hi werken zal dat voor hem verandwoorde up aventure of hi ontghinghe voor zijn vierendeels jaers ende inshelijcx also vanden andren vierendeels jaers achtervolghende. Ende es te wetene dat hier of zijn twee brieven eens dheen ute den andren ghesneden daer of dat de *voorseyde* deken ende vindere vanden ambochte vanden cordewaniers *voorseit* eenen hebben ende de deken ende zorghers vanden helseniers *voorseit* den andren, ghedaen ende gheconsenteirt up den elleventen dach van meye int jaer MCCCC zesse ende dertich.

De Brugse drukker-uitgever Joseph van Praet (1724-1792) en zijn tijd

A. Van den Abeele °

Tot niet zo lang geleden was Joseph Van Praet de enige achttiende eeuwse Brugse drukker over wie méér dan een paar beknopte gegevens waren gepubliceerd¹.

Het gaat voornamelijk om de twee studies die Paul Bergmans nu al bijna een eeuw geleden aan de Brugse drukker wijdde². Het probleem stelt zich van de exactheid van de hierin voorkomende gegevens en vooral van de eraan gekoppelde evaluaties. We citeren :

- "Ce genre d'impressions (nl. gelegenheidsdrukwerk) paraît avoir été la spécialité de Van Praet".
- "A part quelques livres d'école et le calendrier du Franc, nous ne connaissons de lui qu'un petit nombre d'ouvrages de quelque importance au point de vue typographique".
- "L'atelier typographique de Van Praet ne fut jamais très important".
- "La librairie de Joseph Van Praet fut incontestablement plus importante que son atelier typographique".
- "Son imprimerie et sa librairie étaient spécialement consacrés aux livres écrits en français".

Al deze elementen zijn gedeeltelijk of volledig onjuist en vormden de basis voor nog meer onjuiste gegevens.

Bij Carlo Bronne in zijn *Jules Van Praet, ministre de la maison du roi* (Brussel 1943) vinden we over Joseph Van Praet en zijn drukkerij o.m. het volgende :

- "Sa spécialité était d'éditer des pièces de circonstance et des catalogues à prix marqué".
- "Deux petits garçons jouaient dans l'arrière-boutique et l'aîné s'initiait aux secrets du métier paternel".
- "De ses deux fils ...".

° Stijn Streuvelsstraat 56, 8000 Brugge.

1 A. VAN DEN ABEELE, *Brugse drukkers in de 18e eeuw* (zie bibliografie), in : *Hoogtepunten van de Brugse boekdrukkunst*, Tijdschrift Vlaanderen nr 252 (sept-okt. 1994), blz 143-148.

2 C. PIOT, *Particularités concernant le père de Jos. Bas. Bernard Van Praet*, in : *Le bibliophile belge* I (1845), blz. 244-247 ; P. BERGMANS, *L'imprimeur - libraire brugeois Joseph-Ignace Van Praet*, in : *Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique*, Antwerpen, 1904, blz 230-270 ; IDEM, *Joseph Van Praet*, in : *Biographie Nationale* XVIII, 163-165.

Albert Visart de Bocarmé bleef in zijn *Recherches sur les imprimeurs brugeois* (Brugge 1928) zeer beknopt. De zin "A partir de 1787 il prit son fils comme associé; après sa mort sa veuve et son fils exploitèrent son imprimerie jusqu'en 1808" vraagt evenwel om aanvulling.

In [Ludo Vandamme], *Joseph Van Praet en het Brugse boekbedrijf op het einde van de 18de eeuw*, door de stedelijke bibliotheek uitgegeven (in : *Boek in de kijker*, nr 15, 1992) komen onjuiste gegevens en te verbeteren beoordelingen voor.

Over de houding van Van Praet in de revolutietijd en over zijn ideologische voorkeuren, heeft men verkeerde accenten gelegd, vooral door hem als "jacobijn" te betitelen.

Joseph Van Praet verdient een meer gedetailleerde biografische studie dan hij tot hiertoe kreeg.

1. Het gezin Van Praet

Joseph-Ignace Van Praet werd in Brugge geboren (parochie Sint-Jacobs) op 22 juli 1724. Hij was de zoon van Joseph Van Praet en van Anne-Marie Herregoudts.

Geboren in Brugge (parochie St-Gillis) op 29 augustus 1685 was Anne-Marie Herregoudts de dochter van kunstschilder Jean-Baptiste Herregoudts (Roermond ±1646 - Brugge 1721) en van Anne-Pieternelle Timmermans (±1727). Kunstschilder Herregoudts was zich na 1680 in Brugge komen vestigen, was medestichter van de Brugse Kunstacademie en had naam gemaakt als schilder van portretten en van religieuze en historische taferelen.

Hij had ook een zoon, Jean-Baptiste-Hendrik, in 1688 in Brugge geboren, die "taelman", advocaat en klerk van de vierschaar werd maar in 1717 al overleed³.

3 Stadsbibliotheek Brugge, *Grafschriftenverzameling d'Hooghe* (Handschrift 449), deel V, doet volgende opgave van grafsteen in Sint-Jacobskerk : "... ende van Sr Jean Baptiste Herregoudts fs. David overl. den 23 9ber 1721 ende van joe Anna Pieternelle Timmermans fa Mattheu zijn huysvr. overl. den 18 july 1727 ende van joe Anna Mari Threse Herregoudts fa Jan Baptista vi(du)a Anthonius Devonck, overl. den 11 februari 1749 ende van joe Mari Anna Threse Devonck fa Antonius overl. den 26 Xber 1768, geestelijke doghter oud 53 jaeren." Van de tweede echtgenoot Van Praet geen vermelding ! De dochter uit het eerste huwelijk is dus in 1715 geboren en ongehuwd gebleven.

A. DUCLOS, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge 1910, blz. 378 en v.

E. HOSTEN en E. STRUBBE, *Stedelijk Museum van Schone Kunsten, Brugge*. Geïllustreerde catalogus, Brugge 1931, trefw. Herregoudts.

A. SCHOUTEET, *De klerken van devierschaar te Brugge met inventaris van hun protocollen*, Brugge 1973, blz. 102.

Marie-Anne Herregoudts huwde eerst met lakenhandelaar en lid van de gilde van makelaars Antonius De Vonck. Dit huwelijk aangegaan op 21 juli 1714 was van korte duur. De Vonck overleed op 4 juni 1717, de weduwe bleef achter met een dochter Marie-Anne en zette de handel verder⁴.

Op 26 januari 1723 trad zij opnieuw in het huwelijk met de eenendertigjarige lakenhandelaar Joseph Van Praet (°Brugge 14 september 1691), zoon van de lakenhandelaars Cornelius Van Praet (overleden 26 augustus 1703) en Catharina Van Wynsberghe (overleden 11 april 1708)⁵. Het huwelijkscontract werd afgesloten voor notaris Donaas Malefason in Brugge⁶. De aangiften van nalatenschap of "staten van goed" tonen aan dat zowel de familie De Vonck als de familie Van Praet een niet-onbelangrijke handel dreven, waarbij heel wat import en export gebeurde.

Ook het tweede huwelijk was van korte duur. Op 29 december 1724, vijf maanden na de geboorte van hun enige zoon, overleed Joseph Van Praet en werd hij in de Sint-Jacobskerk begraven "met een vollen dienst"⁷.

De weduwe bleef niet onbemiddeld achter. Zij had een huis in eigendom in de "Jacobinenstraat" (was dit Predikherenstraat of Sint-Jacobsstraat ?) en de roerende goederen, hoofdzakelijk winkelwaar, werden geschat op 4522 ponden. Na aftrek van de kosten en lasten bleef er een batig saldo van 3230 ponden⁸.

Verder had ze ook nog, als enige erfgename, het belangrijk huis en pand in de Kuipersstraat van haar moeder te verwachten.

Anne-Marie Herregoudts zette de handel opnieuw alleen verder. Zij gaf ongetwijfeld een goede opvoeding aan haar zoon, waarin ze werd bijgestaan door zijn voogden Joseph-Ignace de la Tour en pastoor Ludovicus De Vonck.

Joseph-Ignace de la Tour, meestal Ignace genoemd, was makelaar en handelaar. In 1705 lid geworden van de Kamer van Koophandel werd hij er in 1718 lid van de Eed en in 1723 hoofdman⁹. Hij was de doop-peter en naamgever van Joseph-Ignace Van Praet junior en werd in

A. VAN DEN ABEELE, *Jan-Baptist Herregoudts, schilder en brouwer*, in : Biekorf 1995, blz. 87-92.

4 Stadsarchief Brugge (SAB), Staten van Goed 2de reeks nr 7582c (A. De Vonck). SAB, Register der weeserieën 1718 - 1728 vermeldt bij een verdeling in 1720 (nr 7447) : Marianne De Vonck, dochter van Anhone De Vonck, met als voogden Lodewijk De Vonck en Jan-Baptist Herregoudts.

5 SAB, Staten van Goed 2de reeks nrs 6159 (C. Van Praet) en 6824 (C. Van Wynsberghe).

6 SAB, Staten van Goed 2de reeks nr 8327 (Jos. Van Praet).

7 SAB, Parochieboeken, Sint-Jacobsparochie.

8 SAB, Staten van Goed nr 8327.

9 A. VAN DEN ABEELE en M. CATRY, *Makelaars en handelaars*, Brugge 1992, blz. 161.

het huwelijkscontract Van Praet-Herregoudts, waarbij hij als getuige optrad, vermeld als "cousin" van de bruidegom. Hij was ook getuige bij het kerkelijk huwelijk.

Ludovicus Jacobus De Vonck, broer van de eerste man van Anne-Marie Herregoudts, was pastoor geweest in Klemskerke en werd in 1722 pastoor van de zilveren portie in de Brugse Onze Lieve Vrouwekerk, wat hij bleef tot aan zijn dood in 1741¹⁰.

Men mag aannemen dat Joseph Van Praet vanaf ongeveer 1745 zijn moeder in de handel bijstond : hij was toen 21. De handel was gevestigd in de Kuipersstraat¹¹.

In 1746 werd hij lid van de Kamer van Koophandel en van 1754 tot 1760 was hij lid van de Eed, waarna hij waarschijnlijk de Kamer verliet of althans niet meer actief was¹². Op 11 februari 1749 overleed Marie-Anne Herregoudts en zette de zoon de handel verder.

Het jaar daarop, de negende juli 1750, trad Joseph Van Praet in de Sint-Jacobskerk in het huwelijk met de één jaar jongere Marie-Anne Hergosse, geboren in Amiens op 29 september 1725, dochter van de handelaar en consul Charles Hergosse en van Anne Laurel. Dat de echtgenote uit Amiens kwam, kan op het eerste zicht verwondering wekken. Niet meer evenwel als men vaststelt dat er familiebanden waren. De 17de eeuwse schilder David Herregoudts (Mechelen 1603 - Roermond 1663) had drie en wellicht vier zonen-kunstschilders : Hendrik (Mechelen 1633 - Antwerpen 1704), de Brugse schilder Jan-Baptist (Roermond 1646 - Brugge 1721), waarschijnlijk Maximiliaan en tenslotte Willem (+1640 - Amiens 1711), wiens naam verfranst werd in Hergosse, nadat hij zich in 1663 in Amiens was gaan vestigen en er in 1665 getrouwd was met Jeanne Dupontroue. Zij hadden zes kinderen waaronder Charles (Amiens 1670-1726) die huwde met Madelaine Lemaire. Die hadden op hun beurt een zoon Charles (Amiens 1697-1754) die huwde met Marie-Anne Laurel, bij wie hij acht kinderen had, waaronder de echtgenote van Joseph Van Praet. Marie-Anne Hergosse en Joseph Van Praet waren dus achterneven¹³.

10 G.F. TANGHE, *Panorama der bekende kerkdienaars van Onze Lieve Vrouw te Brugge*, Brugge 1864, blz. 131.

11 SAB, Volkstelling 1748 - De weduwe wordt er vermeld met twee inwonende meerjarige kinderen en twee dienstboden.

A. VAN DEN ABEELE, *Drukker Joseph Van Praet in de Kuipersstraat*, in : Biekorf, 1995, blz. 196-211.

12 A. VAN DEN ABEELE en M. CATRY, a.w. blz. 122 en 162.

13 U. THIEME und F. BECKER, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Leipzig 1923, trefw. Hergosse en Herregoudts.

E. BAES in *Biographie Nationale*, T.IX, trefw. David, Henri, Jean-Baptiste en Maximiliaan Herregoudts.

Stad Amiens, Service des Archives, parochieboeken.

Het echtpaar kreeg negen kinderen. Vier stierven jong : Félicité (21 september 1752 - 7 maart 1753), Johannes (19 juni 1758 - 21 juni 1758), Augustinus Jacobus (14 januari 1766 - 16 september 1766) en Henrica (geboren en gestorven op 28 oktober 1766)¹⁴.

Twee dochters bleven in leven. Marie-Anne was het oudste kind, geboren op 16 april 1751. Zij huwde met Augustinus Tresca die overleed in Rijsel. Zelf stierf ze in de Sint-Walburgastraat in Brugge op 8 december 1827. Ze werd niet op het Brugs kerkhof begraven.

Haar zuster Félicité-Thérèse werd geboren op 16 december 1755, bleef ongehuwd en inwonend bij haar ouders. Na hun dood woonde ze Steenstraat D20-8 waar ze op 31 augustus 1827 overleed. Ze werd op het Brugs kerkhof begraven na een dienst van tweede klas in de Sint-Salvatorkerk¹⁵.

De drie zoons, Joseph-Basile (°1754), François (°1759) en Augustinus (°1770) zullen we in een afzonderlijke studie meer in detail behandelen.

Naast leden van de familie Hergosse, deed Joseph Van Praet herhaaldelijk beroep op collega's en vrienden om als peter voor zijn kinderen op te treden, wat ons enig inzicht geeft in zijn vriendenkring. We vinden Basilius Bertyn en Hendrik Buquoy, die samen met Van Praet in 1746 tot de oprichters behoorden van de "Confrerie van het Concert". Ook de peters Johannes Hermans, Johannes Van Iseghem en Franciscus Van den Kerckhove waren lid van deze Brugse muziekvereniging. Toetreding tot het "Concert" betekende dat men een muziekinstrument bespeelde of kon zingen¹⁶. Drie onder hen (Buquoy, Hermans en Van den Kerckhove) waren ook Van Praets gezellen in de Sint Jorispilgilde, Oudhof en Jonghof. Van den Kerckhove en Van Iseghem ontmoette hij ook in de Kamer van Koophandel. Bertyn was wijnhandelaar in de Kuipersstraat, Hermans "contre-essayeur van hare Majesteits' munte", drie waren textielhandelaars, en van de ontvangerszoon Buquoy vonden we het beroep niet terug.

De gezinstoestand van Joseph Van Praet is hiermee duidelijk gesteld en aangevuld. Hij had niet twee maar drie zonen, en ook nog twee dochters. Hierbij houden we het bij de kinderen die in leven bleven.

14 Op alle doopakten van haar kinderen staat Marie-Anne Hergosse of Herregoudts vermeld als één jaar jonger dan de vader. Op haar overlijdensakte in 1808 staat ze evenwel vermeld als 74 jaar oud, wat haar geboorte in 1734 zou situeren in plaats van 1725. De vergissing ligt duidelijk in de overlijdensakte. Bij gebrek aan doopakte zal men gewoon verkeerd uit het bevolkingsboek hebben afgeschreven, waar ze in 1800 vermeld stond als 74 jaar oud. Ze was dus wel 83 toen ze stierf. De geboorteakte in Amiens bevestigt het : geboren op 29 september 1725.

15 SAB, Registers begrafenissen Brugs kerkhof.

16 SAB, Archief Speelieden, *Resolutieboek van de confrerie van het concert*.

Hij had dus geen ongewoon groot gezin. Op het ogenblik dat hij de overstap maakte van de lakenhandel naar de boekhandel had hij vier kinderen ten laste die toen respectievelijk elf, acht, zeven en drie jaar oud waren. Het is, zoals aanstonds zal blijken, niet omwille van de familielast dat hij van beroep veranderde. Wat Bergmans schreef ("Le négoce de marchand drapier ne donnait plus guère de bénéfices. Aussi Van Praet résolut-il de chercher dans une autre carrière les ressources nécessaires à l'entretien de son ménage.") was een verkeerde conclusie uit de hem beschikbare documenten.

2. Zijn talrijke activiteiten

Joseph Van Praet was een bezige bij. Professioneel was hij actief in de Kamer van Koophandel als lakenhandelaar en in het librariërs-gild als drukker-uitgever.

In 1746 was hij medestichter van de muziekvereniging "Confrerie van het Concert", zetelde onafgebroken in het bestuur en was vanaf 1777 tot aan zijn dood in 1792 de penningmeester¹⁷.

In 1755 werd hij lid van het genootschap van de Brugse Kunstacademie, waarvan zijn grootvader J.B.Herregoudts destijds één van de stichters was. In 1775, ter gelegenheid van een grondige reorganisatie werd hij assessor of bestuurslid en in 1778 werd hij tesorier, wat hij eveneens tot aan zijn dood bleef¹⁸.

Joseph Van Praet oefende activiteiten uit als ontvanger. Vanaf 1760 en tot aan zijn dood was hij ontvanger van het ambacht en de heerlijkheid van Sijsele, van de kerk en de parochie van Beernem, van het Ambacht en de Heerlijkheid *Nieuwen* en de Heerlijkheid *Walschen* in Beernem. Vanaf 1769 werd Van Praet ook baljuw van de heerlijkheid Tillegem en bleef dit tot in 1786 of 1787¹⁹.

In 1749 werd hij lid van de Sint-Jorisgilde en speelde er vele jaren een bijzonder actieve rol. Hij behoorde ook tot de Sint-Jorisgilde Jonghof (1749), tot de Sint-Sebastiaansgilde van Sint-Kruis (1752) en tot de Sint-Sebastiaansgilde in de Carmersstraat (1774).

17 A. VAN DEN ABEELE, *Het "Concert". Van muziekvereniging tot schouwburguitbater*, in : Brugs Ommeland 1994, blz. 171-242.

18 D. DENDOOVEN, *De Brugse Academie in de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (VUB 1993-1994).

A. VAN DEN ABEELE, *De Herregoudtsportretten en Joseph Van Praet*, in : Biekorf, 1995, blz. 286-288.

19 Zie de jaarlijkse almanakken *Generalen Staet's Lands van den Vrijen* 1764-1792 en *Grooten Brugschen Comptoir Almanack* 1759-1792.

Joseph Van Praet was 25 jaar en nog vrijgezel toen hij lid van de Sint-Jorisgilde van kruisboogschutters werd²⁰. Voor sommigen was dit lidmaatschap alleen maar een sociale verplichting die hun niet aanzette tot deelname aan de activiteiten. Voor Joseph Van Praet lag dit anders : hij werd één van de meest actieve leden.

Lid geworden in 1749 was hij er net op tijd bij om de heropleving van de gilde mee te maken. In 1750-51 werden 125 nieuwe leden ingeschreven. Dit was evenveel als in de dertig voorafgaande jaren samen. Het is niet overmoedig te veronderstellen dat de actieve Van Praet in deze heropleving mee de hand had.

Van Praet werd een actieve schutter en nam meestal deel aan de verplaatsingen naar andere schuttersverenigingen. Weldra werd hij hofmeester of "regisseur" en, zoals bekend, nam hij zijn taak zodanig ter harte dat hij een uitgebreide studie over de gilde opstelde die hij in 1786 publiceerde. Bij die gelegenheid kon hij vaststellen dat zijn vader Joseph lid werd in 1709 en zijn grootvader Cornelius in 1674. Hij bracht ook nieuwe leden aan. In 1750 waren dat o.m. zijn jonge vrouw, haar moeder en haar zuster. Vier van zijn vijf kinderen werden lid : Joseph en François in 1772, Augustinus in 1781 en Félicité in 1782. Het valt op dat Joseph, François en Augustinus respectievelijk amper 18, 13 en 11 jaar waren toen ze lid werden. Vooral voor de twee laatsten was dit uitzonderlijk jong. In de verslagen werd vader vermeld als "Van Praet den ouden", François als "den jongen" en Augustinus als "den jongsten". Joseph-Basile werd nauwelijks vermeld, aangezien hij al in 1779 Brugge had verlaten om in Parijs te gaan werken.

Vader schakelde de zonen in voor bestuurstaken. François Van Praet werd bestuurslid en "zorger", terwijl Augustinus in 1786 vermeld staat als "Alpheris" of vaandeldrager²¹.

Ook bij latere gelegenheden werden Franse familieleden en relaties tot lidmaatschap overhaald. In 1784 werden zijn schoonbroer Stephanus Hergosse en Pierre-Antoine Dincourt, beiden uit Amiens, en Anselme Descandain, fabrieksmeester van de Sint-Bertinusabdij in Saint-Omer lid gemaakt. Hetzelfde gebeurde met Jean-Jacques de Bure, één van de telgen uit de Parijse librariërsfamilie waar Joseph Van Praet sr. en jr. in nauw contact mee stonden. Jean-Jacques was de zoon van Guillaume de Bure (1734-1820), de leermeester van Joseph jr. Beiden zouden nog vele jaren samenwerken in het kader van de

20 A. VAN HOUTRYVE, *De Brugse Kruisboogilde van Sint-Joris*, Handzame, 1968.

21 A. VIAENE, *Alpheris. Een Spaanse benaming in onze schutterswereld*, in : Biekorf 1965, blz. 221-222.

Bibliothèque Royale, later Bibliothèque Nationale²². In 1787 maakte Van Praet ook nog Adrien en Marie-Fidèle Galand uit Amiens tot lid.

3. Lakenhandelaar werd drukker

Het verhaal van de overstap door Van Praet in 1762 van de lakenhandel naar de boekhandel en drukkerij, werd door Bergmans zorgvuldig beschreven. Hiervoor beschikte hij over de originele documenten die berusten in het archief van de Geheime Raad op het Rijksarchief in Brussel. Er is hieraan weinig toe te voegen, tenzij over de reden van deze wending in zijn loopbaan.

De motivatie die Van Praet hiervoor zelf opgaf was dat de lakenhandel in Brugge stelselmatig achteruit ging en hem geen gunstige perspectieven bood²³. Was die reden wel de juiste ?

De gilde van de librariërs geloofde het alvast niet. Ze schreef immers dat Van Praet welvarend was en in staat om zijn gezin voortreffelijk te onderhouden. Met zijn ruime financiële middelen zou hij de gevestigde librariërs doodconcurreren, zo vreesden zij²⁴.

Raadsheer Diericx schreef in zijn verslag dat Van Praet "très commode en ses affaires" was. Ook raadslid de Wavrans die verslag moest uitbrengen voor de Geheime Raad benadrukte dat Van Praet over voldoende middelen beschikte ("des fonds assez considérables") om succesvol een drukkerij uit te bouwen.

De raadsheren in Brussel waren duidelijk niet erg te beïnvloeden door de argumenten die over en weer werden gebruikt.

Zonder derhalve de reden door Van Praet opgegeven helemaal als een drogreden af te doen, mag men toch eerder veronderstellen dat de doorslaggevende reden was dat hij van zijn hobby zijn beroep wou maken. Diericx schreef immers over Van Praet "qu'il a une parfaite connaissance des livres et qu'il s'en est fait une étude particulière".

Het argument van de librariërs hield anderzijds geen steek. Na de komst van Van Praet verdween er niemand. Er kwam zelfs twee jaar later met Cornelius De Moor nog een actieve drukker-uitgever bij.

22 *Dictionnaire de Biographie Universelle*, T.VII, Paris 1956, kol. 683.

Biographie Universelle, Bruxelles 1843, art. Debure.

23 P. BERGMANS, a.w. blz. 249 : *Requête de J. Van Praet* : "Ce commerce déclinant de jour en jour en cette ville, ne paraît pas lui promettre de grandes ressources."

24 id. blz. 255, advies van de Brugse librariërs : "En égard au surplus que le suppliant étant fort bien en ses affaires et en état de soutenir honorablement sa famille, il ne briguaît le susdit octroi qu'en vue de s'emparer seul du peu de débit des livres qui se faisait encore en la ville de Bruges et de priver ainsi les rescribens de l'unique moyen pour gagner leur subsistance."

De argumentatie over het dood-concurreren moest dus met een korrel zout genomen worden, wat men in Brussel ook duidelijk deed. Eens het octrooi verkregen, legden zijn nieuwe collega's er zich trouwens sportief bij neer. Al in 1764 werd Van Praet gouverneur van het librariërs-gild en in 1768-69 en 1774-75 bekleedde hij opnieuw deze functie. Dat hij de reglementaire verplichting niet was nagekomen het bewijs te leveren dat hij zelf kon drukken en boekbinden (wat hij niet kon en ook niet de intentie had aan te leren), bleek duidelijk geen beletsel²⁵.

4. Het drukwerk bij Van Praet

De indruk die door P. Bergmans over Van Praet werd gegeven is dat hij eigenlijk nooit een drukkerij van enige betekenis had, zich vooral op gelegenheidsdrukwerk specialiseerde en "à part quelques livres d'école et le calendrier du Franc" geen noemenswaardig drukwerk produceerde. Het is deze indruk die expliciet of impliciet aanwezig blijft in hetgeen sedertdien over Van Praet werd geschreven en dat we hierna wensen tegen te spreken of toch sterk te nuanceren.

Men moet zich natuurlijk niet voorstellen dat Van Praet een aanzienlijk drukkersatelier had. Alles is evenwel relatief en naar Brugse normen had hij een omzet die, in vergelijking met het tiental andere drukkers, als belangrijk kon worden bestempeld.

Als Bergmans bedoelde dat Van Praet niet tot de drukkers van grote in-folios en in-quartos behoorde, dan had hij gelijk. Van Praet drukte uitsluitend boeken in kleine formaten : in 8°, in 12°, in 16°. Maar dit was niet anders dan bij de meeste drukkers, zeker bij al die van Brugge. Van Praet kon wel groter drukwerk aan, zoals de vele plakaten en ander overheidsdruk aantonen, maar dit wendde hij niet aan om in-quartos te produceren.

Het drukwerk was van zeer uiteenlopende aard : overheidsdrukwerk, gelegenheidsdrukwerk, almanakken, boeken, catalogi. Wat er evenwel nauwelijks of niet in voorkwam waren de "piraatdrukken".

Piraatdrukken

In zijn aanvraag om in het drukkersgild te worden toegelaten, had Van Praet beklemtoond dat hij drukker wou worden, méér dan boekhandelaar. Hij had op het oog om vooral Franse boeken te drukken

25 A. SCHOUTEET, *Inventaris van het archief van het voormalig gild van de Librariërs (...)*, in : Handel. Genootschap voor Geschiedenis, Brugge, 1963, blz. 263.

en verborg hierbij niet dat hij naar het voorbeeld van Hollandse en Duitse uitgevers de in Frankrijk gedrukte boeken gewoon wou kopiëren om aldus de invoer ervan te kunnen omzeilen²⁶.

Heeft hij ooit zo'n piraatuitgaven gedrukt? Er zijn er alvast geen op zijn naam bekend, behalve dan twee werkjes, één over geneeskunde, het ander religieus. Wie zich zou inbeelden dat Van Praet zich op piraatdrukken van Voltaire en andere "verlichte" auteurs en "filosofen" zou toegespitst hebben, is er aan voor de moeite.

Overheidsdrukwerk

Waar hij zich wél onmiddellijk op gooide was het overheidsdrukwerk. Franciscus Beernaerts die, in opvolging van zijn vader, de officiële drukker voor het Brugse Vrije was, overleed schielijk op 23 juli 1762. Hoewel zijn weduwe nog tot in 1797 de drukkerij zou verder zetten en o.m. als drukker van het bisdom zou blijven werken, verloor ze het Brugse Vrije als klant. De vele relaties die Van Praet in de ambtelijke middens had via zijn druk verenigingsleven zullen wellicht niet vreemd geweest zijn aan het feit dat hij als nieuwkomer in het vak, tot officieel drukker van het Brugse Vrije werd aangesteld. Dit betekende een bestendige stroom van groter en kleiner drukwerk dat zonder veel inspanning, regelmatig werk aan zijn drukkerij bezorgde.

Enkele jaren later, kort voor het overlijden van Pieter De Sloovere in 1767 slaagde hij erin om in diens plaats ook drukker voor de stad Brugge te worden, hoewel diens drukkerij in volle werking was en verder werd gezet door zijn weduwe en door haar tweede echtgenoot Joseph De Busscher²⁷. Het was de eerste keer dat dezelfde persoon door de twee besturen tot hun officiële, "gezworen" drukker werd benoemd.

Tot op het einde van het Ancien Regime zou Joseph Van Praet dan ook de voornaamste, haast exclusieve drukker van het overheidsdrukwerk in Brugge blijven.

Gelegenheidsdrukwerk

Daarbij aansluitend zou hij ook een drukke activiteit ontplooiën door allerhande gelegenheidsdrukwerk te publiceren. Paul Bergmans heeft er een eerste, zeer onvolledige inventaris van gepu-

26 P. BERGMANS, a.w. blz. 249-251; *Requête de Joseph Van Praet au comte Cobenzl*. 28 février 1762.

27 A. VAN DEN ABEELE, *De drukkersfamilie De Busscher*, in: Bieckorf 1982, blz. 129-133.

bliceerd²⁸. Met deze activiteit onderscheidde Van Praet zich evenwel niet van zijn collega's en concurrenten : de markt van het gelegenhedsdrukwerk was ruim en iedereen had zowat zijn vaste klanten bij de gilden en ambachten, de kloosters, de schuttersgilden, de redrijkers, de godvruchtige genootschappen, de vermogende partikulieren, enz. Een specialiteit van Van Praet was dit dus niet.

Boekdrukken

Zowel Bergmans als na hem komende auteurs hebben over het hoofd gezien dat Van Praet zich niet tot het "klein werk" beperkte, maar integendeel een actieve boekdrukker werd. In de eerste tien jaar was zijn drukkerij bijzonder werkzaam en rolde het ene werk na het ander van zijn persen. Vooral in de jaren 1765-1767 werkte het atelier tegen een hoog ritme, dat naderhand niet volgehouden werd. Het geeft de indruk dat Van Praet, vanaf de aanvang, een eigen boekenfonds wou samenstellen, dat de basis moest zijn van wat het cliënteel naar zijn boekhandel zou trekken. Was dit na een zekere tijd niet meer zo nodig, of kon hij zich een doorgezette investering niet veroorloven, feit is dat het aantal nieuwe drukwerken in de volgende jaren verminderde. Wel blijkt hij sommige van de eerste uitgaven herhaaldelijk herdrukt te hebben.

Van de 66 boekdelen, afkomstig van zijn drukkerij, die we terugvonden, en die 51 titels vertegenwoordigen (de jaarlijkse almanak hier niet bij gerekend) werden er respectievelijk 45 en 29 gedrukt en uitgegeven tussen 1763 en 1770, hoofdzakelijk in 1765-66. Een aantal titels werd in de volgende jaren herdrukt, sommigen zelfs veelvuldig. De eigen publicaties waren in overgrote meerderheid in het Nederlands : 42 van de 51 titels, met dan nog vijf in het Frans, drie in het latijn en één in het Engels. Zoveel dus voor de mening van Bergmans dat "son imprimerie était spécialement consacrée aux livres écrits en français".

Wat de onderwerpen betreft waren er 24 van godsdienstige aard, 7 over geneeskunde, 7 educatieve boeken, 8 met ambtelijke stukken en 5 van geschiedkundige aard. Ook hier dus heel wat anders dan Bergmans' "quelques livres d'école".

Wij denken te mogen besluiten dat Van Praet de boeken drukte die hij niet direct bij niet-Brugse drukkers-uitgevers vond, of die hij liever zelf drukte dan ze bij concurrenten te moeten kopen. Het ging om boeken die men als van courante verkoop kon beschouwen en die de doorsnee-klant verwachtte in een boekhandel te zullen vin-

²⁸ P. BERGMANS, a.w. blz. 262-270.

den. Naar de geest van de tijd waren het in grote mate godsdienstige werken.

Het eerste boek dat hij in 1763 drukte was het heiligenleven van Agnes de Saint-Amour. Deze volumineuze biografie (560 blz.) van de hand van de ascetische schrijver Michel-Ange Marin (Marseille 1697 - Avignon 1767) was pas enkele maanden voordien in Frankrijk gepubliceerd.

Daarnaast publiceerde hij *Raadgevingen voor de gezondheid van den gemeenen man, van landlieden en alle die de hulpe van een bequaem genees- of heelmeeester ontbreken*. Dit was de vertaling door de Rotterdamse geneesheer Lambertus Bicker van de *Avis au peuple sur la santé* die in 1761 in Lausanne was verschenen, van de hand van de Zwitserse geneesheer Simon-André Tissot (1728-1797). Al op 4 april 1764 had Van Praet de bisschoppelijke goedkeuring voor deze publikatie, zodat er ook hier weinig tijd verliep tussen de oorspronkelijke tekst en de vertaling, die in 1765 werd gedrukt.

Dit zijn twee van de boeken die halvelings beantwoordden aan het voornemen dat Van Praet had uitgedrukt om Franse boeken te drukken, hoewel het hier dus wel om vertalingen ging.

De godsdienstige werken waren helemaal in de geest van de tijd. Zoals iedere Brugse drukker zijn eigen almanak uitgaf, was het drukken van sermoenen als het ware een must. Weinig drukkers hadden niet één of meerdere dergelijke publicaties in hun fonds. Van Praet vatte het groots op door in tien lijvige boekdelen de sermoenen van Petrus Massemin (1644-1742) uit te geven, met vooraan een al dan niet door hemzelf geschreven biografie van deze gevierde Brugse predikant²⁹.

Hoewel hij in 1763 al het boek van M.A.Marin had gepubliceerd, beschouwde Joseph Van Praet de sermoenen als "het eerste bijzonder werk, dat uit myne Persse komt" zoals hij in zijn opdracht aan bisschop Caïmo schreef, hopende dat diens hoge bescherming de verkoop van het werk zou bevorderen "niet alleenlijk in dit Bisdom, maer heel het zelve Nederland door". Voor de eventuele drukfouten verontschuldigde Van Praet zich bij voorbaat, want zo schreef hij, het werk was "om de onverduldigheid van iedereen te voldoen, in min als een jaer van onze Persse gekomen".

Het feit dat de kerkelijke goedkeuring door aartsdiaken A. Van Thienevelt op 15 november 1763 werd verleend, laat veronderstellen dat het werk in de loop van 1764 gezet en gedrukt werd en in het begin van 1765 klaar kwam.

29 Voor-reden, in : *Sermoenen (...) op de Sondagen*, Eerste deel.

G.F. TANGHE, *Panorama der bekende kerkdienaars van Onze Lieve Vrouw te Brugge*, Brugge 1864, blz. 130-131.

Onder de boeken die Van Praet in de volgende jaren publiceerde zijn er een paar een speciale vermelding waard.

In 1765, het topjaar in Van Praets boekdrukactiviteiten verscheen in drie delen (1632 blz.) de *Jaer-boecken der stad Brugge*. Hij hernam hiermee het gelijknamig werk in twee delen dat, zonder auteursnaam, in 1738 bij Pieter Van de Cappelle was gedrukt. Al op 26 januari 1763 verkreeg Van Praet keizerlijk privilegie om het boek te herdrukken zowel in het Nederlands als in het Frans (hiervan lijkt echter niets in huis te zijn gekomen) en er voor twintig jaar de alleenverkoop van te hebben. Op 12 mei 1765 kreeg hij de bisschoppelijke approbatie.

Deze uitgave vermeldde de naam van de auteur : Charles Custis de Calvoorde (Brugge 1704-1752), schepen van Brugge en amateur-historicus. Custis zelf had het werk uitgebreid tot en met 1749. Joseph Van Praet voegde er zelf nog enkele aantekeningen bij voor de jaren 1750 tot 1765. Het waren maar korte notities die amper vijftien bladzijden besloegen.

Dit was het soort boeken dat aanwezig was in elke Brugse "bibliothèque d'honnête homme", zoals telkens weer bleek uit de veilingcatalogi bij sterfgevallen.

Een te vermelden boekje is dat waarin het sermoen werd gepubliceerd van de dominicaan Collin en waarin hij het bestaan van God bewees "contre les matérialistes", de waarheid van de Openbaring "contre les déistes" en het gezag van de Kerk "contre tous les sectaires".

Als antidotum tegen Voltaire, Encyclopedisten en compagnie kon dit tellen ! Als Van Praet dus al eens bij uitzondering een oorspronkelijk Frans werk drukte, was het geen "verlichte" literatuur, maar een militant anti-"filosofisch" werk.

De jaarlijkse almanak

Een boekhandel en drukkerij zonder eigen jaarkalender kon in die tijd blijkbaar niet. De belangrijkste in Brugge was de *Grooten Brugschen Comptoir Almanack* die achtereenvolgens door Andries Wydts, Pieter De Sloovere en Jozef De Busscher werd gedrukt. Ze hadden hiervoor een exclusief octrooi, dat evenwel kon omzeild worden als men maar een andere inhoud vond voor een concurrerende almanak.

Einde 1763 publiceerde Joseph Van Praet voor het eerst zijn *Grooten comptoir almanack 's lands van den Vrijen voor het jaar 1764*, dat hij in een voorwoord met superlatieve woorden van lof en onderdanigheid opdroeg aan de burgemeesters en schepenen van het Brugse Vrije.

Kwam er tegenwind opzetten vanwege De Sloovere omwille van de gelijknamigheid ? Feit is dat het jaar daarop, en alleszins voor de almanak van 1766 de naam gewijzigd werd in *Generalen Staet 's lands van de Vrijen*. Onder die naam zou de almanak jaarlijks verschijnen tot in 1794.

Behalve de jaarkalender was de inhoud zeer verschillend van die van De Sloovere en van zijn opvolger De Busscher en gaf hij in hoofdzaak de samenstelling weer van alle besturen die in het uitgestrekte gebied van het Brugse Vrije bestonden.

Hierdoor was de almanak van Van Praet niet concurrerend maar complementair met die van De Busscher, waarin men vooral de organisatie van de stedelijke Brugse overheid en van het Brugs verenigingsleven terugvond.

De catalogi

Een laatste onderdeel van de activiteiten van Van Praet bestond in het inventariseren van privé-bibliotheken en het drukken van veilingscatalogi. In 1767 drukte hij een eerste van die werkjes. Soms ging het om bescheiden drukwerk met een paar tientallen bladzijden, maar soms waren het boeken van 200 bladzijden en meer³⁰.

Die catalogi waren het gevolg van de regelmatige aanstelling van Van Praet als schatter en veiler van het boekenbezit van overleden ingezetenen. Joseph Van Praet werd hiervoor gaandeweg veel gevraagd, ook al deelde hij deze activiteit met Joseph De Busscher (met wie hij vaak samenwerkte) en met andere Brugse drukkers. Ook hier dus wel in zekere mate een specialiteit, maar opnieuw geen exclusiviteit. Het zou daarbij overdreven zijn dit als een vernieuwend initiatief te beschouwen. Ook vóór Van Praet waren er in Brugge regelmatig boekenveilingen en o.m. Andries Wydts en Pieter De Sloovere hadden dat niet minder goed gedaan dan degenen die na hen kwamen.

5. Van Praets persoonlijke stempel

Uitgeven van boeken kan in zekere mate de voorkeuren van de uitgever weergeven : als men er ten minste van uitgaat dat hij niet alleen maar op bestelling drukt, maar zelf initiatief neemt en beslist over wat hij uitgeeft.

Het door Van Praet uitgegeven werk blonk zeker niet uit door origi-

30 Bv. *Catalogue d'une grande collection de livres trouvés dans les 15 couvents supprimés dans les villes de Bruges et de Nieuport*, 1785, 252 blz. (SBB S495).

naliteit of militantisme. Het beperkte zich tot hoofdzakelijk Nederlandstalige, niet-controversiële geschriften, waarbij de godsdienstige werken het overwicht hadden. Niets ongewoons of opvallends maar de produktie van een bescheiden en marktgerichte uitgever in een Vlaamse provinciestad van de Zuidelijke Nederlanden. In de voorwoorden die Van Praet bij een aantal werken schreef, komt nochtans zijn persoonlijke mening om de hoek te voorschijn.

Zo gaf hij in het voorwoord tot de sermoenen van Massemin blijk van een grote gehechtheid aan de persoon van de Brugse bisschop Caïmo. De superlatieve termen die hij als "ootmoedigsten en onderdaenigsten dienaar" gebruikte, waren natuurlijk in de geest van de tijd, hoewel niets Van Praet verplichtte om zó lovend te zijn : "grooten en weerdigen bisschop - heel het Nederland door vermaerd en geagt - met alle de deugden die den Apostel in eenen bisschop verzoekt -" enz... Hij gaf hierbij ook uiting aan zijn gelovige en missionerende ingesteldheid, door als doel aan zijn publicatie te stellen, "niet alleen het verstand te verlichten en de hoogste mysteriën van ons geloove aan alle christenen klaerelijk voor te stellen", maar vooral "de herten van alle doolende schaepen op het kragtigste te bewegen en tot boetvaardigheid te brengen".

Aan de *Jaerboeken de stad Brugge* gaf hij ook een lovende opdracht mee ter ere van de magistraat van Brugge en van het Vrije, onder wiens bescherming "de geleertheyt onder ons moet herleven, de konsten bloeyen en de naturelijcke gaven opgeheldert worden". Van Praet was dus een trouwe dienaar van het burgerlijk zowel als van het geestelijk gezag.

In zijn voorwoord tot de jaarboeken kwam ook tot uiting dat hij zo'n publicatie met kritische zin bekeek. Hoewel het toch drie volumes van elk 500 bladzijden besloeg, noemde hij het een "Werckxken" en een "Boeckxken" dat niet eens een volmaakte kroniek was, maar slechts een aanzet die kon leiden tot een vermeerderde en verbeterde uitgave om dan op basis daarvan een "volkomen historie" van Brugge te kunnen schrijven. De historische acribie kwam ook tot uiting in het drukken van een uitgebreide bibliografie met de opgave van alle werken die Custis voor het opstellen van zijn "jaarboeken" gebruikt had : bijna honderd latijnse, franse en nederlandse werken, telkens secuur opgegeven met plaats en jaar van de druk.

Daarbij hoorden ook verschillende Brugse werken die alleen in handschrift beschikbaar waren, zoals de kroniek van Galbertus, de gedenkschriften van Bultinck, de "Chronycke van Vlaenderen" van Nicolaas Despars, de werken van Zeger van Male, de "Rare geschriften" van Inbona en het "Journael" van Willem Weys.

Zijn kritische historische zin betoonde Van Praet ook in zijn voor-

woord tot het *Jaarboek der gilde Sint-Joris*. Hierin dreef hij de spot met de hersenloze kroniekschrijvers die hun verbeelding als enige bewijsstukken aanvoerden en die, voor wat betreft de Sint-Jorisgilde de oorsprong gingen zoeken in de tijd van Julius Caesar of bij de Franken. Van Praet hield het bij een verzameling van authentieke documenten die hij in de archieven van de gilde aantrof en waarvan het oudste dateerde uit 1321. Hoewel hij hierbij onderstreepte dat hij niet de "eierzugt" had zich "uyt te geven voor historie-schrijver", toonde hij ook hierin dat hij een gezonde historische ingesteldheid had. Indien hij zelf alle documenten doornam en overschreef, betekent dit meteen dat hij zich de lectuur had eigen gemaakt van oude en soms toch niet zo gemakkelijk te ontcijferen manuscripten. Het is uit dit alles duidelijk dat Van Praet niet zo maar drukwerk produceerde maar zich zelf nauw betrokken voelde bij wat hij uitgaf en er zijn persoonlijke stempel op drukte. We zullen hierop nog terugkomen in het hoofdstuk gewijd aan de ideologische situering van Joseph Van Praet.

6. De boekhandel

Het benadrukken van de grotere omvang van Van Praets eigen drukwerk, ook op het gebied van boekdrukken, in tegenstelling met wat Bergmans en anderen schreven, doet niets af aan het feit dat hij ook een actief boekhandelaar was.

Het is vooral deze activiteit die hem de reputatie van "progressist" heeft opgeleverd. Ook hier nochtans moet men nuanceren.

Het is inderdaad juist dat hij voldeed aan de vraag van het intellectuele Brugse publiek om de filosofische werken aan te bieden. Rousseau, Voltaire, Montesquieu, l'abbé Raynal, John Locke, Hume, Pufendorf, Swift : men kon het allemaal bij Van Praet vinden. Maar natuurlijk niet alleen maar dat soort lectuur.

Schepen Charles Lauwereyns was bij Van Praet geabonneerd op de *Dictionnaire Encyclopédique* die in fascicules werd uitgegeven, maar ook op de *Acta Sanctorum* van de Bollandisten die op dezelfde wijze verspreid werd³¹.

Het verkopen van "filosofisch" werk, waar alleen het meest "integristisch" deel van de clerus aanstoot aan nam, gebeurde in dezelfde boekhandels waar misschien wel tienmaal zoveel religieus en devoot werk werd aangeboden. Zo ook bij Van Praet.

31 *Catalogue des livres délaissés par feu Monsieur Charles-Pierre Lauwereyns de Diepenhede (...)*, J. Van Praet et fils, Bruges (Bibliotheek UCL).

Daarbij moet er op gewezen worden dat Van Praet hierin helemaal niet uitzonderlijk was. De meeste zoniet al zijn collega's hadden de "verlichte" werken ter beschikking. Cornelius De Moor die o.m. de vastenbrieven van bisschop Brenart drukte, werd op het matje geroepen niet zozeer omdat hij de op de index van de verboden boeken geplaatste werken van abbé Raynal verkocht, maar vooral omdat hij er door middel van aanplakbrieven reclame voor maakte³².

Er moet dus rekening gehouden met de commerciële ingesteldheid van de drukkers, die verkochten waar er vraag naar was, zonder dat ze het noodzakelijk met de inhoud van die boeken eens waren. Aangezien ze hierin door de burgerlijke overheid gesteund werden en trouwens ook veel geestelijken zich bij hen de "verboden" boeken kwamen aanschaffen, stapten ze licht over de kritiek van de kerkelijke censurs.

Als dit een bewijs was van een "verlichte" opstelling, dan was het alleszins een algemene opstelling, waar Van Praet geen koploper en zeker geen eenzaat in was.

Een ander element dat bij herhaling is aangehaald om het bijzonder dynamisme te beklemtonen dat Van Praet zou gekenmerkt hebben, is de trimestriële tot maandelijks publicatie van folders die hij vanaf 1770 deed met opgave van de nieuwe of antiquarische boeken die hij had binnen gekregen³³.

Men mag zich van deze catalogi niet al te veel voorstellen. Het waren bescheiden blaadjes waarop hoogstens een tachtigtal titels vermeld stonden. Vond men er inderdaad Voltaire, Swift, Montesquieu, Pufendorf en andere, dan vormden die toch maar een kleine minderheid. De hoofdbrok bestond uit godsdienstige of geschiedkundige werken. Rechten, handel, wetenschappen, geneeskunde, literatuur kwamen elk met enkele werken op de lijst voor.

Het drukken van een folder gaf natuurlijk wel blijk van dynamisme, maar zo uitzonderlijk was het dan ook weer niet. Joseph De Busscher publiceerde ook regelmatig zo'n catalogi, naast de publiciteit die hij voor zijn boekenfonds maakte in zijn jaarlijkse almanak. Boekhandelaars zoals De Moor en Lacroix kondigden nieuwe boeken aan met aanplakbrieven. Bogaert en Lacroix plaatsten advertenties in de *Gazette van Gent* en verschillende Brugse boekhandelaars deden dit zelfs in de *Gazette des Pays-Bas*³⁴. Die publicitaire inspanning

32 Yv. VANDENBERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten, de reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)*, Brussel, 1972, blz. 111.

33 *Bibliothèque ancien(ne) et moderne ou catalogue des livres ancienes et nouveaux qui se trouvent chez Joseph Van Praet, imprimeur et libraire à Bruges* (SBB HF 127).

34 Yv. VANDENBERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, a.w. blz. 109.

gen waren zelfs helemaal niet nieuw. In het begin van de 18de eeuw publiceerde Andries Wydts al catalogi met de opgave van wat hij te koop had³⁵.

De conclusie die wij hieruit halen is dat J. Van Praet gewoon zijn "stiel" goed behartigde, zonder hierin te verschillen van zijn collega's en zonder te moeten gecatalogeerd worden als een buitenbeentje die dynamischer en "progressiever" zou geweest zijn.

7. De ideologische situering van Joseph Van Praet

Van een boekhandelaar en drukker op het einde van de 18de eeuw is het altijd interessant te weten hoe hij zelf dacht en bij welke van de mekaar bekampende filosofische en politieke stromingen hij zich aansloot, of met wie hij minstens een geestesverwantschap betoonde. Hoe situeerde Yvan Vandenberghe de drukker Van Praet ?

Hij beschreef hem als een dynamisch en "verlicht" boekhandelaar en situeerde hem bij de keizersgezinden tijdens de Brabantse omwenteling³⁶.

Dit was blijkbaar genoeg om Van Praet voortaan als een "progressist" en een "jacobijn" te beschouwen. In *Brugse geleerden en Brugse literatuur in de 17de en 18de eeuw* (Biekorf 1974, blz. 285) vernoemde A. Dewitte "de jacobijnse drukker en boekhandelaar J. Van Praet" om hem ook nog als "jacobijn" te citeren in de ledenlijst van de schuttersgilde van Sint-Kruis³⁷.

De auteur van de nota "Joseph Van Praet en het Brugse boekbedrijf op het einde van de 18de eeuw" gaf in 1992 nogal goed weer hoe men is beginnen denken over Van Praet : "Van Praet verkocht niet alleen boeken van de "philosophes", hij was ook hun ideeën toegenezen. In elk geval was hij een heftig tegenstander van de Brabantse Omwenteling (1789) en kwam hij in conflict met de bisschoppelijke censor." En verder nog : "Ook op politiek vlak trad deze zoon (François) in de voetsporen van zijn vader : hij werd lid van de Société Littéraire en van de Jacobijnse club te Brugge".

Hoe zat het nu juist ?

Vooreerst dient opgemerkt dat Joseph Van Praet geen lid werd van de einde 1786 opgerichte *Société Littéraire*. Totdat ze in 1792 evolu-

35 A.D.V. *Gast-huys der Sieken*, in : Biekorf 1974, blz. 396.

36 Yv. VANDENBERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, a.w. blz. 247.

37 A. DEWITTE, *500 jaar vrije archiers van mijnheere Sint Sebastiaan te Sint-Kruis Brugge*, Brugge, 1975.

eerde, was deze vereniging bijna uitsluitend bevolkt door edellieden, aangevuld met enkele weinige vertegenwoordigers van de hogere burgerij. Van Praet behoorde niet tot deze hoogste maatschappelijke klasse.

Van de "Jacobijnse club" was Joseph Van Praet uiteraard nooit lid, want hij was tien maanden voor de oprichting ervan overleden.

Overlopen we even wat we over Van Praet in de revolutietijd kunnen terugvinden, vanaf 1787 tot aan zijn dood begin 1792.

Over het woelige jaar 1787 kan men méér dan de indruk opdoen dat Joseph Van Praet zich achter de ideeën schaarde van één van de groepen die zich sterk profileerden en hierbij zowel traditionalistische (zelfs reactionaire) als "democratische" ideeën promoveerden : de ambachten.

Het jaar 1787 was zeer belangrijk in de evolutie van de publieke opinie, die alert reageerde op de talrijke initiatieven van keizer Jozef II. Zo kwam er vanaf 1 januari 1787 een nieuwe administratieve indeling van de Oostenrijkse Nederlanden in negen gebieden, met telkens een "intendant" aan het hoofd. De ambachten juichten deze vernieuwing toe.

Nog belangrijker was de afschaffing van de rechterlijke macht van de lokale besturen, die voortaan door nieuw opgerichte rechtbanken zou worden uitgeoefend. De ambachten waren hierover dubbel tevreden. Ze dachten hierdoor te ontsnappen aan de voogdij van het stadsbestuur dat uitsluitend uit edellieden bestond en door hen als rechter en partij werd aangevoeld. Daarenboven waren ze heel vereerd dat ze, als "derde stand" mee mochten beslissen over de voor te dragen kandidaten voor de nieuwe rechtersambten.

De ambachten waren dan ook erg mistevreden toen, onder grote druk van de ambtsedellieden de intendenties op 4 juni al werden afgeschaft, nadat de nieuwe rechtbanken, nog vóór ze konden werken, al op 14 mei waren geschorst.

De aanvankelijke tevredenheid van de ambachten riskeerde van des te kortere duur te zijn omdat op 17 maart nog een ander decreet werd afgekondigd dat hun alle financiële en juridische autonomie ontnam. Ze moesten zelfs binnen de veertien dagen de inventaris van al hun bezittingen inleveren bij het stadsbestuur. Wat dit betekende konden ze al raden. Het jaar voordien was hetzelfde gebeurd met de godsdienstige confrerieën, die ook een inventaris van hun goederen hadden moeten indienen, om korts daarop afgeschaft te worden en al hun bezittingen door de overheid overgenomen te zien.

Maar nog voor ze hiertegen goed en wel in het verweer konden komen werd ook dit decreet al op 29 mei afgeschaft, samen trouwens

met een decreet uit 1771 waarin was voorgeschreven dat de ambachten geen processen mochten inspannen zonder de voorafgaande toelating van het stadsbestuur.

Uiteindelijk dus toch tevredenheid bij de ambachten voor wie de nieuw verworven autonomie een ware zweepslag betekende. Na decennia werkloosheid werd het college van "swaerdeken" tot nieuw leven gewekt. In de daaropvolgende maanden ontpopten de ambachten zich tot een belangrijke politieke factor. In die maanden, gekenmerkt door grote onrust, betogingen en plunderingen, o.m. omwille van voedselschaarste, zouden zij, méér dan het stadsbestuur, de ordehandhaving verzekeren, in samenwerking met de schutters- en schermersgilden.

De ambachten waren overtuigd dat ze opnieuw de echte politieke leiders van de stad zouden worden. In hun visie betekende dit dat het corporatistisch systeem uit de middeleeuwen weer in zijn volle glorie moest hersteld worden. Dit combineerden ze met het idee dat zij "het volk", de derde stand waren, die onder invloed van de Verlichtingsgedachten een meer democratische bestuursvorm zou tot stand brengen. Hiermee bedoelden ze geen democratie in de moderne zin, maar een maatschappelijke ordening waar zij een belangrijk deel van de macht naar zich konden trekken. Nog ver af dus van de meer egalitaire maatschappij waar Jozef II een voorstander van was en nog méér van de principes die de Franse revolutie zou uitdragen.

De ambachten gingen zelfverzekerd en zelfs arrogant te werk. Zo gingen ze op 23 juli 1787 het gemeentelijk archief opeisen, en brachten het van het stadhuis triomfantelijk terug naar de aloude archiefkamer in het Belfort, waar het voortaan weer onder de hoede van de swaerdeken werd bewaard, geïnventariseerd en nagelezen. Zoete weerwraak, zo kort nadat ze gevreesd hadden hun eigen archieven en bezittingen naar de stad te zien overgaan.

In deze evolutie duikt ook Joseph Van Praet op. In september 1787 publiceerde hij een *Verzaemeling van eenige oude wetten ende privilegiën van de stad Brugge*. Hij schreef er zelf een voorwoord bij, waarin hij met geveinsde argeloosheid meldde dat het om de publicatie van een handschrift ging dat toevallig in zijn handen was terecht gekomen en dat hij "gelet op de tijdsomstandigheden" nuttig vond te publiceren. Er was natuurlijk niets toevalligs aan deze publicatie van 14de en 15de eeuwse privileges. Het was integendeel een politieke daad die erop gericht was de eisen van de ambachten kracht bij te zetten. Er was waarschijnlijk ook niets toevalligs aan het bij Van Praet terecht komen van dit 15de eeuws handschrift dat copies van een aantal privileges bevatte, en dat achtereenvolgens aan de juristen

Joos de Damhoudere, Fortunatus en Pierre Lotins had behoord. Men mag vermoeden dat dit handschrift uit het archief van een of ander bevriend jurist of van één van de ambachten te voorschijn was gehaald. Sterker nog : het kan niet uitgesloten worden dat dit handschrift zich op het stadsarchief bevond dat sedert juli in handen van de ambachten was en door de swaerdeken en hun advocaten grondig werd uitgepluisd. Het zou er dan vlug even kunnen "buitengesmokkeld" zijn om inderhaast te worden afgeschreven, wat de talrijke foutieve transcripties in de gepubliceerde tekst zou uitleggen.

Hoe dan ook, Van Praet bekende duidelijk kleur, door in zijn inleiding de publicatie op te dragen aan de swaerdeken en de ambachten (en ook aan de schuttersgilden), die hij alle lof toezwaaide voor de wijze waarop zij de rust in de oproerige stad hadden teruggebracht. Het jaar 1787 was immers ook een jaar van opstootjes, plunderingen en hongeroproer en daar waren de ambachten en gilden hard tegen ingegaan.

Dat de officiële drukker van de stad Brugge en van het Brugse Vrije het aldus opnam voor wat toen het "werkelijk gezag" leek dat opkwam tegen het "wettelijk gezag" kan verwonderlijk lijken en toont alleszins aan dat het stadsbestuur toen nog over weinig gezag en aanzien beschikte.

Een paar weken later recideverde Van Praet door het politiek manifest van de ambachten te drukken. In hun *Representatie aen edele ende weerde heren burgermeester ende schepenen der stad van Brugge* (22 september 1787) richtten de swaerdeken een echt ultimatum aan de stad in verband met de voedselschaarste en de levensduurte, in de hand gewerkt door de speculerende "onmenselijke landsheeren of proprietarisen". Enkele dagen later, op 2 oktober 1787 volgde een tweede rekwest, ook bij Joseph Van Praet gedrukt³⁸.

En voor Nieuwjaar 1788 drukte Van Praet een nieuwjaarsboekje ter ere van het ambacht van de vleeshouwers : *Kloecke Daeden bewezen in den Nieuwjaarswensch, door de edelmoedigheid der geslagten van den Vleschen-Ambachte der stad Brugge* (...). Ook dit pamfletje kwam er

38 J. VAN WALLEGHEM, *Merkenweerdigste voorvallen 1787*, fol. 366 ;

Yv. VANDENBERGHE, *Jacobijnen en Traditionalisten*, a.w. blz. 160 en v.

Yv. VANDENBERGHE, *Het "Verlichte" Brugge als testcase*, in : *Het culturele leven in onze provincies in de 18de eeuw - West-Vlaanderen* (Driem? Tijdschrift Gemeentekrediet 1983, blz. 120-126;

D. VANDEN AUWEELE en M. OOSTERBOSCH, *Van 1304 tot 1477 : Joseph Van Praet en de Brugse privileges*, in : *Serta Devota in memoriam Guilelmi Lourdaux, pars posterior*, Leuven 1995, blz. 268-284. Met dank aan prof. Vanden Auweele die me in deze de juiste richting wees.

vooral om het ambacht op te hemelen in verband met wat het in 1787 voor de orde en de rust had gedaan³⁹.

Er lijkt geen twijfel over te bestaan : in 1787-88, net voor de Brabantse revolutie was Joseph Van Praet een actief sympathisant van de ambachten en neringen en ageerde hij mee tegen het ambtsadelijk stadsbestuur. Zowel de ambachten als de lokale besturen waren beiden nog wel keizersgezind, maar dan toch met enige terughoudendheid en in functie van hun eigen en uiteenlopende belangen. Van Praet bleef dus ook nog keizersgezind, niet omwille van de "verlichte" ideeën van Jozef II, maar wel omdat de keizer op die ideeën en op de genomen initiatieven aanzienlijk was teruggekrabbeld.

Dan kwam de Brabantse Omwenteling (november 1789 - december 1790). De ambachten en de kooplui hadden die revolutie niet aangemoedigd, maar ze waren voorbereid om er van te profiteren. De helft van het nieuw schepencollege dat werd aangesteld, werd door hen geleverd. De vrienden van Van Praet hadden de wind in de zeilen.

Wie eveneens de revolutie gunstig gezind waren en er zich bij aansloten waren de hoofdgilden St.-Joris, St.-Sebastiaan en St.-Michiel. Zij namen opnieuw de belangrijke taak op zich de orde in Brugge te handhaven.

De gilden werden geleid door traditionalistische notabelen, hoofdzakelijk edellieden, die om redenen hun eigen, en enigszins afwijkend van die van de ambachten, de revolutie gunstig gezind waren. Ze organiseerden zich op militaire wijze. Zo bestond de compagnie "Volontaires de Saint-Georges" uit een kleine honderd man (dienst-knechten en muzikanten niet meegerekend), onderverdeeld in zes pelotons. Aan het hoofd stond een "état-major" met hoofdman Jean-Jacques Van Outryve de Merckem als voornaamste lid. Operationeel leider met de titel van "kapitein" was Pieter De Melgar⁴⁰. Onder de soldaten bevonden zich François en Augustin Van Praet. En wie kwam er op het "tableau" voor met de belangrijke functie van kwartiermeester ? Jawel, Joseph Van Praet⁴¹.

Hij zal ongetwijfeld meegevierd hebben toen op 3 maart 1790 de "Belgische Washington" generaal Jan Van der Meersch triomfantelijk in Brugge werd onthaald en o.m. erelid werd van de drie gilden, meer bepaald van de Sint-Jorisgilde. De strijd tussen Vonkisten en Statisten, die amper een maand later tot gevolg had dat Van der

39 A. VIAENE, *Jan Breydel en zijn "kloecke daeden"*, in : Biekorf 1956, blz. 193-194.

40 A. VAN DEN ABEELE, *In Brugge onder de acacia*, Brugge 1987, blz. 266-271.

41 SAB, Plakkaten en ordonnanties, Reg. 34 nr. 2, *Tableau des volontaires de St. Georges à Bruges en ordre de parade dans l'année 1790*.

Meersch werd gearresteerd onder verdenking van landverraad, was begin maart nog niet aan de Bruggelingen bekend.

Gans het jaar 1790 stonden de gilden op de bres om de orde in de stad te handhaven. Op 4 juli 1790 legden ze plechtig de eed van trouw af aan de Staten van Vlaanderen, wat betekende dat ze een duidelijk traditionalistisch standpunt innamen⁴².

Hun leiders, o.m. J.J. Van Outryve de Merckem, A. Van den Bogaerde, J.N. de Peellaert de Steldershove, P. de Melgar en anderen, namen mee de voornaamste functies op in de nieuwe besturen van de stad en van het Vrije.

Er lijkt dan ook geen twijfel over te bestaan dat Joseph Van Praet tijdens de Brabantse Omwenteling "patriot" en "statist" was, aanhanger van de traditionalistische strekking en dat hij niet onder de keizersgezinden of "vijgen" kon gerekend worden. Hoewel er toch één tegenindicatie bestaat, met betrekking tot een incident dat sporen liet in het "crimineel register" van de stad.

Op 22 oktober 1790 had Joseph Van Praet volgens een naamloos rapport "misaghtende discoursen gehouden tegen de religie en de devoiren hedendaegs gepleegt voor 's lands welvaeren, [zo]dat men genoodzaekt hadde geweest hem uit den huize te doen vertrekken ende compagnie te ontzeggen. Wen gelijk hij ter causen van zijne antipatriotique discoursen reeds verscheyde compagnies is ontseyt geworden."

De schepenen Thomas Van Vyve en Jozef Volckaert stelden een onderzoek in. Ze ontboden de uitbaters van de herberg De Munte waar het incident had plaats gevonden, en één van de aanwezige klanten de blauwverver Judocus Van Loo.

Hun eensluidend verhaal was dat een paar stamgasten aan het praten waren over de devoties en processies die veelvuldig werden gehouden. Plots had Van Praet de handen gevouwen en had op schimpende wijze geroepen: "God de Vader. Ik geloove in God den Vader". Daarop had kroegbaas Vercauteren hem verzocht de herberg te verlaten.

De getuigen voegden er aan toe dat hij vaak ongunstige berichten verspreidde over het patriottenleger en dat men "uit zijn discoursen begrijpt dat zijn gedachten zeer antipatriotique zijn, mits hij hem altijd schijnt te verheugen in alles wat ons tegengaet."

De schepenen tilden er duidelijk niet zwaar aan, want in tegenstelling met andere gelijkaardige aanklachten, werd de aangeklaagde zelf niet ondervraagd en de zaak kreeg geen verder gevolg.

42 Vv. VANDENBERGHE, a.w. blz. 222.

Men kan er dus niet van uit aan te nemen dat er toch wel een aanwijzing was dat Van Praet, minstens tegen het einde van de Brabantse Omwenteling, er een tegenstander van geworden was⁴³.

Het zou nochtans overdreven zijn hieruit te besluiten dat Van Praet een anticlericale "jacobijn" was geworden, of zelfs maar een overtuigd royalist.

Eind oktober 1790 was de revolutie aan het doodbloeden, was de desillusie algemeen, begon men zondebokken te zoeken en bereidde men zich voor op de onvermijdelijke terugkeer van de Oostenrijkers. Een treffend voorbeeld vinden we bij de memorialist J. Van Wallegghem. Ook hij was aanvankelijk revolutiegezind, maar tegen oktober 1790 geloofde ook hij er niet meer in, voelde zich bedrogen en ging bitter te keer tegen de revolutiestokers, meer bepaald tegen de oproerpaters. Dat een zo diepgelovig en kerkgetrouw man als Van Wallegghem zo reageerde, toont aan dat men de reactie van Van Praet niet moet opschroeven : hij vertolkte een op dat ogenblik wijd verspreide mening⁴⁴.

8. Het laatste levensjaar

Na de terugkeer van de Oostenrijkers, bleef er Joseph Van Praet nog een jaar te leven. Er werd door de Oostenrijkers over alles de spons geveegd en hij was weer de officiële drukker van stad en Vrije. Zoals de meesten nam hij er vrede mee om onder het Oostenrijks gezag weer rust te vinden, vooral ook omdat de opvolger van Jozef II zich erg toegeeflijk opstelde.

Zo populair werd Leopold II dat het stadsbestuur besliste een standbeeld van hem op te richten op de Markt. Ieder burger kon hiervoor zijn financiële bijdrage leveren. De intekenlijsten lagen ter beschikking bij de drukkers Van Hese, Bogaert, Van Eecke en ook bij J. Van Praet en zoon⁴⁵.

Van Praet was verder volop bezig met zijn boekhandel, zoals blijkt uit het proces dat hij tegen zijn collega Joseph De Busscher inspande. De Busscher was de exclusieve drukker van drie boekjes die voor elke handelaar heel nuttig waren. Ze bevatten de ingewikkelde gegevens voor omzetting van lengte- en inhoudsmaten die van stad tot stad ver-

43 Rijksarchief Brugge, stad Brugge, dos. 725, register crimineel 1790, cahier 10, f.3 en v.

44 J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen 1790*, f. 532 "het verloop van tijdt zal ons gaen leeren hoe wij door die wanschepsels, predikatie en opstokerijen van den geestelijcken staet bedrogen ende misleyt zijn geworden."

45 J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen 1791*, fol. 142.

schilden, alsook de wisselkoersen tussen de talrijke gangbare munten⁴⁶. De andere boekhandelaars die dit te koop wilden aanbieden, moesten dus bij De Busscher bestellen.

Om niet te achterhalen redenen, weigerde De Busscher in 1790 nog verder leveringen hiervan aan Van Praet te doen. Waren er politieke motieven in deze revolutionaire periode? Of was er een zakelijk meningsverschil ontstaan, bijvoorbeeld naar aanleiding van hun samenwerking bij het opstellen van veilingscatalogi en het organiseren van veilingen? Het valt alleszins op dat De Busscher rond dezelfde tijd boekenveilingen organiseerde en catalogi opstelde in samenwerking met Cornelius De Moor, daar waar hij voordien vaak met Van Praet samenwerkte.

Feit is dat op 29 december 1790 Van Praet opdracht gaf aan notaris Boone om De Busscher in gebreke te stellen hem veertig exemplaren van elk van de drie boekjes te leveren. Boone nam hiervoor alle tijd en op 28 november 1791 meldde hij zich bij De Busscher aan, die botweg de levering weigerde met de woorden dat de boekjes "voor Van Praet niet becommelijk en waren voor genen prijs". Sober noteerde Boone "welke antwoorde we aanveerd hebben voor refus". Onmiddellijk vatte Van Praet de procureur fiscaal voor Vlaanderen Maroucx. Gelet op de onwil van zijn collega verzocht hij diens exclusief recht op te heffen, zodat ook hij voortaan die boekjes kon drukken. Maroucx vroeg het advies van het stadsbestuur van Brugge, dat pas na een herinneringsschrijven, op 29 februari 1792 antwoordde. De stad was van oordeel dat Van Praets verzoek niet moest ingewilligd worden. De Busscher weigerde niet te leveren, schreven ze, maar hij wou dit enkel per bundels van 25 exemplaren. Iedereen toelaten om die boekjes te drukken, daar waar het om een ingewikkelde materie ging, die nauwgezet moest bijgehouden worden, vond het stadsbestuur niet in het algemeen belang⁴⁷.

Wat Maroucx uiteindelijk besliste, weten we niet.

Voor Joseph Van Praet was dit van geen belang meer. Hij was ondertussen dood en begraven. Aan zijn overlijden wijdde Van Walleghem een volle paragraaf: "Op den 20 januari (1792) overleed zeer subietlijk d'heer Joseph Van Praet, boekdrukker, wonende by d'Eiermarkt, terwijl dezen heer eergisteren van eene appoplexie geslaegen zijnde, niet is konnen tot kennis gebragt worden, niettegenstaende alle mogelijke devoiren welke hiertoe aangewent wierden, totdat hij op heden op 't onvoorziens zonder te konnen gehol-

46 A. VIAENE, *Practische rekenkundige handboekjes van Donaes Can den Bogaerde (1650-1800)*, in: Biekorf, 1970, blz. 182-184.

47 SAB, archief librariërs, nr. 73.

pen worden ofte zonder de noodige heylige gerechten van Onze Moeder de H.Kercke te kunnen ontfangen, overleden is"⁴⁸.

9. De weduwe Van Praet

Het overlijden van Joseph Van Praet betekende niet het einde van de drukkerij en boekhandel. Nog zestien jaar zou de weduwe, geholpen door haar inwonende dochter Félicité en in mindere mate door haar zoons François en Augustin de zaak verder zetten.

De vele drukwerken die het gevolg waren van de revolutionaire koorts, kwamen mee uit de persen van Van Praet. Ook andere drukkers hadden hierin natuurlijk hun deel, vooral dan Bogaert en De Busscher, waar jonge zonen mee aan het roer kwamen die "nieuweworde" gezind waren.

In 1794 werd Van Praet de officiële drukker van het Leidedepartement. Vanaf 1796 werd het anders. Het vele drukwerk werd voortaan verdeeld over de verschillende Brugse drukkers. Het huis Van Praet kreeg zijn deel⁴⁹.

De drukkerij en de boekhandel waren evenwel niet meer zo actief als vroeger. Er waren heel wat nieuwe en dynamische jonge drukkers aan de slag, terwijl er bij Van Praet geen opvolging kwam. Stond er nog af en toe "Weduwe Van Praet en Zoon" op het drukwerk vermeld, dan was het niettemin duidelijk dat zowel François als Augustin andere ambities koesterden.

De laatste drukwerken die we van de weduwe Van Praet terugvonden dateren van begin 1808. Het ging om een grote affiche in twee delen (40 op 34 en 40 op 19 cm) waarop alle veroordelingen vermeld stonden die in december 1807 door de criminele rechtbank van het Leidedepartement waren uitgesproken en een departementaal reglement gedateerd 29 februari 1808⁵⁰.

48 J. VAN WALLEGHEM, *Dagelijksche gevallen 1792*, fol. 218.

49 Drukkerij Van Praet had in 1796 een fout begaan. Ze had voor de paters capucijnen een drukwerk verzorgd naar aanleiding van een triduum ter ere van de gelukzalige Bernardus van Offida en had onderaan vermeld "weduwe Van Praet en zoon, drukkers van de administratie van het departement der Leye". In het drukwerk werd paus Pius VI vermeld, die door de Franse overheid beschouwd werd als "eenen vremden prins, deelmaekende van het bondgenootschap tegen de republieke". Zo werd beslist dat Van Praet "van dezen dag zullen ophouden te drukken voor de administratie". Voortaan was Van Praet niet meer de enige officiële drukker, maar niettemin werden aan deze drukkerij nog regelmatig officiële drukwerken toevertrouwd. (zie : J. VAN WALLEGHEM, *Merckenweerdigste voorvallen 1795 en 1796*, Brugge 1995, jaar 1796, fol. 77-82).

50 De eerste vermelde enkel de weduwe, op de tweede stond er "et fils".

Enkele dagen later, op 11 maart 1808 stierf de bejaarde uitbaatster. De aangifte van nalatenschap werd gedaan door de vijf kinderen, Joseph, François, Augustin, Marie-Anne en Félicité. Joseph was er niet voor uit Parijs teruggekeerd en François werd vermeld als "absent". Het was geen aanzienlijke nalatenschap. Het onroerend bezit bestond uit twee huizen in de Kuipersstraat, gewaardeerd op 12190 fr en uit 800 fr meubelen en 100 fr linnen. Het boekenfonds werd verkocht voor 2000 fr⁵¹ en de inboedel van het drukkersatelier werd eveneens op 2000 fr⁵² geschat.

Op 8 mei 1809 leidde Emmanuel Terlinck in het sterfhuis een openbare verkoop, waarbij o.m. verkocht werden : "drukkerspersen, zet-haeken, raemen en andere werktuigen en gereedschappen dienende voor de drukkerij en groot getal letters van verscheide vormen en grootte".

Het huis zelf, dat volgens de nieuwe nummering het nummer 4 droeg, werd eveneens te koop aangeboden door notaris De Busschere en werd als volgt beschreven : "Oude en welgekalante boekwinkel en drukkerij, spacieuze zaelen, zeven beneden en vijf bovenkamers, schone keuken, kelders, separate drukkerij en boekbinderij, grote schone Engelse hof, aubette, stallinge, remise, etc."⁵³. Aangiften van nalatenschap zeggen natuurlijk niet alles, en er kan ook verdeling van roerende goederen onder de kinderen gebeurd zijn. De indruk wordt toch gewekt dat het om een eerder bescheiden vermogen ging. Joseph Van Praet en zijn echtgenote waren niet speciaal rijk geworden van hun activiteiten. Joseph Bogaert zou enkele jaren later een belangrijke schilderijenverzameling nalaten⁵⁴ en Joseph De Busscher, die in 1787 een laat-zestiende eeuwse kopie van een Jan Van Eyck had geschonken aan de Kunstacademie, liet heel wat schilderijen en vooral een aanzienlijke bibliotheek na⁵⁵. Bij Van Praet ging het er bescheidener aan toe. Van de Van Praets zou wél een royale schenking in stadsbezit komen, niet evenwel vanuit de

51 Van toen af plaatste J. Bogaerts advertenties in zijn *Gazette van Brugge* voor boeken die destijds door Van Praet waren gedrukt, zodat men mag veronderstellen dat hij de opkoper was (zie : *Gazette van Brugge*, 16 juni 1809).

52 Rijksarchief Brugge, Registratie en Domeinen, Successies, nr. 2217.

53 *Gazette van Brugge*, 28 april en 3 mei 1809.

54 A. VAN DEN ABEELE, *Drukker-uitgever Bogaert, of de standvastige taalijveraar*, in : Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 1985, blz. 25-86.

A. VAN DEN ABEELE, *De Brugse drukkers Bogaert*, in : Biekorf 1985, blz. 47-74.

A. VAN DEN ABEELE, *Joseph Bogaert*, in : Nat. Biogr. Woordenboek, deel 12, Brussel 1987, kol. 90-95.

55 A. VAN DEN ABEELE, *De drukkersfamilie De Busscher*, in : Biekorf 1982, blz. 129-133.

A. VAN DEN ABEELE, *Joseph De Busscher*, in : Nat. Biogr. Woordenboek, deel 12, Brussel 1987, kol. 127-132. D. DE VOS, *Catalogus schilderijen 15de en 16de eeuw - Stedelijke musea Brugge*, Brugge, 1979, blz. 228-229.

drukkerij en boekhandel, maar van de oudste zoon Joseph-Basile Van Praet, die bij leven en na zijn dood een deel van zijn uitzonderlijke collectie Mansion-drukken aan zijn geboortestad zou legateren.

10. conclusies

De persoon en de familie

1. Joseph Van Praet stamde uit een begoede Brugse middenstandersfamilie met een lange traditie in de textielhandel en genoot een goede opvoeding. Van moederszijde sproot hij uit een kunstenaarsfamilie voort. Zijn huwelijk met een in Frankrijk geboren en getogen familielid kan mee uitleggen waarom hij zich in het eerder franstalig deel van de Brugse bevolking goed schein thuis te voelen, veel contacten had met de Franse (Parijse) boekhandelswereld en aan zijn kinderen (zeker aan de oudste) een opvoeding in Frankrijk gaf.
2. Hij had een omvangrijker gezin dan tot hiertoe in de aan hem gewijde studies werd vermeld : negen kinderen, waarvan vijf de volwassen leeftijd bereikten en hem overleefden.
3. Hij oefende een nevenberoep uit als ontvanger van verschillende heerlijkheden en parochies.
4. Joseph Van Praet was één van de meest actieve acteurs in het Brugs verenigingsleven van zijn tijd, vooral als regisseur van de Sint-Jorisgilde en als penningmeester van de kunstacademie en van de "Confrerie van het Concert".
5. Hij was zonder twijfel een gecultiveerd en belezen man. Heel wat door hem geschreven voorwoorden in zijn publicaties, evenals zijn oorspronkelijk werk (Sint-Jorisgilde en aanvulling Brugse Jaarboeken) tonen dit aan. Hij gaf hierbij blijk van eruditie en van een gezonde kritische ingesteldheid.
6. In de eerste fase van zijn beroepsleven (\pm 1745 - 1762) was hij een actief lakenhandelaar, die zich terzelve tijd intensief op zijn nieuw beroep als drukker en uitgever voorbereidde.

De drukker en uitgever

7. Joseph Van Praet schakelde niet over op drukken en uitgeven omdat de lakenhandel onvoldoende renderend was geworden, - ook al gaf hij dit als officiële reden op - maar gewoon omdat hij van in zijn jeugd een voorliefde koesterde voor boeken en van zijn hobby zijn beroep wou maken.

8. Van Praet kon zelf zetten, drukken, noch boekbinden. Dit belette niet dat hij aan het hoofd van een drukkersatelier en boekbinderij kon staan, waar het materiële werk door drukkersgasten werd uitgevoerd. Ondanks de aanvankelijke tegenkantingen wist hij zich behoorlijk in het librariërs-gild te doen accepteren.
9. De drukkerij Van Praet leverde een grote hoeveelheid *overheidsdrukkerij*, als beëdigd drukker van het Brugse Vrije (vanaf 1762) en van de stad Brugge (vanaf 1767). In de revolutietijd drukte men ook voor sommige efemere bestuursorganen. In de Franse tijd bleef de drukkerij aanvankelijk de officiële drukker van het Leidedepartement. Vanaf 1796 deelde hij dit drukwerk met minstens drie andere Brugse drukkerijen.
10. Van Praet was actief in het bezorgen van *gelegenheidsdrukkerij*. Men kan evenwel niet zeggen dat dit een specialiteit van het huis was, aangezien bijna alle Brugse drukkers zich op dit soort drukwerk toelegden.
11. Joseph Van Praet was een niet onbelangrijk *drukker en uitgever* van boeken en dit vooral in de eerste jaren van zijn drukkersactiviteit.
 In tegenstelling met wat hij had vooropgesteld, werd hij geen piraatdrukker van Franse werken, maar legde hij zich voornamelijk toe op het uitgeven van religieus werk, hetzij origineel Nederlands, hetzij uit het Frans of het Engels vertaald. Daarnaast drukte hij ook geneeskundige vulgarisatiewerken en schoolboeken. Vooral tussen 1765 en 1770 drukte hij een massale hoeveelheid bladzijden, gezien het meestal om lijvige werken ging. Na 1770 verminderde deze activiteit aanzienlijk, zonder evenwel te verdwijnen. Nog enkele nieuwe werken werden uitgegeven, of vroegere edities herdrukt. De evaluatie hierover gegeven door P.Bergmans, gevolgd door C.Bronne, is derhalve te herzien.
12. Joseph Van Praet ontpopte zich minstens vanaf 1767 tot *boekenantiquaar* en specialist in het opstellen van *catalogi* en het *veilen* van verzamelingen. Hij was hierin evenwel in Brugge niet de enige. Minstens even belangrijk was Joseph De Busscher. Beide heren werkten trouwens bij herhaling samen, vooral wanneer het om belangrijke verkopen ging.
 Van Praet had hierbij contacten in het buitenland, o.m. in Parijs. Ook hierin was hij evenwel niet de enige, en werd hij minstens door De Busscher, en in mindere mate door J.Bogaert, C.De Moor en anderen, de concurrentie aangedaan.
13. Minstens vanaf 1770 legde J.Van Praet zich méér toe op het promoveren van zijn *boekhandel*, o.m. door middel van maandelijke, eerder bescheiden *catalogi*.

Ook hierin was hij niet alleen in Brugge en was dit geen nieuwigheid. De bewaarde catalogi tonen aan dat hij weliswaar "verlichte" en "moderne" literatuur verkocht, maar dat toch de grote meerderheid van het aanbod bestond uit religieuze en niet-controversiële werken. Wel is duidelijk dat, althans voor wat in de catalogi werd aangeprezen, het in hoofdzaak om werken in het Frans ging.

De politieke en ideologische houding

14. Joseph Van Praet liet zich vóór 1787 niet opmerken door bijzondere of afwijkende houdingen of zienswijzen. Als uitgever vroeg hij steeds heel stipt de goedkeuring aan van de kerkelijke censor voor de door hem te publiceren boeken, ook als die niets met geloof en zeden te maken hadden. Sommige van die boeken voorzag hij van hoogst eerbiedige voorwoorden en onderdanige opdrachten aan de kerkelijke of burgerlijke overheden. In de catalogi van boekenveilingen gaf hij met een tekening aan wanneer het om boeken ging die op de kerkelijke index voorkwamen, en dus in principe enkel verkocht werden aan wie toelating had om zo'n boeken te lezen.
15. Boekhandel Van Praet had in zijn aanbod de meeste Franse, Engelse en Duitse "verlichte" auteurs, hoewel dit zeker niet als een in het oog springende specialiteit moet worden gezien. Dezelfde werken waren bij de meeste, zonet bij alle Brugse boekhandelaars te verkrijgen.
16. In het jaar 1787 nam J. Van Praet duidelijk partij voor de ambachten en steunde hij ze in hun acties tegen de lokale overheid en in hun (voorwaardelijke) trouw aan het keizerlijk gezag. In die zin kan hij vóór 1789 als "royalist", maar vooral als "traditionalist" bestempeld worden.
17. Tijdens de Brabantse omwenteling was Van Praet, zoals de meesten, in een eerste fase de onafhankelijkheid genegen en zette er zich voor in. Ook zoals de meesten was hij tegen eind 1790 sterk ontgoocheld en bekritiseerde hij o.m. de rol van de geestelijkheid in de revolutie.
Het zou echter overdreven zijn hieruit te besluiten dat hij anti-kerks of zelfs maar anticlericaal was geworden en dat dit hem mentaal zou voorbereid hebben om een jacobijnse revolutiegeest aan te kleven. Het is alvast onjuist te stellen dat hij "een heftig tegenstander van de Brabantse omwenteling" was.
18. Tijdens de eerste Oostenrijkse restauratie (vanaf januari 1791) roerde Van Praet zich niet. Hij behoorde alvast niet tot de groep

- burgers, waaronder heel wat ontvangers, die de tijdens de Brabantse Omwenteling verworven rechten, behouden wilden zien en hiervoor zelfs procedures inzetten.
19. Aangezien Joseph Van Praet overleed in januari 1792, tijdens de laatste Oostenrijkse periode, is het onmogelijk te gissen wat hij tijdens de Franse periodes zou gedaan hebben. Zijn twee zonen die in Brugge woonden, en die in de Brabantse Omwenteling hun vader gevolgd hadden, pasten zich aan de tijdsomstandigheden aan en bekenden zich als Frans- en revolutiegezind, weze het dan met enige voorzichtigheid. Men kan aannemen dat de vader, die toen al bejaard was, hoogstens even ver zou gegaan zijn, waarschijnlijk zelfs minder ver.
20. Het is derhalve niet mogelijk om Joseph Van Praet te catalogeren, noch onder de Vonkisten of democraten (wat hij zeker niet geweest is), noch onder de jacobijnen en Franse-revolutiegezinden (gezien hij toen al dood was), noch zelfs onder de keizersgezinden (zeker niet tijdens de Brabantse Omwenteling). Men kan hem zelfs niet als méér "verlicht" en "filosofisch" beschouwen dan de meeste van zijn collega's of dan de meeste van de burgerlijke of geestelijke intellectuele bovenlaag in Brugge.

De drukkerij na Van Praet

21. Na het overlijden van Joseph Van Praet bleef zijn weduwe nog 16 jaar de drukkerij en boekhandel verder uitbaten. Ze werd hierbij gedurende enkele jaren bijgestaan, misschien door François, maar meer waarschijnlijk door Augustin Van Praet, evenals door haar dochter Félicité.
22. De drukkerij bleef vooral actief in het leveren van overheidsdrukkerwerk, ook al moest ze dit vanaf 1796 delen met minstens drie andere Brugse drukkers.
23. François en Augustin Van Praet verlieten de drukkerij en oefenden beiden ambtelijke functies uit.
24. Bij de uitverkoop van de drukkerij en aan de hand van de aangifte van nalatenschap kan worden vastgesteld dat het fortuin eerder bescheiden was en Van Praet en zijn weduwe geen belangrijk roerend of onroerend patrimonium hadden bijeengebracht.

De zonen

25. Joseph-Basile Van Praet, die in zijn jeugd bij zijn vader had gewerkt, verliet Brugge voorgoed ten laatste in 1779 en verwierf in Parijs een vleiende reputatie als bibliograaf en bibliothecaris.

Hij overleefde de revolutietijd, niet zonder een paar problemen. Hij werd een belangrijk mecenas van de Brugse stadsbibliotheek en bleef ongehuwd.

26. François Van Praet die waarschijnlijk enkele jaren met zijn vader werkte en misschien ook met zijn moeder, werd een gematigd maar overtuigd "jacobijn" en paste zich aan de opeenvolgende regimes aan, zich steeds situerend bij de "liberale" en "progressieve" tendensen.

Zowel onder de Franse regimes als in de Hollandse tijd vervulde hij behoorlijke maar geen eersterangsfuncties. Hij stierf kinderloos.

27. Augustin Van Praet, die met zijn vader en moeder samenwerkte, was een overtuigd maar bescheiden "jacobijn" en vervulde de eervolle maar niet-prominente functie van greffier bij de rechtbank van eerste aanleg. Hij behoorde tot de "liberale" en "voortstrevende" burgerij, wat vooral in de Hollandse tijd tot uiting kwam, o.m. door zijn activiteiten in het kader van het rijksonderwijs en in de schoot van de Société Littéraire. Zijn ganse cultuur was duidelijk op het Franse model geschoeid.

Zowel deze cultuur als de politieke gerichtheid vonden navolging bij twee van de belangrijkste oprichters en organisatoren van het Belgisch koninkrijk, zijn zoon Jules Van Praet en zijn schoonzoon Paul Devaux⁵⁶.

56 Over de drie zonen van Joseph Van Praet publiceren we elders een aantal biografische gegevens.

Proeve van bibliografie Joseph Van Praet

In deze bibliografie zijn niet opgenomen : de jaarlijkse almanakken, de prijskaarten van rederijerskamers, het gelegenheidsdrukwerk, het overheidsdrukwerk en de veilingcatalogi.

Alleen van de boeken waarvan de aanwezigheid in een openbare bibliotheek wordt meegedeeld (vooral stadsbibliotheek Brugge en daarnaast Kon.Bibliotheek Brussel en Universiteitsbibliotheek K.U.Leuven), bestaat zekerheid dat ze bij Van Praet gedrukt werden.

Voor de andere hebben we ons gebaseerd op berichten die Van Praet zelf hierover gaf, o.m.in zijn jaarlijkse almanak. Van de werken, die hier bij hypothese als gedrukt door Van Praet worden vermeld, zijn er drie mogelijkheden : ofwel zal inderdaad een exemplaar te vinden zijn dat de naam Van Praet draagt en duidelijk bij hem gedrukt werd; ofwel een exemplaar met zijn naam erop, maar gedrukt bij een andere drukker, naar de gewoonten van de tijd waarbij vaak een drukker a.h.w. in co-editie een aantal exemplaren op naam van een collega drukte; ofwel ging het om een slordigheid bij de opgave van wat Van Praet adverteerde, waarbij hij onvoldoende de scheiding zou gemaakt hebben tussen wat hij zelf had gedrukt en wat hij bij andere drukkers-uitgevers had aangekocht.

1763

1. M.A.MARIN, *Agnès de Saint Amouré, ofte de vierige novitie. In het Fransch beschreven door den Eerw. Pater M.A.Marin, van het orden der Minimen en nu nieuwelijks in de Nederlandsche taele omgezet in 16°*, XII-5, (Stadsbibliotheek Brugge, afgek. SBB. B425).
Litt. Biographie Universelle, Bruxelles, 1843-1847 : Michel-Ange Marin (Marseille 1697 - Avignon 1767), provinciaal Paters Minimen, ascetisch schrijver.
2. Alexander POPE, *Musae anglo rhetorices sine eclogae quatuor ab Alex.Pope anglice conscriptae a rhetoribus collegi angliani Brugis latine redditae anno 1763.*

1765

3. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de Sondagen*, eerste deel, 518 blz. (SBB B562).
4. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de Sondagen*, tweede deel, 526 blz. (SBB B562).

5. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de Sondagen*, derde deel, 600 blz. (SBB B562).
6. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de feestdagen*, eerste deel, 462 blz. (SBB B488).
7. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de feestdagen*, tweede deel, 470 blz.
8. Petrus MASSEMIN, *Meditation op het bitter lijden van Christus*, 524 blz. (SBB B531).
9. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de mysteries van O.H.Jezus Christus*, eerste deel, 584 blz. (SBB 448 en B564).
10. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op de mysteries van O.H.Jezus Christus*, tweede deel, 510 blz. (SBB 448 en B564).
11. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op verscheidene materies*, eerste deel, 372 blz. (SBB B563).
12. Petrus MASSEMIN, *Sermoenen op verscheidene materies*, tweede deel, 316 blz. (SBB B563).
Litt. A.C.DE SCHREVEL, Pierre Massemin (1664-1742) in : Biographie Nationale, XIII, 939-940, Brussel 1894.
13. Simon André TISSOT, *Raedgevinge voor de gezondheid van de gemeenen man, van landlieden en alle die de hulpe van een bequaem genees- of heelmeeester ontbreken*. In het Fransch geschreven door den heer Tissot (...) vertaelt (...) door Lambertus Bicker, dr. in de medicijnen, kerkel. approbatie 04/04/1764, 40-564 blz. (SBB 4/942 en 5/876). Herdruk in 1784.
Litt. Biographie Universelle : Simon André Tissot (Grancy 1728 - Lausanne 1797), beroemd geneesheer. "Avis au peuple sur sa santé" verscheen in 1761.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Leiden, 1911, Lambertus Bicker (1732-1807) geneesheer in Rotterdam.
14. Charles CUSTIS, *Jaer-boecken der stad Brugge, behelsende de gedenc-kenweerdigste geschie-denissen (...)*, Deel 1, 504 blz. (SBB 3431 - B270 - B275).
15. Charles CUSTIS, *Jaer-boecken der stad Brugge, behelsende de gedenc-kenweerdigste geschie-denissen (...)*, Deel 2, 550 blz. (SBB 3431 - B270 - B275).
16. Charles CUSTIS, *Jaer-boecken der stad Brugge, behelsende de gedenc-kenweerdigste geschie-denissen (...)*, Deel 3, 572 blz. (SBB 3431 - B270 - B275).
17. Gerard VAN SWIETEN, *Korte beschrijvinge en geneeswijs des siekten die veeltijds in de Heyr-legers voorkomen* door Gerard baron Van Swieten en vertaald door Jacob Van der Haar, 1765 (KUL, Universiteitsbibliotheek).
18. Gerard VAN SWIETEN, *Description des maladies qui règnent le plus communément dans les armées*, 1765.

Litt. Biographie Universelle : Gerard, baron Van Swieten, geneesheer aan het keizerlijk hof in Wenen (Leiden 1700 - Schönbrunn 1772)

I.DE MEYER, *Analectes médicaux*, II, 273 en 290.

[1765]

De hiernavolgende werken staan vermeld in "De generalen staet 's lands van den Vrijen" voor 1766, als uitgegeven en gedrukt door J.Van Praet.

19. *Den troost der armen, behelsende (...) remedies (...) seer dienstig in alle families ende hospitalen*, 64 blz., kerkel. approbatio 19/07/1765.
Litt. A.VIAENE, Den troost der armen, in : Biekorf, 1973, blz.129-138.
20. *Het hemels palmhof, beplant met godtvruchtige oeffeningen, litanien, gebeden, etc.* Herdruk in 1771, 392 blz. (SBB FAVA KLI 98).
21. *Schat-kamerken in zig besluitende de middelen om gemakkelijk rijk en gelukkig te leven en zalig te sterven*, door D.W., 48 blz. (SBB B239 VI).
22. Petrus CANISIUS, *Parvus catechismus catholicorum* 192 blz., kerk. approbatio 01/11/1765 (SBB HF8).
23. Rev.Père COLLINS, dominicaïn à Nancy, *Sermon nouveau sur la religion (...) dans lequel on prouve l'existence de Dieu contre les matérialistes, la vérité de la révélation contre les deïstes et l'autorité de l'Eglise contre tous les sectaires*, 68 blz. (kerk. approbatio Van Thienevelt, zonder datum, maar rond 1765) (SBB S217).
Litt. Dictionnaire de biographie française, Paris, 1961, T.IX : Nicolas Collins (+1700 - Nancy 1788), auteur van talrijke werken over spiritualiteit en kerkelijk recht.
24. *Petit manuel pour l'instruction de la jeunesse.*
25. *Den thien jarigen Almanach, beginnende 1766 en eyndigende 1775.*
26. *Christelijke onderwijzinge en gebeden getrocken uyt de H.Schrifture, den Missael en de H.Oudt-vaders, wegens de voornaemste plichten des geloovige.* 13de druk.
27. *Straele der goddeleycke liefde (...) verciert met zeer schoone gebeden, oeffeningen en litanien, gedeelt op de zeven dagen van de weke.* Herdrukt in 1779 met vermelding vijfden druk (met kerkelijke approbatio 09/01/1779), XV - 380 blz. (SBB B406).
28. Thomas a JESU, *Praxis vive Fidei, ex qua justus vivit, auctore venerabili P.Thomas a Jesu, Carmelita Discalceato ac ejusdem ordinis olim in Belgio Provinciali*, 1765.
29. *Uytlegginge van den Vader Ons ende Wees Gegroet.*

30. *Den Martelaer van het Geheym der Biechten, ofte het leven van den H. Joannes Nepomucemus.*
31. Thomas a KEMPIS, *De naervolginge van Christus.*
32. *De vier uystersten van den mensch, waerbij is gevoegd het klein paradijs, met 35 godvruchtige printjes.*
33. *Den geestelijcken Bouqué, verciert met geestelijke bloemen (...).*
34. *Het open paradijs der godtminnende zielen (...).*

1767

35. Thomas LAWSON s.j., *The devotion to the sacred heart of Jesus, for the use of the Association erected under that title in the domestic oratory of the Society of Jesus at Bruges*, IV-124 blz. (SBB B476).
Litt. E. Rembry, De bekende pastors van Sint-Gillis, Brugge 1890, blz. 321.
36. Michiel DE SWAEN, *Het leven en de dood van onzen zaligmaker Jesus Christus, rijmkonstig beschreven*, eerste deel, 230 blz. (SBB S208 - GGA349 - GGB176 en E60).
37. Michiel DE SWAEN, *Het leven en de dood van onzen zaligmaker Jesus Christus, rijmkonstig beschreven*, tweede deel, 206 blz. (SBB S208 - GGA349 - GGB176 en E60).
Litt. J. STECHER, Michel De Swaen, in : Biographie Nationale, T.V, 1876, kol. 820-822.
M.SABBE, *La vie et les oeuvres du poète dunkerquois Michel De Swaen, in : Annal. Comité Flamand de France, 1903-1904.*

[1768]

De hiernavolgende werken staan vermeld in "De generalen staet 's lands van den Vrijen" voor 1769, als uitgegeven en gedrukt door J. Van Praet.

38. Antonius HENNEQUIN, *Nieuwjaargiften ofte sermoenen op Nieuwjaardag.*
Van Praet vermeldde dit werk als bij hem gedrukt. Er is evenwel slechts een exemplaar gekend dat als drukkersnaam J.B. Macqué en als jaar 1763 draagt.
Litt. A. VIAENE, Pastoor Antonius Hennequin, in : Biekorf 1966 blz. 119-120.
39. Joseph CHEVASSU, *De sermoenen op de sondagen en feestdagen*, eerste deel.
40. Joseph CHEVASSU, *De sermoenen op de sondagen en feestdagen*, tweede deel.

41. Joseph CHEVASSU, *De sermoenen op de sondagen en feestdagen*, derde deel.
42. Joseph CHEVASSU, *De sermoenen op de sondagen en feestdagen*, vierde deel.

Litt. Biographie Universelle, Brussel, 1843 : priester Joseph Chevassu (Saint-Claude 1674-1752), schreef *Méditations ecclésiastiques* (1737), *Méditations sur la passion* (1746), *Le missionnaire paroissial* (1753) en *Prônes pour tous les dimanches de l'année* (1753).

J. Van Praet meldt zichzelf als uitgever van de vier delen sermoenen door Chevassu. Hiervan is evenwel geen enkel exemplaar met zijn naam erop bekend, zodat er geen zekerheid bestaat. Wél verschenen er verschillende werken van Chevassu bij T.F. Walwein in Ieper, o.m. *Sermoenen voor alle Sondagen des Jaers*, approbatie 1765, in twee delen; *Lofspraeken of sermoenen op de besonderste feestdagen der Heylige*, approbatie 1766.

Werd hiervan een aantal exemplaren voorbehouden voor Van Praet, waarop hij zijn naam als uitgever kon plaatsen? De titels en het aantal volumes opgegeven door Van Praet, beantwoorden niet aan die van de drukken bij Walwein.

43. *Den verstandigen kock, ofte sorgvuldige huyshoudster : beschrijvende hoe men op de beste en bequaemste maniere allerhande spijzen zal koken, stooven, braeden, backen en bereyden* (...).

1769

44. F.J. DERLEYN, *Latynsche grammatica, behelsende alles het gene noodig is tot het wel schrijven der latynsche taele, met eene voorreden aengaende de opvoedinge der jonkheid, door F.J. Derleyn* (...), eerste deel, XXIV-304 blz. (SBB S394)

Litt. E. TRIPS, *Het middelbaar onderwijs te Brugge in de Franse tijd*, in : Biekorf 1989, blz. 124 : priester Frans Jan Derleyn, °Brugge 1734, leraar kapittelschool St-Donaas, in 1777 aan Theresiaans College in Brussel, in de Franse tijd leraar aan de Ecole Centrale in Brugge.

1770

45. *Historie van het Oud en Nieuw Testament, met (...) bemerkingen getrokken uyt de heylige vaders en andere geestelijke schrijvers* (...); kerk. approbatie 11/10/1770. In 1777 : 7de druk, "van nieuws overzien en op zeer veel plaetsen verbeterd", 760 blz. (2 delen).

1771

46. M.RAULIN, *Kort-bondige onderwijzingen op de kinderbaeringen, zeer voordelig voor de vroedvrouwen van het platteland*; in het licht gegeven op het bevel van de fransche staetsregeringe, door M.Raulin (...) in het Vlaamsch overgezet door M.De Burck, licentiaat in de medecine, VI-160 blz.
Litt. Biographie Universelle : Joseph Raulin (1708-1784) schreef o.m. *Instructions succinctes sur les accouchements* (1769).

1773

47. P.J.VAN BELLEGHEM en D.WATERSCHOOT, *Deure ofte ingang tot de Nederduytsche Tael, deszelf lettergreep, schrijf- en uyt spraekkonste. Tot geestbewerkingen geopent aen alle leerzuchtige woordgrondige iveraren (...)*, VIII-184 blz. (SBB FAVA KLI.46)

[1775]

48. *Maniere van vragen en antwoorden, die moet onderhouden worden van de kinders, de welke geheel den catechismus van buyten weten op te zeggen en willen antwoorden voor de prijzen*, 48 blz. Herdruk in 1789, derde druk, 64 blz. (SBB 8/933c - HF33c en 581).
49. *Kort begryp der geographie ofte beginselen der landbeschrijvinge (...)* van nieuwe overzien en verbeterd, 286 blz. (SBB B277 - B572).
Litt. A.VIAENE, Veelnamig Vlaanderen, in : Biekorf, 1971, blz.13 vermeldt deze druk in 1777.

1777

50. *Litanie van de heylige twaelf apostelen die besonderlijk geviert worden in de (...)* kerke van O.Lieve Vrouw binnen Brugge, 24 blz. (SBB B483f).

1780

51. *De conste van wel te sterven (...)*, beschreven in Nederduytsche verzen door eenen ongeschoeiden Carmeliet, 26 blz. (SBB E28b - S278 - B236).
52. *Considérations sur la pêche nationale à Blankenberge*, 48 blz. (SBB HF75 - 2/427).

1781

53. *Catechismus ofte christelijke leeringe (...) voor de catholyke jonkheid (...), kerk. approbatie maart 1781, 64 blz. (SBB HF30).*
54. *Abrégé historique des sciences et des beaux arts en latin et en français par M.l'abbé *** professeur royal, 464 blz. (Kon.Bibliotheek : Cl 3 [1e Cl, II, A, I])*
Litt. Biekorf 1974 blz.282.

1782

55. *Rescriptie omme d'heeren sluysmeesters ende gecommiteerde van alle de wateringhen mits gaeders hoofd-gecommiteerde van alle de polders binnen den lande van den Vrijen, 66 blz. (SBB S166).*
56. S.A.TISSOT, *Tractaet der inenting van de kinderpokjes en mazelen, door den heer Tissot. In de nederduytsche taele overgezet, vermeerdert ende verbeterd door den heer Bicker, IV-64 blz.*

1784

57. *Verzaemelinghe van de polityke ordonnantien en de reglementen geëma-neert door burgemeesters en de schepenen 's lands van den Vrijen tot Brugge sedert oktober 1762 tot 1783, 516 blz. (SBB 1403).*
58. *Verzaemelinghe van de politieke ordonnantien ende reglementen uytgege-ven door (...) burgemeesters, schepenen ende raad der stad Brugge sedert den 15 meye 1766 tot den 23 juni 1784, 392 blz. (SBB HF84 - 1402a en B33a).*

1786

59. Joseph VAN PRAET, *Jaerboek der keyzerlijke ende koninglijke Hoofdgilde van den Edelen Ridder Sint-Joris in den Oudenhove binnen de stad Brugge, 326 blz. (SBB B266 - 3432A - B393 - B232).*

1787

60. *Verzaemelinghe van eenige oude wetten ende privilegien van de stad Brugge, kerk. approbatie 23/08/1787, IV-148 blz. (SBB S209).*
Litt. D.VAN DEN AUWEELE en M.OOSTERBOSCH, Van 1304 tot 1477 : Jozef Van Praet en de Brugse privilegies, in : Serta Devota in memoriam Guillelmi Lourdaux, pars posterior, Leuven 1995, blz. 268-284.

61. *Almanach der Nederlandsche taele voor het jaer ons Heeren MDC-CLXXXVII inhoudende des zelfs lettergreep, schrijf- en uyt spraekkonste (...) mits gaeders de oprechte handelinge der penne, om op korte tijd volmachtelijck te leeren schrijven*, 184 blz.
Litt. Biekorf 1971, blz.255.

[1788]

62. *Nieuwe beterdinge van de paelen der stede van Brugge ende d'heerlijkheden van den Proosschen ende Kanunikschen in daten 29 april 1687*, 44 blz. (SBB BR35/11 - B155).
63. Samuel Foart SIMMONS, *Waernemingen op het genezen van de gonorrhoea ende sommige andere uytwerkingen van het venerien-venyn*.

1791

64. *Polityke ordonnantien ende reglementen uytgegeven door heeren burge-meesters, schepenen ende raed der stad Brugge, sedert 16 oogst 1784 tot ende met den 13 april 1791*, 128 blz. (SBB 1402b - B33b).

Na het overlijden van Joseph Van Praet

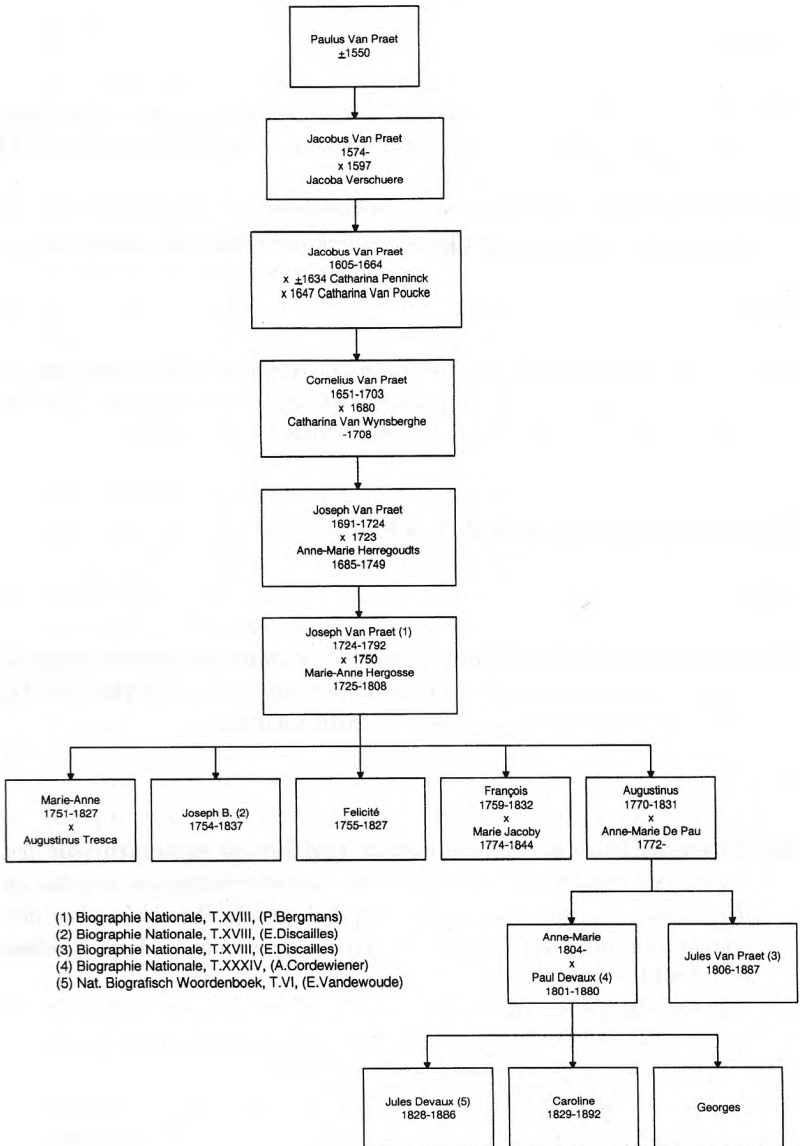
1793

65. *Verzaemeling van de processen verbaele gehouden ter publyke vergaederingen van de provisionele represantanten ende administrateurs van het vrije volk der stad Brugge*, 300 blz. (SBB GGB628).

1794

66. *Kort-verhael van het gone binnen de stad Brugge en landen van den Vrijen, ten aenzien van de Contributie van vier millioenen in gelde op den vierden fructidor tweede jaer van de Fransche Republyke, door den represantant des volks Laurent op dezelfde stede ende het Vrije opgelegd (...)*, 98 blz.
Litt. Rembry, a.w., blz.235.

Genealogie Van Praet

- (1) Biographie Nationale, T.XVIII, (P.Bergmans)
- (2) Biographie Nationale, T.XVIII, (E.Discalles)
- (3) Biographie Nationale, T.XVIII, (E.Discalles)
- (4) Biographie Nationale, T.XXXIV, (A.Cordewiener)
- (5) Nat. Biografisch Woordenboek, T.VI, (E.Vandewoude)

De oudste stadsrekeningen van Brugge. Bij een nieuwe editie*

A. Vandewalle °

Eén van de belangrijkste bestanddelen van het rijke Brugse Stadsarchief wordt gevormd door de reeks stadsrekeningen, dat is bekend. De reeks loopt van 1280 tot heden, en bevat slechts enkele lacunes. Vooral de oudste en unieke delen (vóór 1407 zijn er nog geen dubbels in de centrale rekenkamer) zijn van onschatbare waarde voor de historische wetenschap¹. De publicatie van deze bron is een uitermate geschikt middel tot vrijwaring en ontsluiting van de informatie die erin is vervat. Reeds in de 19de eeuw werd hiermee een begin gemaakt, meer bepaald - in het kader van de toen heersende romantiek - met de uitgave van de stadsrekening van het Guldensporenjaar 1302². In 1965 volgde dan de editie van de jaren 1280-1302, als eerste deel van de integrale uitgave vanaf het begin tot 1319³.

De auteur van deze ambitieuze onderneming was dr. Carlos Wyffels, conservator bij het Algemeen Rijksarchief te Brussel en kort daarna (vanaf 1968) Algemeen Rijksarchivaris. Hij was in zijn opzet wel voorafgegaan door dr. Joseph De Smet, voormalig conservator van het Rijksarchief van Brugge, die in de jaren 1930 de rekeningen tot 1301 had overgeschreven met het oog op de uitgave ervan. Toen echter omstreeks 1960 geen uitzicht meer was op de spoedige verwezenlijking van dat plan, vertrouwde De Smet (1898-1972) zijn manuscript toe aan Wyffels, die het afwerkte, aanvulde en voor publicatie klaar-

* Bijgewerkte tekst van de inleidende toespraak ter gelegenheid van de presentatie van het tweede deel van *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319)* op donderdag 29 februari 1996 in het auditorium van het Stadsarchief van Brugge, georganiseerd door de VZW Levend Archief in samenwerking met de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Een verslag van deze presentatie verscheen in *Archiefleven. Nieuwsbrief van het Stadsarchief van Brugge*, jg.3 nr.3, april 1996, p. 6-7.

° Dr. in de Geschiedenis, Hoofdarchivaris van de stad Brugge, p/a Burg 11A, 8000 Brugge.

- 1 A. VANDEWALLE, *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p.100 r. 216 en p. 206-210 bijlage 3.
- 2 J. COLENS, *Le compte communal de Bruges en 1302-1303*, - *Annales de la Société d'Emulation*, XXXV (1885), p. I-LII en 1-404.
- 3 C. WYFFELS (ed.) m.m.v. J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel (1280-1302). Eerste stuk*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1965, XVII-1052 blz. (Verzameling van onuitgegeven Belgische Kronieken en van onuitgegeven Documenten betreffende de Geschiedenis van België, 62).

maakte. Niet zo lang na de publicatie in 1965 kon Wyffels - inmiddels tot de hoogste functie van het Belgische archiefwezen opgeklommen - nog het tweede stuk van het eerste deel, met de index van persoons- en plaatsnamen en het glossarium, van de persen laten rollen, in 1971⁴. Zijn ambtelijke bezigheden lieten hem evenwel niet toe nog aan het project verder te werken, maar hij hield het in petto - zoals het een gedreven wetenschapsman past - tot na zijn pensionering. Toen in 1987 dit ogenblik aangebroken was, vond de heer Wyffels o.m. in de voortzetting van de editie van de Brugse stadsrekeningen een waardige voortzetting van zijn op de achtergrond geraakte wetenschappelijke activiteit, mede in het kader van zijn lidmaatschap van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Ook het toeslaan van een langdurige ziekte, die zijn lichamelijke vermogens stelselmatig deed afnemen maar de geestelijke kracht die hij steeds in zo grote mate bezat geenszins aantastte, heeft hem daar niet van af gebracht. Externe hulp was op de duur wel noodzakelijk. Het controleren op de originelen van de op basis van fotokopies overgeschreven teksten en de hierop onduidelijke lezingen, evenals het materieel beschrijven van de bescheiden was voor hem in de praktijk niet meer mogelijk. Ondergetekende, door zijn functie materieel het dichtst bij de originele bronnen, werd vanaf 1990 de eer gegund te kunnen bijdragen tot de afwerking van dit in zijn ogen uitermate belangrijk project. Deze medewerking kan geenszins worden vergeleken met deze van J. De Smet in de editie van het vorige deel, die zelf de eerste overschrijving van de teksten op zijn actief had. Deel I van de editie, over de jaren 1280-1302, bevatte alle originele rekeningen van die periode, met name één rol en tien registers eigenlijke stadsrekeningen van 1281 tot 1299, en zestien annexe bescheiden van 1280 tot 1302, alle op perkament en in het Latijn, in totaal 1050 gedrukte bladzijden. Het eerste stuk van deel II, dat nu verschenen is, bevat de stadsrekeningen van 1302 tot 1306, in vier volumineuze registers, en 28 annexe bescheiden uit dezelfde periode⁵. De taal waarin deze stukken zijn gesteld is het Diets of oud Nederlands. Dat die wijziging in taal er kwam vanaf het Guldensporenjaar 1302 is helemaal niet toevallig, zoals u straks in de lezing van dr. Van Schaik zal kunnen vernemen. In dit deel II is de stadsrekening van 1302-1303 met de uitgaven voor de krijgsverrichtingen, die vroeger reeds was gepubliceerd, dus hernomen, en vinden we eveneens verscheidene speciale rekeningen van uitgaven

4 C. WYFFELS, *Ibidem. Tweede stuk : Indices*, Brussel, 1971, 223 blz.

5 C. WYFFELS (ed.) m.m.v. A. VANDEWALLE, *Ibidem. Tweede deel (1302-1319). Eerste stuk (1302-1306)*, Brussel, 1995, XIV-936 blz.

voor de Brugse troepen onder de leiding van Willem van Gulik, waar- onder de beroemde rekening van de keukenkosten met de mysteri- euze vlekken (in feite vochtvlekken die in de 19de eeuw als wijn- of bloedvlekken werden geïnterpreteerd)⁶. Het totale aantal gedrukte bladzijden van deel II, eerste stuk, bedraagt 936.

Het tweede stuk van deel II is momenteel in druk. Het zal iets min- der volumineus zijn, ongeveer 800 bladzijden, en negen delen sta- drekeningen bevatten, van 1307 tot 1319; in verhouding tot het vori- ge stuk zijn er veel minder annexen bescheiden, nl. slechts één. Daarmee is de vooropgestelde grens van het jaar 1319 bereikt, een grens die bepaald is door het voorkomen van een lacune vanaf die datum tot 1332. Het is de wens van de heer Wyffels - een zeer terech- te wens waar ik mij tenvolle kan bij aansluiten - dat het hele deel II, net zoals deel I nog zal kunnen gevolgd worden door de publicatie van een index, die de meer dan 1700 bladzijden informatie toegan- kelijker zal maken. De heer Wyffels kan dit echter niet meer doen en uw dienaar is net zoals de heer Wyffels in zijn ambtelijk actieve perio- de niet in de gelegenheid om daaraan te werken.

De twee sprekers, waarvan de lezing hierna volgt, zullen deze editie, waarvan ik hier kort de inhoud heb pogen weer te geven, voor u in een ruimere context plaatsen. De eerste, Professor dr. W. Prevenier van de Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis van de Universiteit Gent, is tevens hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel en secre- taris-penningmeester van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Het is voornamelijk in deze laatste hoedanigheid dat hij het woord zal voeren en het publicatiebeleid van de Commissie zal toelichten. De Brugse editie neemt daarin een voorname plaats in, als onderdeel van de reeks *Verzameling van onuitgegeven Belgische Kronieken en van onuitgegeven Documenten betreffende de Geschiedenis van België, in quarto* van de genoemde Commissie.

De tweede spreker, dr. R. Van Schaïk, docent bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, heeft zijn docto- raat behaald met een studie over stadsrekeningen en beschikt zodoende over de gepaste kennis om de oorsprong en de vroege ont- wikkeling van de stadsrekeningen in de Nederlanden toe te lichten. Er zijn genoeg vragen die elk van ons zich stelt over de Brugse stads- rekeningen: in hoeverre zijn ze vergelijkbaar met de rekeningen van andere steden in Vlaanderen, Brabant, Holland en andere streken in de Nederlanden, qua ouderdom, vorm en taal? In welke politieke,

6 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, dl. I, Brugge, 1871, p. 112-127; *Brugge tegen Filips de Schone 1280-1309* (catalogus), Brugge, 1972, p. 26; A. VANDEWALLE in *Rijkdom Bedreigd, Brussel*, 1990, p. 193.

sociale en institutionele context kwamen ze tot stand en hoe werden ze erdoor beïnvloed?

De heer Van Schaik, aan wie oorspronkelijk gevraagd was de techniek en het belang van de stadrekeningen toe te lichten, gaat ervan uit dat het belang en de betekenis van deze bron voor het historisch onderzoek naar zeer uiteenlopende aspecten van de samenleving reeds eerder uitvoerig en overtuigend aangetoond en algemeen erkend is. Het korte panelgesprek dat nog na de lezingen voorzien is, onder de leiding van collega archivaris N. Geirnaert, zal wellicht de gelegenheid bieden om daar toch wat zinnige beschouwingen aan te wijden. Voor het overige kan ik hier vanuit de eigen praktische ervaring nog lukraak verwijzen naar enkele heel belangrijke domeinen van het historisch onderzoek waarvoor de Brugse stadsrekeningen nuttig gebleken zijn. Naar de vooral sinds de 19de eeuw bedreven studie van de Vlaamse strijd in de beginjaren van de 14de eeuw werd reeds hoger gerefereerd. Ook heel wat kunsthistorische informatie uit de stadsrekeningen is sinds lang bekend, zoals bepaalde schildersactiviteiten van Jan van Eyck⁷ of het kortelings in herinnering gebrachte poorterschap van Petrus Christus⁸. Die andere vermaarde schilder Hans Memling, van wie het verwerven van het poorterschap van Brugge een essentieel gegeven in zijn biografie is, is nochtans niet in de op basis van de stadrekeningen uitgegeven Brugse poorterslijsten terug te vinden⁹. De bouwgeschiedenis van wereldberoemde monumenten als het 14de-eeuwse Brugse stadhuis is grotendeels via de stadsrekeningen bekend¹⁰. Op sociaal vlak zijn de gevolgtrekkingen van dr. Sosson over de 14de-eeuwse bouwvakkers, grotendeels gemaakt op basis van gegevens geleverd door de stadsrekeningen, een uitermate bekend voorbeeld¹¹. En hoe kennen wij anders de militiecijfers van 1338-1340 en het daaruit berekende bevolkingsaantal van Brugge, dan op basis van rekeningposten¹²? Nog heel recent werd een verhandeling afgewerkt over de prostitutie

7 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. V, Brugge, 1876, p. 15 en 337.

8 M.W. AINSWORTH en M.P.J. MARTENS, *Petrus Christus*, Gent-New York, 1995, p. 15 en 196.

9 A. JAMEES, *Brugse poorters opgetekend uit de stadsrekeningen en ingeleid*, 3 dln., Handzame, 1974 en 1980 en Zedelgem, 1990; A. VANDEWALLE, *De geboorteplaats van Memling*, - *Archiefleven*, jg. 1 nr. 4, juli 1994, p. 1-3.

10 A. VANDEWALLE, *Het Brugs stadhuis, 600 jaar geschiedenis, - 600 jaar Brugs stadhuis 1376-1976*, Brugge, 1976, p. 6-18.

11 J.-P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges, XIVe-XVe siècles. Les matériaux, les hommes*, Brussel, 1977 (Gemeentekrediet, Collection Histoire Pro Civitate, série in -8°, nr. 48).

12 W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele structuren der bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*, Gent, 1975 (Studia Historica Gandensia, 196, overdruk uit Album Charles Verlinden, 1975).

te Brugge in de Bourgondische periode, op grond van onder meer de boeten voor bordeelhouders in de stadsrekeningen¹³. Een voorbeeld te vinden op het gebied van de commerciële geschiedenis kost eveneens weinig moeite, wanneer we refereren naar het recente onderzoeksproject onder leiding van professor W. Paravicini betreffende de Hanzeaten te Brugge, op basis van de in de stadsrekeningen vermelde accijnsvrijstellingen op bier¹⁴. Zo kan men nog doorgaan, maar dit zou weinig essentieels toevoegen aan de vroeger daarover verschenen bijdragen¹⁵. Ongetwijfeld zijn trouwens de beschouwingen van de hierna volgende lezingen van heel wat meer belang.

13 G. DUPONT, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten. Prostitutie te Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)*, Brugge, 1996.

14 W. PARAVICINI (Hg.), *Hansakaufleute in Brügg. Teil 1: Die Brügger Steuerlisten 1360-1390*, hg. van K. KRÜGER, Frankfurt-Bern-New York-Parijs, 1992 (Kieler Werkstücke, Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 2).

15 W. PREVENIER, *Stads- en kassebrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis, - Appeltjes van het Meetjesland*, 10, 1959, p. 55-65; en zie n. 2 van de bijdrage van R. Van Schaik hierna.

Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden

R. van Schaik °

Inleiding

De officiële presentatie van het tweede deel van *De rekeningen van de stad Brugge*, waarin de stedelijke financiële boekhouding van de jaren 1302-1306 is vervat, vormt een goede aanleiding om enige kanttekeningen te maken bij het fenomeen stadsrekeningen als zodanig, en dan met name bij hun vroegste fase als vorm van financiële administratie¹. Het ligt in mijn bedoeling vergelijkenderwijs enkele meer algemene problemen te bespreken naar aanleiding van de oudst overgeleverde rekeningen van steden uit de Nederlanden. Uiteraard zal daarbij gebruik worden gemaakt van de door dr. Wyffels bezorgde tweedelige editie van de stadsrekeningen van Brugge, maar ook van enkele recent verschenen tekstuittgaven van of studies over middeleeuwse rekeningen van andere steden, zoals onder andere Dordrecht, Deventer en Geldern. Ook zal op grond van eigen archiefonderzoek informatie over rekeningen van een aantal andere, meest Noord- en Oostnederlandse steden worden benut. Het is niet nodig in dit kader het grote belang van stadsrekeningen voor het historisch onderzoek naar allerlei aspecten van de samenleving te onderstrepen. Die betekenis is reeds eerder uitvoerig en overtuigend aangetoond en wordt algemeen erkend².

De problemen die in dit kader zullen worden behandeld, betreffen vooreerst de periode waarin het min of meer gebruikelijk wordt in schriftelijke vorm het financiële wel en wee van een stedelijke over-

° Dr. R.W.M. van Schaik is universitair docent bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen. Adres: Postbus 716, NL - 9700 AS Groningen.

1 Bewerkte en geannoteerde versie van de lezing op 29 februari 1996 te Brugge gehouden bij gelegenheid van de officiële presentatie van C. Wyffels m.m.v. A. Vandewalle ed., *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). II (1302-1319). 1e stuk (1302-1306)*. Brussel, 1995.

2 In dit verband zij verwezen naar W.J. Alberts, 'Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen'. In : *Rheinische Vierteljahrsblätter* 23, 1958, pp. 75-96 en W. Prevenier, 'Stads- en kasselrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis'. In : *Appeltjes van het Meetjesland* 10, 1959, pp. 55-85. Voor de meer algemene problemen van het stedelijke rekeningwezen zij verwezen naar het hoofdstuk 'Die städtische Finanzen: Haushalts- und Rechnungswesen' in het encyclopedische werk van E. Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Stuttgart, 1988, pp. 170-181, vooral 179-181 (Finanzverwaltung und Rechnungswesen).

heid vast te leggen. Daarnaast gaat het mij om de materiële vorm waarin de boekhouding is vastgelegd, de taal die in de rekeningen wordt gebezigd en de veranderingen die daarin optreden. Dan kom ik als vanzelf op de problematiek betreffende de actoren in het proces van administreren. Wie houden de boeken bij en waarom doen zij dat? Wie hebben er belang bij te zien of er goed boekgehouden wordt? In hoeveel exemplaren werden rekeningen opgemaakt en ten behoeve van wie?

Waar sprake is van geregelde, periodiek toevallende inkomsten om uitgaven te bekostigen zal de noodzaak zich voordoen hiervan ook periodiek verslag te doen en deze te verantwoorden: ze vormen de basis voor een geregelde financiële verantwoording, die aanvankelijk nog mondeling of nog weinig gestructureerd voor eigen gebruik schriftelijk wordt afgelegd, maar juist om die reden veelal niet voor het nageslacht bewaard is. Vanaf het moment dat schaalgrootte, complexiteit en externe verantwoording daartoe noodzaken, ontstaat een meer geregelde schriftelijke financiële verslaglegging. In essentie is het dus een consequentie van institutionele, administratieve en economische groei en is het een zich pragmatisch ontwikkelend verschijnsel. In die zin werpt het onderzoek naar de vroegste vormen van administratie ook een licht op het stadium van economische en institutionele ontwikkeling van stedelijke agglomeraties. Periodiek opgestelde financiële overzichten zijn derhalve de resultante van een institutionaliseringsproces, met andere woorden de uitkomst van een ontwikkeling van gespecialiseerde instellingen, die er in toenemende mate behoefte aan hebben hun administratie op enigerlei geordende wijze *schriftelijk* vorm te geven ten einde hun handelingen intern en zo nodig extern te kunnen verantwoorden en zelf op basis daarvan voor de nabije toekomst enige mate van beleid te ontwikkelen. Dit betekent dat aan deze schriftelijke vormgeving altijd een mondelinge vóórfase voorafgaat. Fundamenteel moet daarom een onderscheid worden gemaakt tussen het ontstaan van het financieuzen op enig niveau en het moment waarop de noodzaak tot systematische boekhouding, administratie en externe verantwoording zich voordoet.

1. Schriftelijke administratievormen

Een geregelde schriftelijke administratie komt verspreid over een groot deel van Europa op tijdens de dertiende eeuw, maar niet overal tegelijkertijd: waar het proces van institutionalisering het eerst optreedt en het snelst voortschrijdt, zal in het algemeen ook de

vroegste schriftelijke neerslag van het rekenen terug te vinden zijn. Dat geschiedt in die gebieden waarin economische groei zich het eerst en sterkst manifesteert, zoals in de Italiaanse stadstaten, Zuidoost-Engeland, Noord-Frankrijk met aansluitend Vlaanderen en Brabant, de Noordduitse Hanzesteden en Zuidwest-Duitsland en het aangrenzende oostelijke deel van Frankrijk. Dat geldt dus ook voor Engeland, waar de niet-financiële boekhouding van gerechtelijke handelingen zelfs al omstreeks 1200 begint en in wezen voortbouwt op een traditie van verschriftelijking die reeds onder de Anglo-Normandische koningen vaste vorm had gekregen. Als vanzelf heeft de verschriftelijking er een soort olievlekwerking gekend op andere sectoren van de samenleving buiten die van de centrale overheid. Zo zijn de zogenaamde *pipe rolls* van de bisschoppen van Winchester, die in 1208 aanvangen, de oudste in serie geschreven domeinrekeningen. Omvangrijk wordt dit type van rekeningen echter pas circa 1260. Dit is evenzeer vast te stellen voor de oudste rekeningen van steden in Engeland, zoals die van Shrewsbury, die vanaf 1256 zijn bewaard gebleven. Dergelijke vroege stedelijke rekeningen worden veelal voorafgegaan door de eerste registraties van leden van kooplieden- of ambachtsgilden en van stedelijke costuimen³. Het gaat daarbij om bronnen die typisch thuishoren bij de stad als een nog betrekkelijk jong, in ontwikkeling verkerend fenomeen en als een instelling met van het platteland afwijkende rechtsregels en een evenzeer afwijkende sociale orde. In Engeland ook weer gaan in de stadsarchieven *guild rolls*, zoals die van Leicester (sedert 1196) en opnieuw Shrewsbury (vanaf 1209) in tijd gezien vooraf aan stadsrekeningen. Ze zijn veelal opgesteld naar het voorbeeld van de koninklijke kanselarij of van de Exchequer, de centrale Rekenkamer, instanties die gezien de vroege centralisatietendenzen in Engeland een betrekkelijk unieke uitstraling hebben gekend⁴.

Hierop aansluitend releveer ik graag het voorbeeld van Deventer, waar in wezen een identieke ontwikkeling te ontwaren is. Hoewel de oudste bewaarde rekening van deze Hanzestad uit 1337 dateert - veel later dus dan die in verschillende Engelse, Noordfranse of Vlaamse steden -, wordt ook zij voorafgegaan door een zogenaamde koopmansgilderol. Dit document opent met een uit 1249 daterend reglement van het Deventer koopliedengilde, dat na de oprichting van gewantsnijders- of lakenkopersgilde in 1282 feitelijk daarin opgegaan is, en bevat verder een lange lijst met de namen van de sinds

3 M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1307*. Oxford, 1993², pp. 92-96.

4 Clanchy, *From Memory*, p. 141.

1249 tot aan 1387 toetreden gildeleden. In totaal omvat deze rol vijftien vellen en is ruim 6 meter lang⁵. Ook elders vormen dergelijke optekeningen betreffende koopliedenorganisaties veelal de vroegste specimina van stedelijke administratie. Gewezen zij op bijvoorbeeld Valenciennes, Sint-Omaars en Keulen, waar statuten en ledenlijsten reeds uit de tweede helft van de twaalfde eeuw dateren, en Groningen, waar de statuten van het in de twaalfde eeuw opgerichte koopliedengilde uit het begin van de dertiende eeuw stammen, ook al zijn deze helaas slechts uit een zestiende-eeuws handschrift bekend⁶. Interessant daarbij is het nu alvast op te merken dat veel van dergelijke documenten uit deze vroege periode van verschriftelijking in rolvorm werden vastgelegd. Ik kom hierop nog terug in het verloop van deze bijdrage. Trouwens: stedelijke rechts- of ordonnantieboeken, de zogeheten *stadboeken* of *keurboeken*, behoren vaak tot de oudste stedelijke vormen van administratie en kunnen reeds uit de dertiende eeuw dateren. Het vroegste Duitse voorbeeld is dat van Lübeck met bepalingen uit de jaren 1227-1284, maar helaas is dat verloren gegaan. Andere voorbeelden zijn de stadboeken van de Noordduitse steden Rostock (1258-1323), Stralsund (1270-1310), Kiel (1264-1289) en Greifswald (1291)⁷.

Laat ik terugkeren naar mijn oorspronkelijke punt: voordat er sprake is van een schriftelijk vastleggen van een stedelijke financiële administratie, is er veelal reeds een anderssoortige administratie. Als er wordt overgegaan tot schriftelijke verantwoording, dan komt die niet zomaar uit de lucht vallen. Vooreerst dient nog duidelijk onderlijnd te worden dat de oudst overgeleverde stadsrekening lang niet altijd, beter gezegd zelden de eerste stadsrekening is. De oudst bekende, complete rekening van Brugge uit 1281/82 is hiervan een voorbeeld. Dit stelt dus de vraag naar de ouderdom van het fenomeen en het waarom ervan.

5 De oudste stadsrekeningen van Deventer (1337-1393), daar cameraarsrekeningen genoemd, werden reeds omstreeks de eeuwwende uitgegeven door J.I. Van Doorninck, J. De Hullu en J. Acquoy ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer*. 7 dln., Deventer, 1888-1914. Sedertdien zijn de rekeningen tot 1440 in een voorbeeldige uitgave bezorgd door G.M. De Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer (1394-1440)*. 6 dln., Groningen/Utrecht, 1968-1984. De hier besproken koopmansgilderol is beschikbaar in een uitvoerig ingeleide editie van H.R. Van Ommeren, *De koopmansgilderol van Deventer 1249-1387*. 's-Gravenhage, 1978; zie over de omvorming van koopliedengilde naar lakenkopersgilde pp. 28-29, 41.

6 Van Ommeren, *Koopmansgilderol*, pp. 30-32.

7 Vgl. het hoofdstuk 'Das Schrifttum' in Isenmann, *Die deutsche Stadt*, pp. 166-170. Overigens moet helaas geconstateerd worden dat in de welbekende serie "Typologie des sources du Moyen Âge occidental" (Turnhout, 1972-) tot op dit moment geen deeltjes zijn verschenen over stadsrekeningen, gildeboeken of stedelijke keurboeken.

2. Ouderdom van stadsrekeningen

In Brugge wordt er in 1280 gewaagd van het bestaan van een overeenkomst tussen de magistraat en de *meente*, volgens dewelke die *meente* een kopie van de rekening moest ontvangen. Op 10 juli 1279 had de koning van Frankrijk de graaf van Vlaanderen opgedragen de Vlaamse stadsbesturen te verplichten hun rekeningen aan de graaf en aan vertegenwoordigers van de stadsbevolking voor te leggen. Voorheen rekenden de schepenen klaarblijkelijk onder elkaar, *in secreto* zoals dat werd genoemd⁸. Deze opdracht tot publieke verantwoording mag ons echter niet weerhouden de veronderstelling te uiten dat er al langere tijd in Brugge schriftelijke rekeningen zullen zijn opgesteld; ze behoeften echter nog niet officieel en openbaar verantwoord te worden. Reeds veel eerder plachten immers minder belangrijke steden, zoals Atrecht (in elk geval vanaf 1241) en Calais (sedert 1268), uitgewerkte rekeningen op te stellen. Er zijn trouwens uit Ieper voor de jaren 1267-1290 rekeningen bekend die klaarblijkelijk voor eigen, intern gebruik waren opgesteld. Overigens blijft Brugge met zijn eerste complete rekening uit 1281/82, voorzien van een ordentelijke balans van inkomsten en uitgaven, vooroplopen. Gent kan uitsluitend op een kort overzicht van inkomsten over de maanden september tot en met half november van het jaar 1280 bogen en kent geen oudere financiële documenten van deze aard. Bergen (Mons) volgt het Brugse 'voorbeeld' pas in 1289, Douai in 1295 en Ieper in 1297. De rekening van 1281/82, die overigens als zodanig niet gedateerd is, maar op grond van daarin opgenomen posten wel dateerbaar, is voor Brugge evenwel het oudst bewaard gebleven specimen¹⁰.

- 8 C. Wyffels m.m.v. J. De Smet ed., *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). I (1280-1302). 1e stuk*. Brussel, 1965, p. xiii. Deze interne, 'geheime' boekhouding werd ook voor Gent geconstateerd (H. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*. Brussel, 1934, p. 62). Zie voorts W. Prevenier, 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge'. In : *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIe eeuw. Internationaal colloquium Blankenberge 6-9-IX-1962. Handelingen*. Brussel, 1964, pp. 111-145, aldaar 118-119.
- 9 Zo concludeerde recent nog C. Becker, 'Beiträge zur kommunalen Buchführung und Rechnungslegung'. In: H. Keller en T. Behrmann ed., *Kommunales Schriftgut in Oberitalien. Formen, Funktionen, Überlieferung*. Münstersche Mittelalter-Schriften 68. München, 1995, pp. 117-148, aldaar 143 in een paragraaf die gewijd is aan het vroege rekeningwezen in steden ten noorden van de Alpen (141-147).
- 10 Prevenier, 'Quelques aspects', p. 119-120 en Wyffels, *Rekeningen Brugge*, I/1, p. x en xiii. Volledigheidshalve moet worden aangetekend dat aan de vroegste, complete rekening van 1281/82 nog een fragment van een kladrekening van uitgaven over het tijdvak circa 13 december 1280 tot 10 maart 1281 voorafgaat. Er zijn in de rekening van 1281/82 ook aanwijzingen dat er een rekening over 1280/81 moet heb-

Anders ligt de situatie ten aanzien van Dordrecht. De oudste rekeningen van Dordrecht vormen een interessant cluster. Burgers en Dijkhof zijn recentelijk tot de bevinding gekomen dat deze rekeningen niet alleen de oudst bewaarde, maar hoogstwaarschijnlijk daadwerkelijk de oudste vervaardigde zijn¹¹. Uit de politieke constellatie van het begin der jaren tachtig leiden zij af, dat 1283 het begin moet zijn geweest van een geregelde financiële boekhouding. De redenen daarvoor achten zij gelegen in de innovatieve kenmerken van de rekeningen, de structuur en redactie ervan en de ernstige financiële problemen waarvoor het stadsbestuur zich toen gesteld zag. Daarbij moet nadrukkelijk onderkend worden dat Dordrecht niet zo maar een Hollandse stad is. Dordrecht heeft zich van de Hollandse steden het vroegst en het sterkst ontwikkeld als handelsmetropool, als knooppunt van de verkeersroutes tussen Vlaanderen en de Noordduitse Hanzesteden enerzijds en tussen Engeland en het Rijnland met Keulen als centrum anderzijds. Deze ontwikkeling is archeologisch al in de tweede helft van de twaalfde eeuw aantoonbaar, maar de grote expansie valt in de dertiende eeuw te situeren. Aanvankelijk stelde die ontwikkeling op particuliere initiatieven, vanaf circa 1270 op door de stedelijke overheid geëntameerde activiteiten. Tekenen daarvan zijn bij voorbeeld de omgrachting met grafelijke toestemming in 1271, de bouw van een vleeshal en schepenkamer, de oprichting van een schandpaal en de bouw van bruggen in de jaren tachtig. Dordrecht kende al in de dertiende eeuw zeer intensieve financiële contacten met vooral Brugse poorters, zulks vanwege financiële schulden van de Hollandse graven. Dordrecht had ook het merendeel van zijn privileges te danken aan de eigen sterke economische positie, die het in staat stelde dergelijke voorrechten in feite af te dwingen. Op financieel-technisch gebied liep Dordrecht op het einde van de dertiende eeuw ver voorop vergeleken bij andere Hollandse steden: verkoop van lijfrenten aan poorters van Brugge was een financieringsmethode die toen in Holland nog nauwelijks werd toegepast. De organisatie van het stadsbestuur, de verdeling van de functies, de personele mutaties en de klaarblijkelijke machtsstrijd binnen de stedelijke elite in de jaren tachtig, de introductie van een stadsklerk (de voorloper van de latere stadspen-

ben bestaan (Wyffels, *Rekeningen Brugge*, I/1, p. xii), maar het is zeer wel mogelijk dat deze de neerslag van interne verantwoording heeft gevormd. Overigens zijn alle tot 1302 overgeleverde rekeningen niet of onvolledig gedateerd. Met ingang van die van 1302, afgelegd op 5 februari 1303, evenwel wordt het boekjaar in het hoofd van de rekening nauwkeurig aangegeven (Wyffels, *Rekeningen Brugge*, II/1, p. 11).

11 J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof ed., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1283-1287)*. Hilversum, 1995, p. xvi-xxx.

sionaris) en de voorkeur voor het Nederlands als schrijftaal zijn voor Burgers en Dijkhof aanleiding te veronderstellen dat dit alles de grondslag voor de eerste stadsrekeningen moet hebben gevormd¹². Wat Deventer betreft hebben De Meyer en Van den Elzen het vermoeden geuit, dat de aanleiding tot het opstellen van stadsrekeningen, waarvan de oudst bewaarde uit 1337 dateert, gezocht zou moeten worden in de wederopbouw van de stad na de grote stadsbrand van 1334. De enorme financiële uitgaven voor de reconstructie zouden hebben geleid tot de wens een inzichtelijke controle over de stadsfinanciën te realiseren. De rekening van 1337, waarin zij nog een betrekkelijk primitief stadium menen te herkennen, of een verloren gegane, van kort daarvoor zou dan de eerste zijn geweest¹³. De parallel met de Brugse belfortbrand van 15 augustus 1280, waarbij het tot dan toe aangelegde stadsarchief volledig in vlammen opging, lijkt zich dan op te dringen. Ook hierop moesten grote bouwinvesteringen volgen. Maar indien we uitgaan van de terechte veronderstelling van Wyffels dat er te Brugge al vóór 1281 rekeningen moeten zijn geweest, hoeft die parallel helemaal niet op te gaan en kan ook in Deventer de ouderdom van het rekeningwezen best wel verder terugreiken. In zijn recente Münsterse dissertatie verwerpt Reinhold Schneider het vermoeden van De Meyer en Van den Elzen en huldigt op grond van geconstateerde veranderingen in organisatie en samenstelling van het stadsbestuur tijdens de periode 1315-1320 de opvatting dat de Deventer stadsrekeningen zeer wel reeds in de jaren twintig hun oorsprong kunnen vinden¹⁴. Naar zijn mening vertegenwoordigen de rekeningen uit de jaren dertig al een te ontwikkeld stadium om te kunnen stellen, dat ze pas toen voor het eerst werden opgesteld. Hun interne structuur doet reeds enige ervaring en traditie in het boekhouden veronderstellen. Hij zoekt het dan ook liever in organisatie en samenstelling van het stadsbestuur, waarin tus-

12 Conclusie van Burgers en Dijkhof, *Oudste stadsrekeningen Dordrecht*, p. xxviii. Zij stelden vast dat in de periode 1277-1291 nog maar 20% van de ambtelijke stukken in het Latijn werd geschreven en dat na 1292 Latijn nog maar uitzonderlijk werd gebruikt (p. xxx).

13 G.M. De Meyer en E.F.W. Van den Elzen, *De verstening van Deventer. Huizen en mensen in de 14de eeuw*. Groningen, 1982, p. 3-4.

14 R. Schneider, *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert. Möglichkeiten und Grenzen städtischer Außenpolitik im Kräftespiel zweier Territorien*. Niederlande-Studien 12. Münster, 1994, pp. 23-34. Op de machtsstrijd tussen stadsbestuur en *meente* is dezelfde auteur recentelijk nader ingegaan in zijn "Do die Ghemyente op den raet hues hadde gheweest". Deventer Oligarchie und Kontrollfunktionen der "communitas" im 14. Jahrhundert'. In: E. Widder, M. Mersowsky en P. Johanek ed., *Vestigia Monasteriensia. Westfalen – Rheinland – Niederlande*. Studien zur Regionalgeschichte 5. Bielefeld, 1995, pp. 13-28.

sen 1315 en 1320 leden van het oude patriciaat, bestaande uit leden van het rijke koopliedengilde, wier leden wij uit de al genoemde koopmansgilderol kennen, uit hun machtspositie worden verdrongen. Hier zien we een parallel met Dordrecht, zij het ongeveer dertig jaar later. Deze parallel is ook elders, in Duitsland en in sommige Italiaanse stadstaten, aanwijsbaar, waar *meentes* of ambachtsgilden probeerden greep te krijgen op het stedelijk bestuur¹⁵. De Deventer stadsrekeningen zouden, als we Schneiders opvatting volgen, derhalve in de jaren twintig hun oorsprong vinden.

In andere Hollandse en Oostnederlandse steden is van een dergelijke rol van de burgerij in de stedelijke financiële procedure opmerkelijkerwijze eerst veel later sprake. In Zutphen bij voorbeeld wordt in 1412 voor het eerst melding gemaakt van gedeputeerden van de burgerij die tegenwoordig zijn bij de afhoring van de stadsrekeningen. Nog in 1446 was de politieke invloed van ambachtsgilden er zeer omstreden en pas in 1494 werd in een formeel toezicht door een college van zestien gemeenslieden voorzien¹⁶. Wat Burgers en Dijkhof voor Dordrecht al op het eind van de dertiende eeuw menen te mogen constateren, lijkt zich in Zutphen dus pas in de vijftiende eeuw te manifesteren, ofschoon niet mag worden uitgesloten dat de wortels hiervan ook al tot in de veertiende eeuw terugreiken. In Nijmegen waren het de zes meesters van het Sinter-Claesgilde die in elk geval vanaf 1425 bij het toezicht op het financieel beleid waren betrokken. In oorsprong is dit gilde waarschijnlijk een koopliedengilde geweest, maar in de vijftiende eeuw ontwikkelde het zich tot een politiek lichaam van de belangrijkste ambachtsgilden¹⁷. Mogelijk is er te Arnhem in 1406 door ambachtsgilden een - mislukte - poging gedaan invloed te verwerven op het beheer van de stadsfinanciën¹⁸. Met het oog op het voorgaande is er alle reden dit aspect van het stedelijk rekeningwezen toch nog eens in een bredere geografische context aan een nader onderzoek te onderwerpen.

15 Vgl. het hoofdstuk 'Soziale Konflikte und schriftliche Rechnungslegung' bij Becker, 'Beiträge', pp. 131-147.

16 R. Van Schaik, 'Zutphens geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw'. In : W.Th.M. Frijhoff e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen*. Zutphen, 1989, pp. 48-83, aldaar 73-79.

17 R.M.J. Meens, H.J.M. Trines en J.J.M. de Veer, 'Het stadsbestuur, oorsprong en taak tot 1591'. In : *Het Stadhuis van Nijmegen*. Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen 4. Nijmegen, 1982, 7-13, aldaar 12-13.

18 L. De Leeuw, 'De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnenkritische beschouwing, op basis van de stedelijke inkomsten'. In : *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 74, 1983, pp. 50-72, aldaar 55.

3. De rol van de taal

Interessant is het niet alleen te constateren, dat er al naar gelang plaats op een verschillend moment een overgang van het traditionele Latijn naar de volkstaal plaatsvindt, maar vooral te onderzoeken onder welke omstandigheden en om welke redenen zulks is geschied. Ook wat dit betreft loopt Engeland weer voorop, aangezien daar het Frans na de Normandische verovering van 1066 in de administratie als taal van de feodale elite naast het Latijn tijdens de dertiende eeuw overduidelijk op de terugtocht is om ruim baan te geven aan het Engels.

In de Brugse financiële administratie duurt het echter tot 1302, de eerste rekening in het nu gepresenteerde tweede deel van de stadsrekeningen, vooraleer het Nederlands of Diets definitief en consequent doorbreekt. De rekeningen van 1281/82-1298/99 waren nog volledig in het Latijn, ook al blijkt uit de veelal fragmentarisch overgeleverde onderliggende financiële bescheiden dat verschillende talen door de schrijvers door elkaar werden gebruikt. Zo zijn allerlei aantekeningen in het inschrijvingsregister van schuld- en rentebrieven over de jaren 1294-1301 door elkaar in het Latijn en het Frans geschreven en bevat de kladrekening van uitgaven uit het boekjaar 1300/01 zowel posten in het Latijn als in het Nederlands¹⁹. Ook is dat het geval in het door De Leeuw en Geirnaert in 1989 uitgegeven fragment van een tot dan onbekende zettingslijst voor een verplichte lening uit 1296, hoewel ik me niet aan de indruk kan onttrekken, dat toch nog naarstig wordt geprobeerd het Latijn de voertaal te laten zijn²⁰. De definitieve omschakeling naar het Nederlands in 1302 wordt in verband gebracht met de Brugse Metten, toen gewapenderhand door de Bruggelingen onder aanvoering van Pieter de Coninck aan de Franse bezetting van het graafschap Vlaanderen, dat in 1299 bij het Franse kroondomein was gevoegd, een einde werd gemaakt. De slag bij Kortrijk, waarbij het Franse ridderleger in het stof moest bijten tegen het Vlaamse voetvolk, heeft de stoot gegeven tot invoering van meer 'democratische' besturen in de steden aldaar: het traditionele patriciaat moest het economische en politieke belang van vooral de ambachtsgilden erkennen.

19 Een en ander werd reeds onder vergelijking met de veranderingen in Ieper, waar tussen 1325 en 1328 van het Latijn naar het Frans werd overgeschakeld, en Gent, waar de volkstaal al in 1280 werd gebezigd, geconstateerd door Prevenier, 'Quelques aspects', p. 136.

20 L. De Leeuw en N. Geirnaert, 'Een fragment van een onbekende zettingslijst voor een verplichte lening te Brugge uit 1296'. In : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 155, 1989, pp. 25-47.

Opmerkelijkerwijze zijn de oudste Dordtse rekeningen al direct in het Nederlands. Dat is niet alleen opmerkelijk, omdat ze hoogstwaarschijnlijk ook daadwerkelijk de oudste zijn en er dus geen vóórstadium is (al of niet in het Latijn), maar ook omdat elders in de Nederlanden de overgang naar de volkstaal later plaatsvindt, in tal van Oost- en Middennederlandse steden zelfs aanmerkelijk later. In Deventer vindt de omschakeling van Latijn naar volkstaal plaats in 1361, opmerkelijkerwijs echter drie jaar voordat het eerste bewijs van deelname van de meente aan de schepenkeuze te vinden is²¹. Niettemin kan natuurlijk een en ander wel degelijk met elkaar te maken hebben. De vroegste, alleen in een zeventiende-eeuws extract overgeleverde rekening van Zutphen uit 1364 en de oudst bewaarde rekening van Culemborg van 1373 zijn al in het Nederlands. De stad Arnhem, met rekeningen vanaf 1353, gaat in 1377 over op de volkstaal, Venlo tussen 1379 en 1384. De oudst bewaarde rekeningen van Geldern uit 1386 en van Doesburg uit 1389 zijn al meteen in het Nederlands²². In Nijmegen is de vroegste, bewaard gebleven rekening van 1382 nog in het Latijn, de eerstvolgende van 1414 (de Nijmeegse serie is zeer lacuneus) in het Nederlands, maar het sterke vermoeden bestaat, dat een verloren gegane rekening van 1389 reeds in de volkstaal was gesteld²³. De omschakeling lijkt zich derhalve voor te doen in de tweede helft van de veertiende eeuw, vooral in het laatste kwart daarvan. In steden in het aangrenzende Nederrijng gebied valt hetzelfde te constateren: in Wezel, met reke-

21 G.M. De Meyer, 'Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet literaire teksten'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89, 1974, pp. 1-15, aldaar 3, 8. De nadrukkelijke koppeling aan het optreden van de meente bij Schneider, *Deventer*, pp. 30-31 en Idem, 'Do die Ghemyente', p. 24 roept overigens wel enige vraagtekens op.

22 Voorbeelden genoemd bij W. Kuppers ed., *Die Stadtrechnungen von Geldern (1386-1423). Einführung, Textausgabe, Register*. Geldrisches Archiv 2. Geldern, 1993, pp. 67-68. Soms wordt voor de datering van de oudst bewaarde stadsrekening van Doesburg helaas nog verwezen naar A.J. Van de Ven en L.S. Meihuizen ed., 'De oudste stadsrekening van Doesburg (1373/74)'. In: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 46, 1943, pp. 103-135. Aldus nog Schneider, *Deventer*, p. 26. Op overtuigende gronden heeft W. Zondervan, 'De datering van de oudste stadsrekening van Doesburg'. In: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 60, 1961, pp. 117-126 aangetoond, dat de rekening uit het jaar 1389/90 stamt. Overigens kunnen zijn argumenten nog met andere worden aangevuld op grond van een vergelijking met rekeningposten in de gelijktijdige rekeningen van Arnhem en Geldern, alsmede van de dan geldende koers van de gulden.

23 B. Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen in het hertogelijk archief. Notitie over de herkomst van de oudste rekeningen van de stad Nijmegen'. In: *Nijmeegs Oponthoud. Een bundel aangeboden aan Piet Leupen*. Nijmegen, 1984, pp. 81-94, aldaar 82-83. Overigens heeft Thissen in deze studie ook aangetoond, dat er een rekening over het jaar 1372/73 (in het Latijn) moet zijn geweest, maar ook die is verloren gegaan.

ningen vanaf 1349, en Duisburg vindt de overgang in 1377 plaats. De grote uitzondering vormt Keulen, dat pas in 1417 het Latijn als taal voor het eigen huishoudboekje afzweert, overigens op een moment dat tot een verdergaande decentralisatie van het kasbeheer wordt besloten²⁴. Al met al moet worden geconcludeerd, dat het dus niet zo maar een kwestie van 'mode' kan zijn. Eerder lijkt het taalgebruik te maken te hebben met de lokale institutionele evolutie, de samenstelling van het stadsbestuur, het al of niet voortbestaan van het 'incrowd'-karakter van een tamelijk gesloten patricisch regime, dat er geen behoefte aan had het hele financiële huishouden als het ware op straat te gooien of nog niet door pressie van belangengroepen, zoals ambachtsgilden (vertegenwoordigd in de zogeheten *meente*), genoodzaakt was publiekelijk verantwoording af te leggen over het financiële reilen en zeilen.

Er kan nog een andere factor een (bijkomende?) in het spel geweest zijn. Lange tijd heeft de clerus het monopolie gehad in het schrijven, zowel in vorstelijke kanselarijen en rekenkamers als in stedelijke schrijfkamers. Een directe relatie tussen de overgang van Latijn naar volkstaal en vervanging van geestelijke door wereldlijke schrijvers is evenwel niet te leggen. Toch is voor Nijmegen bij voorbeeld wel het vermoeden geuit, dat de vervanging van een geestelijke door een wereldlijke stadsschrijver in 1382/83 ertoe geleid heeft dat het Latijn als taal van de rekening over boord werd gezet²⁵. Ik heb daar zo mijn twijfels bij. In een Oostnederlands stadje als Doesburg, waar in het eerste decennium van de vijftiende eeuw geestelijken, zoals Gerard Pannart (die in 1405 voortijdig vertrok om in te treden in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem) en zijn opvolger Deric van Ubel, als stadsklerk (*secretarius, notarius of scriver*) werkzaam waren, zijn de rekeningen op dat moment al geruime tijd in het Nederlands²⁶. Ook in sommige andere Gelderse steden, zoals Erkelenz, waar van 1379 tot 1427 de priester Goessen Sasse zonder onderbreking secretaris was, zullen de rekeningen, die ons helaas niet zijn overgeleverd, conform de situatie in omliggende steden vermoedelijk ook al in het Nederlands opgesteld zijn geweest²⁷.

24 Koppers, *Die Stadtrechnungen*, p. 68. Zie met betrekking tot de decentralisatie van het kasbeheer in Keulen Isenmann, *Die deutsche Stadt*, p. 179.

25 Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen', p. 83.

26 Gemeentearchief Doesburg, Oud-Archief Doesburg inv.nr. 845, fol. 1. Deze opvolging is overigens in het Latijn in de rekening aangetekend!

27 G. Eckertz, 'Die Chronik der Stadt Erkelenz'. In: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 5, 1857, pp. 3-72, aldaar 45. De oudst bewaarde (slechts in een modern afschrift overgeleverde) rekening is die van 1491, vgl. K. Flink, *Stadtwerdung und Wirtschaftskräfte in Erkelenz*. Schriftenreihe der Stadt Erkelenz 2, Köln/Bonn, 1976, pp. 11-12.

Niettemin blijft natuurlijk staan, dat stedelijke reglementen voorschreven, dat de stadsschrijver 'der latinschen sprach erfarn' diende te zijn²⁸. Er waren immers genoeg andere documenten die wèl in het Latijn geschreven moesten worden!

Gezien het voorafgaande is er zeker geen eensluidend antwoord te vinden op de vraag naar de aanleiding tot de overgang van Latijn naar volkstaal. Evenals bij de totstandkoming van extern te verantwoorden financiële administratie, ligt het primaat vermoedelijk toch bij een nieuwe, een uitgebreidere vorm van publieke verantwoording, nu tegenover groepen uit de burgerij die het Latijn nog minder machtig waren dan degenen die eerder een publieke verantwoording hadden weten te bewerkstelligen. De omschakeling van Latijn naar volkstaal kan in die zin een nieuwe fase markeren in de verantwoording van overheidshandelen. Los van de vraag of een stadsschrijver van geestelijke of wereldlijke huize is, kan ook het aantreden van een nieuwe schrijver een rol hebben gespeeld bij - wat ik dan maar kortweg noem - de implementatie van zo'n nieuwe fase. Dat laatste geeft trouwens aan, dat in het onderzoek naar de stedelijke administratie ook andere bronnen dan alleen stadsrekeningen betrokken dienen te worden. Ik denk daarbij onder andere aan oorkonden die in steden zijn geconcipieerd of opgesteld, en aan stedelijke keurboeken.

4. De rolvorm

Het gebruik van uit aaneengenaaide stroken perkament bestaande rollen, dat we tegenkomen bij enkele van de oudste stadsrekeningen, zoals die van Brugge (1281/82), Dordrecht (1283-1287) en Shrewsbury (1256-), bij de oudste optekeningen van leden van koopliedengilden (Leicester, Shrewsbury, Keulen, Deventer) en soms ook bij rekeningen uit vorstelijke en kerkelijke administraties (onder andere de veertiende-eeuwse tijnsrollen van de Gelderse graven of de tijnsrollen van het Utrechtse kapittel van Oudmunster uit de late dertiende eeuw), was al in de Oudheid gekend (men denke aan de beroemde Dode Zeerollen, maar het verschijnsel was in de Grieks-Romeinse wereld wijd verspreid). In de vroege middeleeuwen werd de rol ook gebruikt door de boodschappers die door kloosters werden uitgezonden om het overlijden van dierbaren (medekloos-

28 Voorbeeld bekend uit Erkelenz: J. Maeckl, 'Das Erkelenzer Stadtrecht'. In : *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 8, 1905, pp. 319-446, aldaar 384.

29 Clanchy, *From Memory*, pp. 135-144, vooral 139-140.

terlingen of begunstigers) elders bekend te maken om dezen aan te bevelen in hun gebedsgedachtenis (de zgn. *obituarie*). Aangenomen wordt, dat het gebruik van de rolvorm (*de rotulus*) in de administratie via de Arabieren vanuit het Oosten in het Westen geïntroduceerd is²⁹.

De rol, die geruime tijd de meest gangbare vorm van vroege administratie was en in Engeland in tegenstelling tot elders in Europa een zeer lang leven heeft gekend, had voor- en nadelen. Aan elkaar genaaide stroken perkament hadden een korte termijn-voordeel: schrijvers konden onafhankelijk van elkaar en tegelijkertijd hun deel van de administratie optekenen en die delen konden dan vervolgens in de juiste volgorde aaneengenaaid worden. Zo nodig konden ze ook weer uit elkaar worden gehaald, zoals de onderzoekers van de Dordtse rollen nog onlangs hebben geconstateerd³⁰. De boekvorm noopte tot het beschrijven van materiaal dat vooraf uit grote vellen in katervorm was gevouwen en opengesneden, en tot langer doorschrijven door de klerk. Daarbij maakte het weinig uit of deze boekvorm nu gehanteerd werd bij het voorhanden zijn van perkament, dat in Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw nog algemeen werd gebruikt als beschrijfmateriaal om pas in de vijftiende eeuw door papier te worden verdrongen, of van papier, dat in Holland en in de meeste IJsselsteden vanaf ongeveer het midden van de veertiende eeuw het perkament heeft verdrongen. Deventer vormt in dit opzicht overigens een uitzondering, aangezien de stadsrekeningen daar tot ver in de vijftiende eeuw op perkament geschreven bleven. Vooralsnog ben ik geneigd voor deze gewoonte in deze oude en belangrijke Hanzestad statusoverwegingen een grote rol toe te bedelen. Zoals ik reeds aangaf, is de oudste overgebleven, complete stadsrekening van Brugge over de periode van 15 oktober 1281 tot en met 14 oktober 1282 nog in rolvorm opgetekend. Aangezien we weten dat deze rekening zonder twijfel niet de oudste is en diverse voorgangers gekend zal hebben, mogen we aannemen dat ook voordien de rolvorm is gebruikt. De eerstvolgende netrekening, die van 1283/84 dateert, en alle daarop volgende rekeningen zijn evenwel in boek- of registervorm opgetekend. De kladrekeningen en particuliere rekeningen, die in het eerste deel van de uitgave van dr. Wyffels zijn opgenomen, zijn echter ook weer in rolvorm³¹.

30 Burgers en Dijkhof, *Oudste stadsrekeningen Dordrecht*, pp. xlviii-xlix.

31 In Gent is de rekening van 1319/20 de laatste in rolvorm, de Antwerpse rekening van 1324/25 ook nog. De kleine steden tonen zich over het algemeen het meest behoudend: daar wordt de rol pas in het laatste kwart van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw afgedankt. De laattijdige omschakeling van rol naar register in grote steden als Ieper (na 1403) en Brussel (na 1405) is tamelijk uit-

De Dordtse rekeningen van 1283-1287 zijn in hun geheel in één rol van liefst 72 aan elkaar genaaide stroken perkament opgenomen. Alle latere rekeningen zijn in boekvorm overgeleverd. De stadsrekeningen in Deventer zijn vanaf den beginne in boekvorm. Klaarblijkelijk was daar het stadium van roloptekeningen reeds achter de rug. Klad- en deelrekeningen zijn eveneens in registervorm overgeleverd. De meesters van handwerkslieden die in stadsdienst waren tewerk gesteld, blijken volgens de rekening van 1362 overigens slechts zelden in staat hun boekhouding in schriftelijke vorm over te leveren; het merendeel verkiest te rekenen met de *stock*, hetgeen betekent dat men, evenals dat bij herbergiers bij voorbeeld het geval was, de kerfstok gebruikte om de verrichtingen bij te houden; vervolgens werd deze informatie op wastafeltjes overgebracht en dan was het aan meer professionele krachten om daaraan in een register een officiële administratieve vorm te geven³².

5. Verantwoording tegenover de landsheer

Vrij algemeen werd er in de literatuur over stadsrekeningen - althans waar het Vlaanderen en Brabant aangaat - vanuit gegaan dat de jaarlijkse rekening ter goedkeuring moest worden voorgelegd aan de landsheer of de stadsheer³³. In principe zou men dus van elke rekening twee of meer exemplaren kunnen verwachten. Dat is echter vanwege de soms zeer negatieve bewaarcondities in het verleden vaak niet het geval. Wel is het een feit dat in de praktijk meer dan één exemplaar werd vervaardigd. Daarbij was dan steeds een exemplaar bestemd voor de stadsmagistraat (of de rentmeesters, trossiers) zelf en - zo wordt vrij algemeen aangenomen - een voor de door de vorst aangestelde commissarissen belast met de controle over de stadsfinanciën.

Toch moet op grond van diverse lokale studies duidelijk gesteld worden dat deze aanname, die voortkomt uit lezing van instructies die o.a. uit de Franse context bekend zijn, niet te zeer veralgemeend

zonderlijk. Vgl. Prevenier, 'Quelques aspects', pp. 136-137; voor Antwerpen F. Blockmans, 'Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge'. In : *Finances et comptabilité* (als noot 8), pp. 287; voor Brussel C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*. Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles 54. Bruxelles, 1977, pp. 359-361.

32 Schneider, *Deventer*, pp. 31-32.

33 Blockmans, 'Le contrôle', pp. 287-330 en Prevenier, 'Quelques aspects', pp. 118-136.

mag worden en in beginsel alleen op Vlaanderen mag worden toegepast. Sommige steden hebben zich kortstondig, andere langdurig en met succes kunnen te weer stellen tegen vorstelijke bemoeienis met de stadsfinanciën. Gedurende de hele veertiende eeuw heeft althans de stad Gent zich met succes kunnen onttrekken aan grafelijke controle³⁴. Wat Brabant betreft is het eerder uitzonderlijk, dat er vorstelijke controle plaatshad. Voor Brussel wordt aangenomen, dat men daar niet gewoon was de jaarlijkse rekeningen ter controle voor te leggen, zoals klaarblijkelijk in Antwerpen en Mechelen gebruikelijk was³⁵. De situatie, zoals die in 's-Hertogenbosch in ieder geval vanaf 1399 gold, oogt op het eerste gezicht enigszins hybride, omdat de hertogin van Brabant de stad had verplicht tot de vervaardiging van vier exemplaren van de stadsrekening. Eén was bedoeld voor de magistraat, één voor de raad, één voor de dekens van de ambachtsgilden en één voor de ontvangers zelf. Aangezien de magistraat al in 1388 het recht had gekregen deze ontvangers, die voordien door de hertog op zijn voordracht werden benoemd, rechtstreeks te benoemen en een vertegenwoordiger van de hertog alleen hun inzwering verzorgde, is daar van directe landsheerlijke bemoeienis in feite geen sprake³⁶. Voor Leuven is aangetoond, dat vorstelijke controle er pas geëffectueerd werd op het moment dat het autonome financiële beheer was uitgemond in een algeheel debacle. Vanaf circa 1490 is er intensieve landsheerlijke interventie in het stedelijke financieuzen te constateren³⁷.

In de Hollandse steden is een dergelijke tussenkomst tot nu toe niet vastgesteld. Wat Dordrecht betreft is er bij voorbeeld van een vorstelijke controle - in weerwil van de rechtstreekse bemoeienis die de graaf had met de samenstelling van het stadsbestuur - geen spoor. Datzelfde geldt voor een andere, op dit punt goed onderzochte stad als Leiden; zelfs tijdens de Bourgondische tijd is er geen teken van³⁸. Maar ook in de Stichtse en Gelderse steden was zo'n veronderstelde landsheerlijke controle onbekend en bleef de financiële verantwoor-

34 M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming 1384-1453*. Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent XV. Gent, 1990, p. 32-35.

35 Dickstein-Bernard, *La gestion financière*, pp. 349-351.

36 Dickstein-Bernard, *La gestion financière*, pp. 234, 355-356.

37 R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12e tot het einde der 16e eeuw*. Brussel, 1961, pp. 15-31. Zie voor de hier niet besproken kleine Brabantse steden J.-P. Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden van de 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuut, Landen en Gemboers*. 3 dln., Brussel, 1980, pp. 470-529, vooral 500 e.v.

38 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477*. Hilversum, 1985, pp. 128-129.

ding een zuiver intern-stedelijke aangelegenheid. Rechtstreekse indicaties van zulke *interne* controles zijn echter helaas hoogst zelden overgeleverd. Betrekkelijk uitzonderlijk zijn dan ook de zogeheten wrakingen, die we kennen uit verschillende vijftiende-eeuwse stadsrekeningen van de Maasstad Grave, een tijdelijk (1400-1481) tot het hertogdom Gelre behorende stad. Zo'n *wrakinge* was in wezen een soort afhoringsprotocol, waarin de raad in de door de burgemeesters voorgelegde rekening geconstateerde onvolkomenheden of onrechtmatigheden nauwkeurig liet vastleggen en daaraan dwingende aanbevelingen tot verbetering verbond³⁹.

De conclusie moet derhalve luiden, dat - voor zover de krachtens gewoonterecht gegroeide of op officiële privileges gebaseerde stedelijke autonomie voor enig landsheerlijk ingrijpen al geen hinderpaal vormde - het toch in ieder geval een kwestie van feitelijke politieke machtsverhoudingen was of een landsheer zich daadwerkelijk met de gang van zaken op dit punt kon bemoeien.

Wèl moeten er vrij algemeen verschillende exemplaren van de jaarrekeningen vervaardigd zijn, maar die waren vrijwel altijd voor andere doeleinden dan vorstelijke controle bestemd. Te noemen is hier de situatie in Doesburg, waar drie exemplaren moesten worden opgemaakt: één voor de *statkyste* (het archiefexemplaar), één voor de *kirckekyste* ten behoeve van de burgerij en één voor de burgemeesters en *meentsknaben* als rekenplichtige functionarissen. In Zutphen plachten er in elk geval twee bewaard te worden, één voor de kerkmeesters van de St.-Walburgskerk, die immers bij de afhoring van stadsrekeningen betrokken waren en vermoedelijk juist als in Doesburg ten behoeve van de burgerij optraden, en één voor het stadsarchief. In Nijmegen moeten er eveneens minimaal twee zijn geweest, waarschijnlijk zelfs drie vanaf het moment dat de meesters van het Sinter-Claesgilde als vertegenwoordigers van de burgerij bemoeienis kregen met het toezicht op het financieel beheer (1425). Elders valt een vergelijkbare situatie te constateren, in die zin dat de kerkmeesters borg stonden voor bewaring ten behoeve van de burgerij. Veelvuldig kwam het echter ook voor, dat juist het archiefexemplaar in de parochiekerk werd bewaard, zoals ook de charterkist daar in veel gevallen een veilige standplaats had. In Grave werd aldus naar alle waarschijnlijkheid het archiefexemplaar gedeponeerd in een kist 'baven opt wolfsel' van de Heilig Grafkapel in de

39 Gemeentearchief Grave, Oud-archief Grave zonder inv.nr.: stadsrekeningen 1421-1500. De rekeningen zijn in een drietal banden bijeengebracht (1: 1421-1449, 2: 1450-1482, 3: 1485-1500). Dergelijke *wrakingen* zijn onder meer bekend uit de jaren 1438, 1443, 1497 en 1500.

St.-Elisabethskerk, waar ook de 'statbrieven ende privilegien' werden bewaard. In Geldern berustte steeds één exemplaar in de Carmelietenkerk, de plaatselijke parochiekerk⁴⁰.

Gent is hiervóór reeds genoemd. In Gent is althans uit de vijftiende eeuw bekend dat de rekening jaarlijks in drievoud werd opgemaakt. Boone heeft in 1990 aangenomen dat dit te maken had met de drie leden waaruit het stadsbestuur was samengesteld: poorterij, kleine neringen en weverij⁴¹. Wie dan verantwoordelijk was voor de archivering blijft onduidelijk. Mij doet het in elk geval veronderstellen dat er zeker vier exemplaren moeten zijn geweest of dat - indien het er inderdaad maar drie waren - de bestemming anders is geweest.

Toch zijn er wel aanwijzingen voor pogingen vorstelijke controle uit te oefenen. In het hertogdom Gelre is dat bij voorbeeld merkbaar, wanneer de Bourgondische hertog Karel de Stoute het in 1473 gewapenderhand in bezit neemt en de eerste Bourgondische bezetting (1473-1477) een feit is. Naar eigen (Frans) voorbeeld leggen zijn vertegenwoordigers de veroverde steden op hun rekeningen aan hen voor te leggen. De Bourgondische gouverneur Boudewijn van Lannoy kondigt al op 6 februari 1474 aan zelf naar Doesburg te komen om er op de traditionele wisseling van het boekjaar, op St. Petrus ad Cathedram (22 februari), de rekening af te horen. Het is bekend dat de rekeningen van 1473/74 en 1474/75 in het bezit zijn geweest van de gouverneur. Beide rekeningen zijn overigens verloren geraakt en het is niet ondenkbaar dat de vlucht van de Bourgondische ambtenaren vanuit Gelre direct na het bekend worden van de dood van Karel de Stoute op het slagveld bij Nancy hieraan debet is⁴².

Illustratief, maar eigenlijk ook een beetje lachwekkend is het, dat Karel van Egmond, zodra hij zich in 1492 na de beëindiging van de tweede Bourgondische bezetting (1481-1491) daadwerkelijk hertog

40 Voorbeelden genoemd bij Koppers, *Stadtrechnungen*, pp. 46-51. Het feit dat enige Nijmeegse rekeningen uit de periode 1372-1414 zich in het hertogelijke archief moeten hebben bevonden, heeft, zoals Thissen, 'Gelderse stadsrekeningen', pp. 85-91 aannemelijk heeft weten te maken, niets te maken met enigerlei landshereelijke controle, maar met een scheidsrechterlijke uitspraak in een conflict tussen stadsbestuur en bevolking omstreeks 1425. De toenmalige hertog Arnold heeft daarin geen aanleiding gevonden voor het vervolg hertogelijke controle af te dwingen. De bewaarplaats van het Graafse stadsarchief wordt onder meer vermeld in de stadsrekeningen van 1470, 1478 en 1479 (Gemeentearchief Grave, Oud-archief Grave).

41 Boone, *Geld en macht*, p. 12.

42 Gemeente-archief Doesburg, Oud-Archief Doesburg inv.nr. 54 (Briefregist nr. 17). Op de wel bewaard gebleven rekening van 1475/76 (inv.nr. 858) staat aangetekend dat de rekening van het voorgaande boekjaar in het bezit was van de gouverneur te Zutphen.

van Gelre mag noemen, het Bourgondisch voorbeeld probeert te kopiëren door het *stedeke* van Gendt (Over-Betuwe) in 1493 op te leggen een afschrift van zijn stadsrekeningen te deponeren in de hertogelijke kanselarij⁴³. Gendt was wat dit betreft een gewillig slachtoffer; in wezen was het niet meer dan een dorp met relictten van een oude, maar reeds lang verloren gegane stadstatus. Deze maatregel staat evenwel geheel op zichzelf en is als zodanig een unicum zonder ingrijpende gevolgen te noemen. Klaarblijkelijk heeft de hertog het niet aangedurfd steden met meer macht en traditie aan te pakken. Hij was al te zeer aangewezen op medewerking van de Gelderse steden om zich dergelijke maatregelen op grotere schaal te kunnen permitteren. Ook hier zien we dus weer dat deponering van stedelijke rekeningen in de hertogelijke kanselarij sterk afhankelijk was van de heersende 'balance of power'.

Besluit

Het fenomeen stadsrekeningen is eerst en vooral te situeren in een proces van institutionalisering en schaalvergroting, mede een gevolg van economische verandering en ontwikkeling. Voor ons krijgt dat een zichtbare vorm dank zij het proces van verschriftelijking. Die verschriftelijking heeft niet enkel met de toenemende complexiteit van het financiële reilen en zeilen te maken, maar ook en vooral met de noodzaak dat de betrekkelijk gesloten politieke elite zich in toenemende mate voor haar handelen dient te verantwoorden tegenover steeds wijder kringen van belanghebbenden. In dit proces zijn enkele fasen onderscheiden. Van een verantwoorden van de boekhouding ten overstaan van de collega's in het stadsbestuur, eerst mondeling en vervolgens schriftelijk, wordt overgeschakeld naar een publieke schriftelijke verantwoording, hetzij onder druk van het vorstelijk gezag hetzij op aandringen van tot dan buitengesloten groepen uit de bevolking of een combinatie van de twee. In een volgend stadium verwerven dergelijke pressiegroepen via hun vertegenwoordigers een formele status in de procedure van afhoring en controle. In een aantal gevallen lijkt de omschakeling van Latijn naar volkstaal daarbij een rol te spelen, maar zij behoeft op zich genomen niet van doorslaggevende betekenis te zijn. De sociaal-politieke samenstelling van de lokale bevolking en de feitelijke krachtsverhoudingen tussen stad en vorst zijn daarbij van wezenlijk belang. Dit proces nu doet

43 NN, 'Hervormingen in het rechterlijk en financieel bestel van Gendt (O.B.)'. In : *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 67, 1973, p. 58.

zich overal in Europa voor, maar het moment waarop, het tempo waarin en de vorm ervan verschilt van plaats tot plaats en van regio tot regio sterk, al naargelang de economische, institutionele en administratief-technische ontwikkeling.

Randbedenkingen bij het uitgavebeleid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis aan de vooravond van de 21ste eeuw*

W. Prevenier °

Het weze me toegelaten, als secretaris van de K.C.G., mijn grote vreugde uit te spreken over deze samenwerking van het Brugse stadsarchief en de K.C.G., en dit naar aanleiding van een heuglijk evenement. Ik bedoel de recente publicatie in de reeksen van de Commissie van een nieuw monumentaal boekdeel, van niet minder dan 936 blz., met de rekeningen van de stad Brugge van 1302 tot 1306. De grote afwezigheid van vandaag is ere-algemeen rijksarchivaris, dr. Carlos Wyffels, die verantwoordelijk is voor deze editie. Ik herinner er aan, dat hij met grote moed, ondanks zijn wankele gezondheid, in de afgelopen jaren steevast heeft gewerkt aan het persklaar maken van dit boekdeel, nadat hij in de vorige jaren ook de delen voor de jaren 1280 tot 1302 had uitgegeven, en hij thans doende is met de voorbereiding van de delen voor de jaren 1306 tot 1319, en intussen nog de moed en de energie vond om in de K.C.G. een lijvig boekdeel met de analyses van de Ieperse schepenbrieven uit de 13de eeuw te bezorgen. De afwerking van de Brugse rekeningen zou echter stellig niet zo vlug voltooid zijn, zonder de discrete hulp van de Brugse hoofdarchivaris, dr. André Vandewalle, die ik hiervoor even discreet de palm van mijn dankbaarheid toeken.

Waarom geeft de KCG nog steeds Brugse stadsrekeningen uit anno 1996, op de valreep van de 20e eeuw? Zal ze dat in de 21e eeuw nog wel doen? De kans is reëel dat het niet meer gebeurt. Bijna veertig jaar geleden heb ik in de Appeltjes van het Meetjesland (1959) een "jeugdzonderig" artikel gepleegd om te wijzen op het grote belang van stadsrekeningen voor historici, en dus van het uitgeven ervan in gedrukte vorm. Ik ben daar nog steeds van overtuigd. Maar in een ander artikel uit die goede oude tijd (in 1962) had ik ook al berekend dat enkel het publiceren van alle middeleeuwse stadsrekeningen uit het graafschap Vlaanderen vóór 1500 reeds 235.000 bladzijden zou vergen, of zowat 250 boekdelen van de K.C.G., zoals het

* Persconferentie georganiseerd in samenwerking van het Stadsarchief van Brugge en de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis te Brugge op 29 februari 1996: presentatie van de recente uitgave van de Brugse Stadsrekeningen door dr. Carlos Wyffels.

° Gewoon hoogleraar Universiteit Gent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, p/a Blandijnberg 2, 9000 Gent.

exemplaar dat we hier voorstellen. En in een nog later artikel, uit 1985, geschreven in het postmoderne computertijdperk, en dan nog wel op een feestzitting voor het 75-jarig bestaan van de Nederlandse zustervereniging van de KCG, de befaamde Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis (thans het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis) stelde ik oog in oog met een ietwat verbouwereerd publiek de onheuse vraag of we nog wel moeten doorgaan met het gedrukt uitgeven van bronnen, en of niet andere vormen van ontsluiting te verkiezen zijn of noodzakelijk zijn geworden. Tenslotte word ik, sinds ik in het begin van de jaren 80 secretaris werd van de KCG, voortdurend geconfronteerd met aan deze Commissie welwillend aangeboden handschriften of voorstellen tot tekstuitgave, het ene al belangrijker en sympathieker dan het andere, waarbij de leden van de Commissie moeten beslissen of het wel de moeite is er een papieren bekroning aan te geven.

U merkt het : vele vragen stormen tegelijk op ons af. Wat moet je doen met de seriële bronnen, met de duizenden registers van een rechtscollege, zoals de Raad van Vlaanderen, of de Grote Raad van Mechelen, met de in die registers vermelde tienduizenden namen van misdadigers en slachtoffers ? Namen die kostbaar zijn voor sociale geschiedenis. Sociaal-historici kunnen uit die namen de professionele en de geografische spreiding van criminele groepen halen, zij kunnen er uit leren over de koppeling van types van misdaden aan het gender-onderscheid man of vrouw, aan correlaties met oud of jong, met arm of rijk. Moeten we de *integrale* tekst van deze bronnen uitgeven ? Het is niet evident. De professoren Strubbe en De Smidt hebben destijds de voorkeur gegeven aan korte analyses voor de processen van de Grote Raad van Mechelen, met de bijhorende data en namen, en dat bewees en bewijst enorme diensten. In dit computertijdperk denkt men veeleer aan databanken met prosopografische gegevens, mooi gestockeerd via een slimme software, die toelaat creatief te consulteren op basis van de naam, of van de datum, of van de stad, of nog gesofistikeerder door een combinatie van twee of drie vragen. Toch blijft bij een dergelijke ontsluiting van de bron een nadrukkelijk gevoel van honger bestaan. Ze biedt namelijk geen kwalitatieve informatie, geen kontekst. Ze laat de gebruiker niet toe te oordelen welk proces een routine-zaak is, welk ander proces daarentegen een goudmijn bevat van uitspraken over schuld en onschuld, welk proces onthullende dialogen bevat tussen rechter en verdachte die reveleren welke opinies de tijdgenoten hadden over misdaad en zonde, over het gewicht van het misdrijf, over menselijke relaties, over de positie en de rechten van ouders, kinderen, partners, een goudmijn kortom voor mentaliteitstudie.

We hebben dus tenminste twee types van ontsluiting nodig, een meer kwantitatieve voor de seriële bronnen (voorbeeld : de zogenaamde universiteits-matrikels, die ons de inschrijving van studenten leveren, met studieduur en studierichting aan universiteiten, en waaruit we de intellectuele backround van de politieke en sociale elites kunnen achterhalen), en daarnaast het kwalitatieve type van tekstuitgaven, waarin integrale teksten worden geboden met hun integraal discours, die ons toelaten een intellectuele of affectieve gedachtengang te volgen, die ons de motieven van handelen van historische personages aan de hand doen. Het eerste is een reductie van massa's documenten, die worden herleid tot een efficiënte en eenvoudig consulteerbare tabel. Meestal is de keuze hier eenvoudig : een thema, een periode, een type van informatie. Het tweede type van editie (integrale teksten) heeft geen grenzen, is een subjectieve keuze, die echter door de uitgever moet worden verdedigd en aangetoond. Niemand twijfelt er aan dat men (zoals collega Van Caenegem het deed) het dagboek van Galbert van Brugge moest uitgeven, als unieke bron van een ooggetuige die dramatische gebeurtenissen meemaakte. Maar moet men procesteksten over misdaden uitgeven, of brieven van Talleyrand, of notarisacten uit de 14de eeuw ? Hier zal het een selectie moeten zijn uit de eindeloze overvloed, maar wat en hoeveel ?

Ook de economische factor speelt mee : de budgetten van de wetenschappelijke uitgever, en vooral het spel van vraag en aanbod. Welke bronnen wenst het wetenschappelijk publiek te kopen ? Sommige instituten in het buitenland, zoals de *Monumenta Germaniae Historicae* te München en de *Académie des Inscriptions et Belles Lettres* te Parijs, hebben de keuze van wat moet worden uitgegeven zelf gemaakt, als één groot plan, door niets van buiten af beïnvloed. Het oogt mooi, het is planmatig en rationeel. Maar het heeft een prijskaartje, want ze moeten opdrachten geven aan bezoldigde medewerkers, die daar een beroep aan hebben, maar vaak eindeloos traag en perfectionistisch werken. In Nederland bestaan enkele merkwaardige voorbeelden daarvan. De visitatiecommissie die in Nederland vorig jaar de sector van de tekstuitgaven doorlichtte op haar efficiëntie en nuttigheid heeft daar zeer kritische voetnoten bij geplaatst. De Koninklijke Commissie voor Geschiedenis bewandelde terzake steeds een dubbel spoor : ze maakte enerzijds planmatige reeksen, zoals de Akten van middeleeuwse vorsten opgezet door H. Pirenne, maar ze liet ook altijd ruimte voor spontaan aanbod van individuele vorsers, die teksten hadden verzameld in het kader van een doctoraat of van een persoonlijke interesse. Het voordeel is dat deze laatste manuscripten steeds gratis worden aangeboden, en dat er een balans ontstaat tus-

sen een gestructureerd editiepakket en een ietwat chaotisch gedeelte, dat vaak onverwacht boeiende types van documenten aan het licht bracht, waaraan de wijze mensen van de Commissie anders wellicht nooit zouden gedacht hebben. Om de anarchie te vermijden dient er natuurlijk over gewaakt te worden dat uit het aanbod het nuttige en het zinvolle wordt onderscheiden.

Wat bracht de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis er nu in de praktijk van terecht? Heeft ze een politiek? Ik beperk me tot de recente productie. Er werden inderdaad planmatige reeksen opgezet met een zeker succes: de oorkonden van de middeleeuwse vorsten, de inschrijvingen van de universiteit van Leuven (de zgn. matrikels), de oudste stadsrekeningen, de notulen (handelingen) van de volksvertegenwoordingen van het Ancien Regime (in feite enkel de Staten van Vlaanderen). Waarom genieten deze soort bronnen de voorkeur boven zoveel andere? De ratio is hier vrij simpel. Specifiek over de stadsrekeningen handelt mijn collega uit Groningen, Remi van Schaik, wiens uitstekend doctoraat over dit thema liep¹. De genoemde reeksen hebben gemeen dat ze een soort van consultatiebank vormen voor talrijke historici die zich met de meest uiteenlopende onderwerpen bezig houden. Neem nu studentenmatrikels. Lijsten van studenten te Leuven, met hun studie-curriculum, met hun identificatie via indices. Wie aan wetenschaps- of kunstgeschiedenis doet heeft ze nodig. Wie een studie beoogt van de politieke top in de 15de - 16de eeuw heeft ze nodig. Wie de stedelijke bestuursapparaten behandelt heeft er nood aan, want de stadspensionarissen zijn er in te vinden. Voor de studie van welkdanige sociale groep ook is het zinvol de vraag van de intellectuele background te stellen en geven de matrikels de sleutel. Ik vergat de studie van de geneeskunde en van de volksgezondheid. Ik hoop dat mijn confrater Claude Bruneel zijn plan kan uitvoeren om de matrikels van de medische studenten uit te geven, want zij zullen op dit vlak onschatbare informatie opleveren. De reeksen met de vorstelijke oorkonden en de notulen van de middeleeuwse parlementaire instelling van de Staten hebben een zelfde breed spectrum van informatiegehalte: de vorsten (de centrale staat) en de middeleeuwse volksvertegenwoordigingen interesseerden zich aan quasi alle *choses de la vie*, politieke, sociale, economische, militaire, realiteiten. Wim Blockmans publiceerde een paar jaar geleden de periode van 1419 tot 1438, en thans is in de K.C.G. het laatste stuk over de jaren 1435-1467 in druk, zodat eerlang de reeks voor de hele Bourgondische periode zal zijn uitge-

1 Zie de tekst hierna, infra p. 144-162.

geven. Maar voor deze twee reeksen biedt de editie een interessantere meerwaarde : het zijn reconstructies van een administratieve geheugen, van een vorm van registratie van de politieke besluitvorming, die misschien ooit heeft bestaan, maar in elk geval niet bewaard bleef. Ooit hielden de Vlaamse steden misschien wel registers bij met hun besluiten en rapporten over hun vergaderingen. Maar ze zijn er in elk geval thans niet of niet meer. De editie is de reconstructie van een verloren boek, maar verzameld uit tientallen rekeningen van steden en overheden die deelnamen aan dit parlement. Hier levert de editie een significante meerwaarde op, omdat de gegevens verspreid zitten over tientallen archieven en honderden registers. Hier zijn tijdwinst en heuristisch voordeel voor de gebruikers evident : slechts het samenbrengen van rekeningen van Gent en Brugge over een zelfde parlement van de Staten laat toe een onduidelijke tekst in de ene rekening te identificeren aan de hand van de andere passus die explicieter is. Het gaat om het samenbrengen van stukjes van een puzzel.

De ratio van de vele eenmalig aan de Commissie aangeboden handschriften is van een geheel andere aard. Dit is een heel dispaaraat wereldje. Het kan gaan om licentiaten of doctors die in bijlage van een betoog honderd oorkonden toevoegden als bewijsstukken. Of om verlichte, en veelal verdienstelijke liefhebbers, die een pracht van een onuitgegeven briefwisseling van een politicus of diplomaat ontdekten. Hier is het zaak voor de Commissie om een strenge selectie door te voeren. Wat zijn criteria van nuttigheid voor de Wetenschap? In de praktijk heeft de Commissie vooral interesse betoond voor : ten eerste, bronnen die in een ver buitenland worden bewaard ; zo is nu een Russische onderzoekster mevr. Namozova, samen met J.L. de Paepe bezig om de archivalia van belang voor onze geschiedenis die sinds Jeltsin vrijgekomen zijn in de KGB-reserves te analyseren in een thematisch overzicht van beschikbare archivalia ; ten tweede, bronnen die dispaaraat worden bewaard in vele archieven ; ten derde, en vooral, stalen van bronnentypes die vooralsnog onvoldoende onder de aandacht werden gebracht, en waarvan de uitgave de ogen kan openen van een groot aantal onderzoekers, als een nieuw aan te boren ader in de historische discipline. Wat betekent dat laatste concreet ? Het kan gaan om unieke en nieuwe informatie zoals : vroege sporen van de werking van hoogovens en de sociale aspecten, zoals de omvang van de energie-kosten in de productie van de Luikse metaalindustrie in 1540. Of om een bron die het behandelen van nieuwe thema's toelaat ; zoals de zopas door mevr. M. Vleeschouwers-Van Melkebeek bij de K.C.G. uitgegeven rekeningen van de officiaal van Doornik uit de 15e eeuw. Het nut is hier evident : vooreerst zijn

er niet zoveel rekeningen bewaard, ten tweede zijn ze een schakel in een internationaal project geleid door prof. Ch. Donahue van Harvard over de rol van kerkelijke rechtbanken, wat een internationale interesse voor de uitgave garandeert, ten derde bieden officiële rekeningen niet enkel informatie voor specialisten van kanoniek recht en van de praktijk van de kerkelijke rechtspraak, maar nog veel meer voor wie is geïnteresseerd in de criminaliteit, in het seksueel gedrag en in de huwelijksituatie van de laat-middeleeuwse burgers. Problemen rond verloving, huwelijk, scheiding van tafel en bed, overspel, verkrachting, concubinaat en sodomie, zijn op elk folium ruimschoots aan de orde. Zelfs de geweldcriminaliteit komt merkwaardigerwijze in deze rechtbank vaak voor. Doordat deze rekeningen en de *index rerum* hierop in het Latijn zijn gesteld, is deze uitgave toegankelijk voor een ruim internationaal publiek, dat is geïnteresseerd in kerkelijke rechtspraak, familie-studie en mentaliteitsgeschiedenis. Toch stopt de Commissie na de drie uitgegeven banden. Mevr. Van Melkebeek had nog veel meer transcripties klaar voor latere jaren. We houden haar tegen. Omdat het nooit de bedoeling kan zijn het hele budget van de Commissie aan één type bron te spenderen. We wilden dit type ontsluiten. En dat is gebeurd. De uitgave is suggestief bedoeld. Ze demonstreert een methode, duidt een nieuw pad van onderzoek aan. Zoals de h. Weemaes een paar jaar geleden het nut van een andere bron reveleerde : de visitatie-verslagen van een Gentse bisschop uit de 17de eeuw, en M. Cloet die van een 18e eeuwse Leuvense deken. Diverse types van ego-documenten, zo populair sinds de Annales golf III haar een ere-status gaf, kregen een ruim aandeel, maar wel met een specimen van telkens een andersoortig type : de memoires van een politicus uit de Hollandse tijd (uitgegeven door Luc François), de getuigenis van prof. Calembert over zijn verblijf in het Duits concentratiekamp Flossenburg (uitgegeven door Gie Vanden Berghe en J.L. Kupper), de boeiende getuigenis in epistolaire vorm van een 19e eeuwse Canadees in België, luciede externe observator van het Belgisch bestel, de brieven van een Oostenrijks gezant in het prinsbisdom Luik eind 18de eeuw. De recente uitgave van vooral Brugse notarisakten, tussen 1280 en 1452, door Jim Murray (m.m.v. M. Oosterbosch en mijzelf) is een ander staal van suggestieve editie : ze wil de waaier van diplomatische vormen demonstreren die deze 'publieke instrumenten' kunnen aannemen, maar vooral de rijke verscheidenheid van behandelde onderwerpen. De akten blijken cruciaal te zijn voor de diplomatieke acties van de graaf van Vlaanderen in zijn relaties met de Franse koning, met de paus en met diverse bisschoppen, voor huwelijks- en erfenisregelingen in de Vlaamse *high society*, voor de vredesonderhandelin-

gen tussen Vlaanderen en Frankrijk, voor toestanden in hogere en lagere kerkelijke kringen, maar ook voor economische en sociale problemen rond tollens, schulden van de stad Brugge bij Italiaanse kooplieden uit Firenze en bij de beroemde bankiers Crespin uit Atrecht, voor stichtingen te Brugge door Engelse handelaars.

Soms is het aanbod van een handschrift aan de Commissie al te copieus. De hh. B. Bernard en P. Lierneux ontdekten in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag drie handschriften van Georges-Joseph Gérard, die een vervolg vormen op het belangrijke informatiekanaal dat het zogenaamde *Journal des Troubles* van Gérard, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, is voor de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden van 1790 tot 1795. De Commissie besliste, gezien de enorme omvang van het geheel (vele honderden blz.), de eigenlijke tekstuitgave te beperken tot 400 bladzijden, maar voorzien van een gedetailleerde index en vergezeld van een CD-Rom die het geheel van de tekst van de vier handschriften zou bevatten.

En zo komen we tot dat ander voorbeeld van computer-uitgave door de KCG : de 'Nieuwe Wauters', het kritisch, in digitale vorm gebrachte repertorium van de uitgegeven en onuitgegeven oorkonden in de Zuidelijke Nederlanden van vóór 1250, dat eerlang zal verschijnen onder de naam *Thesaurus Diplomaticus*. Aanvankelijk werd gedacht aan een klassiek gedrukt repertorium. Maar toen we er mee startten in het midden van de jaren 80 was het uur der digitalisering voor repertoria definitief geslagen en werd, met de hulp van een BTK-groep van vier universitair, overgeschakeld naar het invoeren van de oorkonden-analyses in de computer. In 1989 werd een eerste experimentele uitgave geproduceerd, in de vorm van microfiches en van indices in klassieke gedrukte vorm. Van meet af aan leefde bij de initiatiefnemers echter de hoop een digitale publicatie te produceren. In de afgelopen zes jaar werd door de inzet van Ph. Demonty, en door de hechte samenwerking van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en de h. Paul Tombeur van Cetedoc (Louvain-la-Neuve), en van de Vakgroep middeleeuwen aan de Universiteit Gent, die beschikt over een quasi volledige collectie foto's van originelen van vóór 1225, de redactie van de digitale databank van de oorkonden uit de Zuidelijke Nederlanden van vóór 1200 afgesloten. In januari 1996 werd een akkoord bereikt voor het invoeren van de diverse bestanddelen in een geïntegreerd consultatiesysteem, en met de uitgeverij Brepols om deze databank in de vorm van een CD-Rom wereldwijd aan de geïnteresseerde wetenschappers aan te bieden, hetgeen in het najaar van 1996 zal geschieden. De CD-Rom zal drie databanken omvatten : één met moderne, kritische analyses van elke oorkonde, één met de integrale tekst van de oorkonden (althans van

een groot aantal daarvan), tenslotte één met de digitaal gestockeerde foto's van de originelen. De originaliteit en uniciteit van de editie is precies dat een geïntegreerde consultatie mogelijk wordt. De technische oplossing voor het polyvalent raadplegen van de diverse databanken werd gevonden. Men kan de analyses opvragen door te vertrekken van volgende elementen : datum, oorkonder, plaats van redactie, destinataris en tekst van het regest. Een eenvoudige memento-toetsbediening zal toelaten over te gaan van de analyse naar de integrale tekst van de oorkonde, evenals naar de fotografische databank die het beeld van het origineel weergeeft. Door te vertrekken van de databank teksten (patrimonium van het *Dictionnaire du latin médiéval*), kan men een woord of een combinatie van woorden opvragen. Deze zullen verschijnen met een verwijzing naar de analyse. De memento-functie zal toelaten tijdelijk, via deze referentie, te verspringen naar de documentatie-bank, waar men alle informatie over de betreffende tekst zal vinden (kritiek van de datum, kommentaar over de authenticiteit, referenties naar archieven, naar uitgaven en naar kritische studies), om nadien, op even eenvoudige wijze, terug te keren naar de teksten, om de raadpleging verder te zetten. De consulteerbaarheid van de integrale teksten bezorgt de Nieuwe Wauters een inhoudelijke meerwaarde tegenover de oude Wauters ; in de 19de eeuwse versie werd in de regesten overwegend of exclusief aandacht geschonken aan de politieke en institutionele informaties in de oorkonden ; thans zijn ze zo opgesteld dat ook de onderzoekers in de economische en sociale geschiedenis, historische geografie en agrarische ontwikkelingen, en in de mentaliteitsgeschiedenis, aan hun trekken komen. Ook de filologen vinden hier een goudmijn van toponiemen, antroponiemen en oude technische termen. Het inschakelen van gedigitaliseerde foto's betekent dat de nieuwe Wauters ook de paleografen en de diplomaten zal kunnen bekoren.

Laat ik tenslotte een concreet idee bieden van de preciese omvang die de databanken in de CD-Rom versie van de *Thesaurus Diplomaticus* eerlang zullen hebben. Het gedeelte documentatie zal 13.000 analyses van oorkonden van vóór 1200 bevatten. Het deel *integrale teksten* zal voorlopig 6500 documenten in-extenso bevatten, samen goed voor 1.672.000 woorden, of 16 boekdelen in 4°. Het is de bedoeling ook de andere helft van de teksten integraal in te voeren. De paleografische databank (uiteraard enkel voor de in origineel bewaarde oorkonden) zal 3000 oorkonden van vóór 1200 betreffen. Een deel van het invoer-werk voor de oorkonden uit de jaren 1200 tot 1250 is inmiddels ook geschied : de databank bevat reeds analyses (regesten) voor 11.788 oorkonden voor 1200-1250,

hetgeen kan worden beschouwd als zowat de helft van het potentiële geheel.

Ik moge besluiten : de KCG cultiveert een pluralisme van uitgavevormen (klassiek gedrukt boek, naast CD-Rom) in functie van de efficiëntie en de functionaliteit van de ene of de andere vorm ; ze cultiveert zowel het voortzetten van planmatige reeksen als het uitgeven van eenmalige case-edities, die prototype zijn om het nut van een type bron in het licht te stellen ; de KCG denkt nog steeds aan klassieke tekstedities, maar ook aan repertoria (nieuwe Wauters), aan overzichten van voor ons verleden nuttige buitenlandse archieffondsen (Moscou, Tsjechië, Spanje) en werkinstrumenten (heruitgave handboek chronologie van Strubbe - Voet, en cartografische edities). Dit was een terugblik op de activiteiten van de oude dame van 162 jaar oud die de KCG is. Haar activiteiten na het jaar 2000 zullen zonder twijfel niet de minste gelijkenis meer vertonen met degene die ik u mocht schetsen. Maar dat is het boeiende van ons vak : het verleden keert altijd terug, maar wel anders.

De Poortersloge : een stapje terug in de tijd

M. Vandermaesen °

Een recente publicatie over de Poortersloge bevestigde nogmaals dat niet alleen de naam van de bouwheer van dit Brugse monument onbekend bleef. Ook inzake de bestemming en de naam van de vorige eigenaar(s) van huis en/of grond waarop het gebouw omstreeks 1395-1410 werd opgetrokken tast men nog in het duister. Ging het om stadsgrond of was het perceel tot dan in particulier bezit gebleven ? In het kader van onze werkzaamheden op het Rijksarchief te Brugge vonden we onverwacht een spoor terug.

Bij het onderzoek van de bescheiden afkomstig van het Sint-Obrechtsbegijnhof en berustend op het Rijksarchief te Brugge¹ trok een akte van de Brugse schepenen Jan Cortsac en Lodewijc Van Hille zetelend op 15 november 1514 in gebannen vierschaar onze aandacht. In hun aanwezigheid las een griffier een akte van panding voor, afgeleverd op 5 augustus 1514 door schepenen Joos De Roode en Phelips Van Eede, die bevestigden dat Pieter De Gryse als ontvanger van Sint-Obrechts te Brugge beslag liet leggen op een "huis, grond en afhankelijkheden in de toenmalige Zouterstrate, genaamd de Poortersloge, toebehorend de stad Brugge", omwille van een achterstallige erfelijke rente van 10 schellingen parisis die op de vervaldagen van 24 juni 1511 en 1512 niet betaald was. Nadat tot driemaal toe was opgeroepen tot mogelijk verzet hiertegen verklaarden de schepenen op 15 november beslag uitvoerbaar².

Vanuit de vaststelling dat het begijnhof gerechtigd was in een erfelijke rente van 10 schellingen in de Zouterstrate - de Academiestraat kreeg haar naam pas na 1720 toen de Academie voor Tekening en Schilderkunst zich in de Poortersloge had gevestigd - en die derhalve op een bepaald ogenblik moest hebben verworven, gingen we op zoek in dezelfde reeks akten naar die basistekst. En we vonden op datum van 28 januari 1315 een akte die hiervoor in aanmerking kwam. Voor schepenen Rogier Van Coudebrouc en Jhan Hoeft verklaarden toen Pieter Heldebolle en Vercelie, zijn echtgenote, een bedrag van 9 ponden groten tornoois te hebben ontvangen vanwege de Infirmierie van Sint-Obrechts en beloofden dit bedrag aan

° Werkleider Rijksarchief Brugge, p./a. Academiestraat 14, 8000 Brugge.

1 RAB, Verzameling "Oorkonden met blauw nummer", doos VIII : Vrouwenkloosters, hospitalen, godshuizen, 193 akten van 1274 tot 1585.

2 RAB, Oorkonden met blauw nummer, nr. 5254.

Martine van Hessen, voogd van het begijnhof, of aan de meesteres van de Infirmierie bij eerste verzoek dadelijk terug te zullen betalen³. Dit kapitaal, in werkelijkheid een lening zonder eindvervaldag, werd “bezet”, vergoed, met 9 ponden parisis jaarlijkse rente die gewaarborgd werd door verschillende percelen, w.o. 10 schellingen parisis jaarlijks “*licghende in die Zouterstrate naest Sinte Ihansbrugge an die hofstede daer verCatelinen Toeverlaets huus up staet*”. De andere percelen betroffen een rente van 4 ponden gevestigd op een grond aan de hoek van de Zouterstrate (en de Vlamingstraat), 4 ponden op een grond in de Zakwijnstraat (huidige Grauwwerkersstraat), en nogmaals 10 schellingen op een grond in de Wollestraat⁴.

Die “hofsteden”, d.w.z. de grond, golden als pand voor de correcte betaling van de rente. We menen dat die grond “naast de Sint-Jansbrug” het perceel was waarop de latere Poortersloge werd opgetrokken⁵. Nu is een plaatsbepaling van een huis op grond van vermeldingen in 14de-eeuwse bronnen als “liggend aan, naast, bij,” enz. niet zo vanzelfsprekend. In dit geval echter beschikken we over een bijkomend argument dank zij het bestaan van een gelijkaardige rente van 10 schellingen parisis zoals die twee eeuwen later blijkbaar nog steeds door het Sint-Obrechtsbegijnhof werd geïnd, en dan duidelijk gevestigd op het perceel met de Poortersloge.

Kan zo maar een verband gelegd worden tussen die rente van 1315 en die waarvan sprake in 1514 ? Werd de lening dan nooit terugbetaald ? Bleef de rente eenvoudig bestaan ? We gingen op zoek naar meer informatie.

Gegevens hieromtrent vonden we in een rugnotitie op de akte van 1315⁶. Volgens een latere 14de-eeuwse hand zou de volledige rente van 9 ponden parisis zijn afgelost. De 4 ponden parisis gevestigd op een bebouwde grond in de Vlamingstraat en mee als onderpand

3 Inzake de familie Heldebolle, gegoede Brugse poorters en verwant met andere gekende namen zoals de Bonins, Metteneye, zie o.a. J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse...*, deel 6, Brugge, 1864, p. 329-331 ; L. GILIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartes. Table des noms de famille*, Brugge, 1879-1882, p. 75.

4 Zie bijlage.

5 Voorzichtigheid is geboden met de benaming “bi Sint-jansbrugge” die meermaals in 14de-eeuwse bescheiden voorkomt. Ze heeft meestal betrekking op de gronden en huizen gelegen aan de straatzijde van het latere Tolhuis. In dit geval voegt men eraan toe : “aan de noordzijde van het water”.

6 RB, Oorkonden met blauw nummer, nr. 4468. Een rugnotitie van na 1326 vermeldt : *Dit es van den here Pieter Heldebolle ende Vercelie, sijn wijf, die gaven der fermerie hier iiij lb. par. tsaers up den hoec vander Souterstrate, ende x s. par. tsaers an Sinte-Ihansbrugge, die andre iiij lb. in de Saguinstrate ende x s. in de Wilhuusstrate (sic) die welke laetste iiij lb. x s. sijn te niete ende quite, [toevoeging andere 14de-eeuwse hand] : ende van den andren iiij lb. x s. es een chaertre ghemaect int jaer mcccxcvj.*

gesteld in 1315 werden inderdaad op 28 maart 1326 n.s. door Vercelie, nu weduwe van Pieter Heldebolle, in volle eigendom overgedragen aan de Infirmierie van S O⁷. Hiermee kocht zij alvast een deel van de schuld af. Anderzijds vonden wij geen akte terug waarbij de 4 ponden rente in de Zakwijnstraat en de 10 schellingen in de Wollestraat werden afgelost of kwijtgescholden, zoals eveneens vermeld in deze rugnotitie. Misschien ging ze verloren. We twijfelen hier echter niet aan de grond van de informatie.

Wel rijst een vraag waar die aantekeningen van 1315 voorhoudt dat "4 pond en 10 s. par." eveneens het voorwerp uitmaakten van de transactie van 1326. Deze akte heeft bij nader toezien slechts betrekking op de 4 ponden rente in de Vlamingstraat, doch spreekt niet van de overblijvende 10 schellingen gevestigd naast de Sint-Jansbrug. Nochtans houdt ook de rugnotitie van 1326 het bij "*van Vercelien Heldebolles van iiiij lb. x s. tsaers*".

Die laatste kleine rente van 10 s. parisis bleef o.i. een langer leven beschoren. Zij werd immers in de 16e eeuw nog steeds als ontvangst geboekt in de rekeningen van Sint-Obrechts, van 1519 tot 1619⁸, bijv. in 1531⁹ of in 1591¹⁰. Ze komt eveneens voor in het handboek van goederen van het begijnhof bijgehouden door zuster Madeleene Vanden Bussche van 1542 tot 1549¹¹. En volgens een rugnotitie op de akte van 1514 betaalde de stad Brugge deze rente nog steeds in 1624¹². O.i. gaat het hier niet om een toeval: de stad Brugge verwierf de grond, bezwaard met de rente, en zette de betalingen ervan voort. Wanneer die verwerving gebeurde weten we nog niet. Dit spoor moet in de Brugse stadsrekeningen verder gevolgd worden.

Tenslotte willen we afrekenen met de stelling als zou de stad Brugge in 1440-1441 in het bezit zijn gekomen van de Loge. Deze steunt op de interpretatie van een post uit de stadsrekening van Brugge door L. Gilliodts - Van Severen¹³. In werkelijkheid betrof het hier een pandlossing waarbij de stad onder druk van een bewarend beslag op de Loge overging tot betaling van de achterstallen van een rente verschuldigd aande weduwe van Jacob Breydel.

7 RAB, Oorkonde met blauwe nummer, nr. 4321.

8 RB, Oud Kerkarchief, nrs. 380-382.

9 RB, Oud Kerkarchief, nr. 380, rek. 24.6.1531 - 24.6.1532, f° 7 r° : *De stede van Brugghe ghelt tsaers up de Poortersloge telken Johannis x s. par., outfaen van Johannis xv xxxj ... x s. par.*

10 RB, Oud Kerkarchief, nr. 382, rekening 1589-1592, f° 6 r° : *De stede van Brugghe Natalis op de Poortersloge, outfaen lxxxix xc ... 20s.* De hieropvolgende bewaarde rekening voor de jaren 1618-1619, f° 18 r° vermeldt voor dezelfde post geen ontvangst.

11 RB, Oud Kerkarchief, nr. 382, f° 65 r°.

12 RB, Oorkonden met blauw nummer, nr. 5242 : *Dit geldt de stede van Brugge 1624.*

13 L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section Première, Inventaire des chartes, Première série, Table analytique*, p. 340. Bij het trefwoord

Het reeds jarenlange gebruik van de Loge door het Brugse stadsbestuur toonde aan dat we hier minstens met een zeer geprivilegieerde gebruiker te maken hadden.

Dit brengt ons helaas opnieuw bij de hamvraag wanneer de stad Brugge in het bezit kwam van de grond(en) naast de Sint-Jansbrug en de erop berustende renten voor haar rekening nam. En wanneer dan, en in wiens opdracht met de bouw van de Poortersloge werd begonnen. Het blijft alvast een teleurstellende aanwijzing dat zelfs Gilliodts die zo geduldig naar dergelijke informatie in de Brugse stadsrekeningen en -oorkonden zocht geen spoor van een stedelijk initiatief inzake de Loge terugvond. Van onze zijde moeten we eveneens vaststellen dat een onderzoek van de oorkondenverzamelingen en de renteboeken bewaard op het Rijksarchief te Brugge evenmin het antwoord dichterbij brachten. We stellen derhalve onze hoop nog op een zoektocht naar de betrokken rente(n) in de Brugse stadsrekeningen.

Kraagsteen in de eerste torenverdieping van de Poortersloge, ca. 1400.

“Poorters Loge” wordt gezegd : *Est acquise par éviction de rente par la veuve Breidel. La ville en opère le rachat : ... In deel V van zijn Inventaire* (Brugge, 1876), p. 320, voetnoot 1 citeert Gilliodts deze post : *Ghegheven der wedewe Jacop Breydele, de welke af ghewonnen hadde de looge van den poorters over de achterstellen van renten van vj jaren siaers xxvij gr. ende iij miten, ende van der wettelichede diere toe ghedaen was ; x lb. xiiij s. x d. par.*

Bijlagen

1

28 januari 1315 - Voor schepenen van Brugge verklaren Pieter Heldebolle en Vercelie, zijn echtgenote, een bedrag van 9 ponden groten tornoois te hebben ontvangen vanwege de Infirmierie van het Sint-Obrechtsbegijnhof en tot de aflossing ervan jaarlijks 9 ponden parisis erfelijke rente te betalen die gevestigd worden op onroerende goederen te Brugge.

Op de rugzijde, hand 14e eeuw : *Dit es van den here Pieter Heldebolle ende Vercelie sijn wijf die gaven der fermerie hier iij lb. par. tsiaers up den hoec vander Souterstrate, ende x s. par. tsiaers an Sinte Ihansbrughe, die andre iij lb. in de Sacquinstrate ende x s. in de Wulhuusstrate die [tussengevoegd door andere hand] : welke laetste iij lb. x s. sijn te niete ende quite. [eveneens aangevuld door voornoemde hand] : ende van den andren iij lb. x s. es een chaertre ghemaect int jaer m ccc xxvj.*

Wie Roegier van Coudebrouc ende Jhan Hoeft, scepenen in Bruggen te dien tiden dat dit was ghedaen, doen te wetene allen dengoenen die dese lettre sullen zien of horen lesen dat camen voren ons als voer scepenen Pieter Heldebolle ende Vercelie sijn wijf, verkenden ende verlienden dat sie ontfaenc-ghen adden neghene pont groter tornoyse van der fermerie van Sint Obrechts in Bruggen die welke neghene pont grote vorseit sie beloefden Martine Van Hessen als voghet van Sint Obrechts ter fermerie bouf, of der meestereghe van deser fermerie vorseit te gheldene so wiltijt dat die een van desen tveen begart. Ende voert so besetten dese vorseide Pieter ende Vercelie sijn wijf dese neghene pont groten tornoyse vorseit up neghene pont parisisse tsiaers renten licghende binnen den scepdomme van Bruggen in steden die hiernaer bescreven staen, dit es te wetene viere pont tsiaers parisyse an die hofstede daer Lamsins huus Vander Boerse up staet of nothalf ser Tierman Camfins up den houc van der Zouterstrate, ende vort up viere pont parisyse tsiaers licghende in die Zackinstrate an die hofstede daer Alards Van Pierefont huus up staet, ende vort up tiene sceleghe parisyse tsiaers licghende in die Zouterstrate naest Sint Ihansbrughe an die hofstede daer Vercatelines Toeverlaets huus up staet, ende vort tiene sceleghe parisyse tsiaers licghende in die Wullestrate an die hofstede daer Willems Vander Aghe huus up staet. Ende ghebrake hieran hiet so wedden Pieter Heldebolle ende Vercelie sijn wijf voerseit te vulcomene up are lijf ende up are goet ende up al dat zies hebben. Ende in kennessen van desen dinghen

dat sie bliven sullen zeker, vaste ende ghestade so hebben wie voerseide scepenese dese lettre gheseghelt met onsen zeghelen. Dit was ghedaen in tjaer Ons Heren als men screef siin Incarnatioen dusentich drieondert ende viertiene tduinsendaghes voer Onser Vrouwendach ter Lichtmesse.

Brugge, Rijksarchief, Verzameling Oorkonden met blauw nummer, nr. 4468.

2

28 maart 1326 - *Voor scopenen van Brugge schenkt Vercelie, weduwe van Pieter Heldebolle, aan de Infirmierie van het Sint-Obrechtsbegijnhof een erfelijke rente van 4 ponden parisise, gevestigd op een onroerend goed in de Vlamingstraat te Brugge.*

Op de rugzijde, hand 14de eeuw : *Van Vercelien Heldebolles van iiij lb. x s. tsiaers.*

Wie Gillis van Coudebrouc, Willem van Orscamp, Wouter Schinkel filius Vergrielen, Heinric Martin ende Jan Ravens, scepenen in Brucghe in dien tiden dat dese ding was ghedaen, doen te wetene allen denghuenen die dese letteren zullen sien jof horen lesen, dat cam vor ons alsoe vor scepenen Vercelie ser Pieters Heldebols weduwe ende gaf halm ende wettelike ghifte Willemme van Wiic den ouden ter fermerryen van Sinte Obrechts bouf van viere ponden parisizer penneghen aerveliker renten tsiaers licghende binnen den scepenomme van Brucghe an ene hofstede licghende in die Vlamingstrate daer Pieters Vischs huus up staet dat wilen was Lamsins vander Buerze ende Grielen sijns wijfs ghemene, ende te gheldene dese voerseide rente na costumen ende usaedsen te al zowulken terminen als men eer ende achter ghedaen hevet, ende Vercelye vorseit wedde Willemme van Wijc vorseit ter vorseidre fermerrye bouf dese vorseide rente te wetten te waerne ter vorseidre fermerrye vrien eyghindome tieghen elken mensche. In kennessen van deser ding dat soe vast zeker wel ende ghestade ghehouden blyve, so hebben wie scepenen vorseid dese lettren uuthanghende ghezeeghelt met onsen zeeghellen. Dit was ghedaen int jaer Ons Heren als men screef siin Incarnation dusentich driehonderd zesse ende twyntich svrindaghes na Onser Vrouwendach in maerte.

Brugge, Rijksarchief, Verzameling Oorkonden met blauw nummer, 4321.

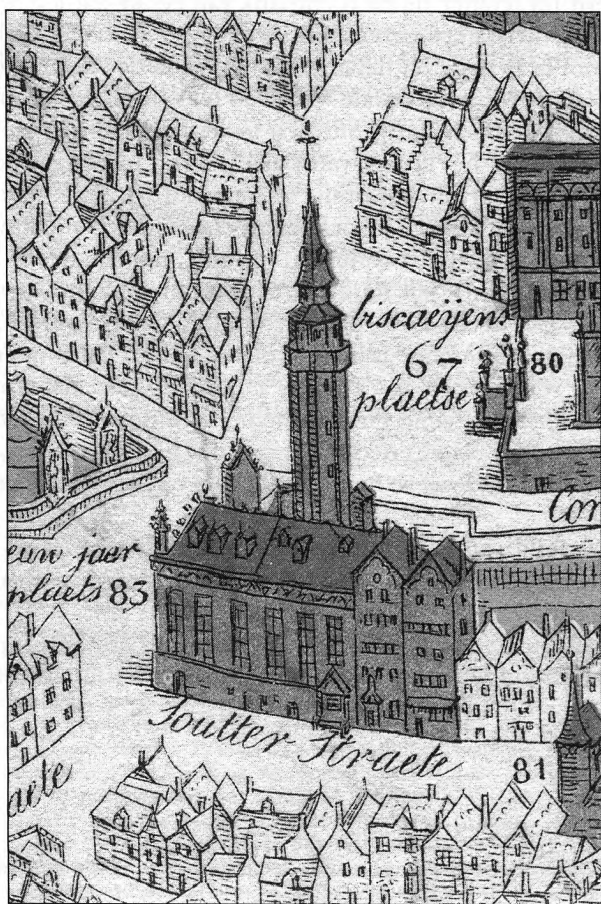
15 november 1514 - *Scepenen van Brugge oorkonden de uitvoering van het bewarend beslag gelegd op de Poortersloge, toebehorend de stad Brugge, op verzoek van Pieter de Gryse, ontvanger van het Sint-Obrechtsbegijnhof, omwille van de achterstallige betaling van 10 schellingen parisis erfelijke rente (5 augustus 1514).*

Op de rugzijde, 16de-eeuwse hand : *Rente van x groote tsaers tot laste van de stede van Brugghe bezet up de Poorterloogie vallende telcen Sint Jansmisse. 17de-eeuwse hand : Dit geldt de stede van brugghe, 1624.* Een uitgebreide aantekening op de rugzijde verklaart tevens dat Pieter de Gryse, ontvanger van Sint-Obrechts, op 20 april 1515 *de actuelle possessie ende ghebruucsamenheit van den parcheele in desen chaertre verclaerst* verkreeg, met het oog op de verdere regeling van de verschuldigde achterstallen.

Wij Jan Cortsac ende Lodewijc van Hille, scepenen in Brugghe in dien tijden doen te wetene allen lieden dat wij jeghenwoordich waren als scepenen in ghebanne vierschare up eenen wettelicken dijnghedach daer bij den greffier van der zelve vierschare openbarerlike ghelesen was eenen chaertre van pandinghe onder scepenen zeghelen van Brugghe danof tinhouden hiernaer volcht.

Wij Joos de Roode ende Phelips van Eede, scepenen in Brugghe in dien tijden, doen te wetene allen lieden dat wij waeren als scepenen in de Zouterstrate daer Pieter de Gryse als ontfanghere van den godshuse van Sint Obrechts in Brugghe pande metten heere ende meter wet de husijnghen ende land met datter toebehoort, gheheeten der Poortersloge, toebehorende der stede van Brugghe, van tien scellinghen parisis erveliker renten tsaers, tachter van eenen jare ghevallen tSint Jansmesse int jaer xv c xi ende noch van also vele van den jare xv c twaelve, ende hij ghaf twaelf penninghen parisis van elke pandinghe, ende daer zo hem selve parcheel wettelike in handen ghestelt over de voorseide achterstellen behouden allen rechten. In kennessen van desen dinghen hebben wij scepenen voorseid dese tetteren huuthanghende beseghelt met onsen zeghelen. Dit was ghedaen int jaer xv c veertiene up den vijfsten dach van ougst. Aldus ghetekent Pene. Ende naerdar bij den aman van der zelve vierschare overluud ghevraecht was eenewaerf, anderwaerf ende derdewaerven offer yemend jeghens den zelve chaertre spreken of ghehoort wilde wesen, daer aldoe niemend en compareirde so was aldaer ter begheerte van den zelve ontfanghere den voorseiden chaertre van pandinghen wettelike gheboden te lossene ter manijnghe van

den heere ende van vonnesse van scepenen wettelic gheboden te losene over de achterstellen in den voorseiden chaertre verclaerst bin den ghenachten diere toestaen naer den rechten, wetten ende costumen van der voorseide vierschare jof men ne verandwoordes nemmermeere behouden allen rechten. In kennessen van desen dinghen hebben wij scepenen vorseid dese letteren huurhanghende beseghelt met onsen zeghelen. Dit verbod was ghedaen up den vichtiensten dach van novembre int voorseide jaer xv c ende veertiene.

“De Poortersloge”, detail uit de lithografische reproductie van het stratenplan van Brugge door Marcus Gheeraerts de Oude, 1562.

De verkoop van roerende goederen uit de nalatenschap van de Brugse kunstschilder Joseph-Denis Odevaere (Brussel, 1834)

J. Mertens

Joseph Denis Odevaere was de zoon van Anselmus Odevaere en van Marie-Anne de Brouwer. Zijn vader was achtereenvolgens advocaat bij de Raad van Vlaanderen in Gent, en later luitenant-baljuw bij het feodaal hof in Brugge en in 1782 raadspensionaris van het Vrije. In 1809 werd hij rechter bij de rechtbank van eerste aanleg te Brugge. Joseph Odevaere werd geboren te Brugge op 2 december 1775¹. Hij liep school te Brugge bij de augustijnen en in de Academie van zijn geboortestad. Winnaar van de wedstrijd tekenen naar levend model, ging hij in 1804 naar Parijs om zich te vervolmaken bij zijn stadsgenoot Suvéé en in het atelier van David. Terug in Brugge schilderde hij in 1805 het portret van prefect Chauvelin (Brugge, Stadhuis) en een collectief portret van Winckelman en Vander Donckt, voorzitter en directeur van de Academie, alsook van hemzelf (Brugge, Groeningemuseum). Jan Karel Verbrugge, die in zijn *Gedenkwaardige Aenteekeningen* heel wat informatie over Odevaere verschaft, deelt mee dat hij in september 1805 vertrokken is "van Parijs naer Roome, alwaer hij verbleven is tot 1812". "t Is in dit jaer dat mijnheer J. Odevaere tot Parijs eene gulden medaille ontfangen heeft van den keyzer Napoleon over eene schilderye, die hij in de Salon geplaetst heeft. Mijnheer Odevaere heeft tot Roome verbleven sedert 1805 tot 1812".

Na een verblijf van acht jaar keerde hij naar Parijs terug en werd, zoals Verbrugge signaleert, door Napoleon vereerd met de gouden medaille in 1812.

Bij de val van het Keizerrijk in 1814 keerde Odevaere terug naar Brugge en schilderde er voor Sint-Salvator *Christus stervend op het Kruis*².

1 H. PAUWELS, *Groeningemuseum. Catalogus*. Brugge, 1960, p. 176-180, nrs. 201-207 : Jozef Odevaere (alle 7 schilderijen zijn afgebeeld en beschreven).

2 Dit schilderij lijkt niet meer aanwezig in de Sint-Salvatorskerk (zie L. DEVLIEGHER, *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, deel 8, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge, Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979. Daarentegen vermeldt hetzelfde werk, p. 206, afb. 288 een portret van pastoor Ignatius van Coquelare uit 1804 (92 x 76)).

In 1816 slaagde Odevaere erin de na de Franse verovering geroofde kunstschaten onder grote jubel van de inwoners, naar Brugge terug te laten brengen³.

Op 25 juni 1815 werd Odevaere aangesteld als hofschilder van koning Willem I van de Nederlanden. In diens opdracht kwam het schilderij *Slag bij Waterloo* (Brussel, Justitiepaleis) tot stand. Laten wij hierover Verbrugge aan het woord : "den 22en February [1816] en volgende dagen was er op de Academie alhier te zien een geëyndigde schets, gemaekt door mijnheer Odevaere, konstschilder van den koning van 't Nederland, Zijne Majesteyt Willem I. Dit stuk verbeeldde den slag van Waeterloo, alwaer den erfprins gewond is geweest. Dit stuk moet door denselven konstenaer uytgevrocht worden, levensgroot, voor Zijne Majesteyt voornoemd. Een alderschoonste ordonnantie regneert in dit stuk, waervan men het flikkerende goud met aengenaemheyd ziet in d'eerste groep van den prins op het voorplan. De portraiten zijn aengenaem en frappant gelijkende. Mijnheer Odevaere heeft veel eere behaeld van dit konststuk". Willem I apprecieerde blijkbaar zijn hofschilder. Dit blijkt o.m. uit de volgende mededeling van Verbrugge : "Mijnheer J. Odevaere, schilder van den koning der Nederlanden, is door Zijne Majesteyt gecreëert chevalier de l'Ordre du Lion Belgique, waervan hij door brief verwittigt is geworden den 28 February 1816, alhier wezende tot Brugghe" en "Ten jaere 1817 is mijnheer de chevalier Odevaere genaemt lid van het Instituut der Konsten in de Nederlanden"⁴. Odevaere was vooral een befaamd historie- en portretschilder⁵.

3 A. SCHOUTEET, *Kunstschilder Jozef Odevaere en de terugkeer van de geroofde kunstschaten uit Frankrijk naar Brugge in 1816*, in : Album J. De Smet, Brugge, 1964, blz. 209 vlg.

4 A. SCHOUTEET (uitg.), *Gedenkwaardige Aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge*, Brugge, 1958, p. 73.

5 Van hem bewaarde werken (in het Groeningemuseum te Brugge, in het Rijksmuseum te Amsterdam, in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België te Brussel en elders) zijn beschreven door : H. PAUWELS, op. cit. ; D. COEKELBERGHS, *Les peintres belges à Rome de 1700 à 1830*, Brussel-Rome, 1976, p. 233-246 ; W.P. DEZUTTER, *De vrijmetselarij te Brugge in de 18de en de 19de eeuw*, in : G. MICHIELS, *Uit de wereld der Brugse mensen*, Brugge, 1978, p. 140-142 ; J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt-Bussum 1982, p. 454 ; *Een eeuw Vrijmetselarij in onze gewesten, 1740-1840*, tentoonstellingscatalogus, Brussel, ASLK., 1983, p. 172, afb. p. 171 ; *Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Inventaris-catalogus van de moderne schilderkunst*, Brussel, 1984, p. 475 ; C. VAN DE VELDE, *Stedelijke Musea Brugge. Steinmetzkabinet. Catalogus van de tekeningen*, Brugge, dl. 1., 1984, p. 235-236 ; M. WOUSSEN en D. COEKELBERGHS, *Jozef Denis Odevaere, in : 1770-1830, Om en rond het neo-classicisme in België*, tentoonstellingscatalogus Elsenegemeentemuseum, 1986, p. 169-172 ; D. MARECHAL, *De Brugse schilderkunst en Europa van maniërisme tot symbolisme*, in : Brugge en Europa, Antwerpen, 1992, p. 358-383 ; E. TRIPS, *De Brugse familie Odevaere en de Vrijmetselarij*, in : Brugs Ommeland 32 (september 1992), p. 131-159 ; D. MARECHAL, *Een belangrijke nieuwe aanwinst voor het Groeningemuseum*, in : *Museumbulletin* 15 (dec. 1995), p. 13-16.

Op 17 september 1818 trouwde J. Odevaere, chevalier de l'Ordre du Lion de Belgique, peintre du Roi, "tot Brugge in St.-Gilliskerke met juffrouw Sylvie de la Rue⁶. Hij vertrok naer Parijs en heeft mij gezeyd alsdat hij recherchen ging doen in den bibliothèque van den koning van Vrankrijk en aldaer een schets maeken voor zijne geprojecteerde schilderye van de verovering van Troyen".

Al die tijd kreeg hij nog nieuwe opdrachten van het Paleis : het schilderen van de Unie van Utrecht, De Slag te Nieuwpoort en van een *Portret ten voeten uit van de prins van Oranje*, dat verloren ging in de brand van het Brussels paleis in 1820. Er volgden nog de "*Voorstad van de Blijheid*" te Firenze, juister de *Triomf van Cimabue* en enkele heel omvangrijke werken : *Stichting van het Huis van Oranje* (Brussel, Kon. Musea voor Schone Kunsten van België), *Toewijding van Themistocles en van de Atheners aan de vrijheid van Griekenland* en *De laatste verdedigers van Missolonghi* (Amsterdam, Rijksmuseum). Uit 1823 dateert *Phaidra en Narcissus*⁷.

Odevaere had een goede en scherpe pen en schreef verschillende werken, bewaard in handschrift in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel. Het gaat o.m. om *De la splendeur des beaux-arts en Italie, etc.*, om een geannoteerde vertaling van *Vie de Raphaël* door Angelo Comolli, in 1790 verschenen te Rome en om verschillende uitgebreide notities.

Zijn gehele leven vereerde Odevaere zijn leermeester David. Toen die eind december 1825 overleed nam Odevaere het initiatief om voor David te Brussel een grafmonument te laten oprichten. In zijn oproep schreef hij : "*A la suite des discordes civiles, le Dante expira banni de sa patrie, et le siècle qui l'avait vu mourir n'était point écoulé que Florence réclama, mais en vain, ses dépouilles dont Ravenne, son dernier asile, s'enorgueillit encore aujourd'hui. Que Bruxelles s'honore aussi de conserver celles de David. David est mort au milieu de nous, artistes mes camarades, et vous tous, amis des arts, qui pleurez sa perte ! Que le ministre en France lui accorde ou non un peu de terre refusée à Molière, à Voltaire, à tant d'autres grands hommes ; c'est parmi nous que ces cendres précieuses doivent être honorées, doivent rester à jamais ! C'est nous qui lui devons, après de nobles funérailles, un mausolée dépositoire de nos regrets et de notre reconnaissance. C'est ainsi que nous prouverons à l'Europe que si la Belgique était heureuse de posséder ce grand homme, elle était digne de cet honneur. Et si un jour un autre Médicis vient redemander ses restes chéris, on lui répondra comme le Sénat de Spolète le fit à Laurent le Magnifique, qui réclamait l'honneur d'é*

6 A. SCHOUTEET (uitg.), *Gedenkwaardige Aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge*, Brugge, 1958, p. 90.

7 H. HYMANS, *Odevaere (Joseph-Désiré)*, in : *Biographie Nationale*, t. XVI (Nucenus-Pepijn), Brussel, 1901, kol. 68-74.

lever un monument à Lippi dans Florence : 'Nous sommes fiers de montrer la tombe de David, qui passa au milieu de nous ses dernières années et guida nos artistes dans la carrière des talents !'".

Al was Odevaere een bewonderend leerling van David, hij was een gedecideerd tegenstander van het "academisme" zoals blijkt uit een passus uit hoofdstuk XXXVI van *Splendeur des beaux-arts en Italie* : "Il faut le dire, les systèmes académiques ont ruiné les arts et il a fallu de grands efforts pour les en affranchir, même à ceux qui en ont subi l'absurdité, tant l'habitude a de pouvoir sur les hommes"⁸.

Joseph Odevaere overleed te Brussel op 16 februari 1830. Zijn weduwe trad later opnieuw in de echt met Jozeph Van der Linden, lid en secretaris van het Voorlopig Bewind in 1830.

Op 26, 27, 28 en 30 juni 1834, vier jaar na het overlijden van Odevaere werd door Mr. Jean Baptiste Joseph Vanderlinden, notaris te Brussel, op verzoek van mevrouw Sylvie Delarue, weduwe van Joseph Odevaere, overgegaan tot de verkoping van roerend goed, en meer bepaald schilderijen, gravures, boeken en kunstvoorwerpen behorend tot de erfenis van Odevaere, "*peintre d'histoire, à Bruxelles*". Het verslag van deze verkoping kan mogelijk nog enig licht werpen op de activiteiten en op de kunstproductie van Joseph Odevaere⁹.

8 H. HYMANS, op.cit., kol. 72-73.

9 ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Notariaat 30451, acte nr. 143 : "*L'an mil quatre cent trente quatre, le jeudi vingt six juin à dix heures du matin.*

A la requête de dame Sylvie Delarue, rentière, veuve de Monsieur Joseph Odevaere, demeurante à Bruges.

En conséquence des publications faites par la voie des affiches et insertions dans les journaux. Il va être par Maître Jean Baptiste Joseph Vanderlinden, Notaire à la résidence de Bruxelles et en présence des témoins ci-après nommés, procédé à la vente des tableaux, gravures, livres et autres objets provenant de la succession du dit défunt ; et ce aux conditions suivantes :

Article premier : la vente se fait au comptant, au plus offrant et dernier enchérisseur en monnaie décimale de francs et centimes, avec augmentation de dix pour cent pour tous frais.

Article deux : immédiatement après l'adjudication de chaque marché, le prix principal avec l'accessoire, devra en être payé entre les mains du Notaire soussigné, en espèces monnayées ayant cours.

Article trois : Aucun objet ne pourra être enlevé de la salle, avant que le prix n'en ait été payé et sans un billet du Notaire.

Article quatre : Les objets se vendent dans l'état où ils se trouveront au moment de l'adjudication sans garantie quelconque.

Article cinq : Aucune réclamation ne sera admise, soit pour defectuosité soit pour erreur dans le nombre des objets, lesquels demeureront aux risques et périls des adjudicataires.

Article six : Toutes contestations qui pourraient survenir pendant la criée ou adjudication seront décidées par le Notaire sans que l'on puisse s'opposer à sa décision.

Article sept : à défaut de paiement le Notaire aura la faculté de faire revendre à l'instant le marché de l'adjudicataire défaillant sans qu'il puisse s'y opposer pour quelque cause que ce puisse être.

Lecture faite des dites conditions, il a été procédé à la vente dont s'agit, de la manière suivante...

Dan volgen alle in de veiling opgeroepen voorwerpen, met opgave van de al of niet toewijzing, de naam van de koper en het behaalde bedrag.

Alle in de veiling opgeroepen voorwerpen - in feite gaat het alleen om figuratief werk (schilderijen, tekeningen en gravures) en boeken - behelzen niet minder dan 410 nummers - 545 catalogusnummers. In de eerste zitting worden 100 nummers geveild. De opbrengst is 1841, 25 fr.¹⁰.

Het verslag van de tweede zitting begint als volgt : *"Le dit jour vingt sept juin Mil huit cent trente quatre, à dix heures de Matin, à la salle la Louve, située grand'place à Bruxelles. En conséquence de l'assignation prise à la cloture du précédent procès-verbal. Il va être par maître Jean Baptiste Joseph Vanderlinden, notaire à la résidence de Bruxelles, en présence des témoins ci-après nommés, et à la requête que dessus, procédé à la vacation pour la continuation de la présente vente, de la manière et ainsi qu'il suit : ..."* Dan worden 94 nummers opgeroepen, waarvan de opbrengst 2279,05 fr. is.

De verkoping van de derde dag begint weer om 10 uur. De veiling duurt tot drie uur in de namiddag, er worden 142 nummers geveild en de opbrengst is 1272, 40 fr.

Op de laatste dag worden 74 loten opgeroepen, waarbij vaak vele nummers uit de catalogus gegroepeerd worden. De opbrengst van die dag is 260,85 fr.

Het proces-verbaal van de hele veiling wordt afgesloten als volgt :

<i>"Total en principal de la présente vacation :</i>	
<i>deux cent soixante francs quatre vingt cinq centimes</i>	260, 85
<i>Report de la première vacation</i>	1841, 25
<i>idem de la deuxième vacation</i>	2279, 05
<i>idem de la troisième vacation</i>	1272,40
<i>Total général cinq mille six cent cinquante trois francs cinquante cinq centimes</i>	5653,55
<i>Les 10 % font</i>	565,35
<i>Ensemble six mille deux cent dix huit francs quatre vingt dix centimes</i>	6218,90
<i>De tout quoi nous avons dressé le présent procès verbal, les jour, mois et an & lieu que dessus, & cloturé à trois heures de relevée, en présence de Egide De Wandeler, tabletier et de Nicolas Binders, sans profession, tous deux demeur-</i>	

10 De eerste zittingsdag wordt afgesloten met : *"A tout ce que dessus, il a été procédé depuis dix heures du matin jusqu'à celle de relevée et la vacation pour la continuation de la présente vente à été fixée à demain vingt sept su courant à dix heures du matin.*

Ainsi fait et dressé le présent procès-verbal, le jour, mois et an que dessus. A Bruxelles, à la salle de la Louve, grand'place, en présence des sieurs Egide De Wandeler, sans profession, et Nicolas Binders, également sans profession, tous deux demeurans à Bruxelles, témoins à requis [sic] lesquels ont signé avec nous Notaire. Lecture faite. (getekend :) E. De Wandeler, N. Binders, Vanderlinden.

ans à Bruxelles, témoins à ce requis, lesquels ont signé avec nous Notaire, lecture faite"

(getekend :) E. De Wandeler, N. Binders, Vanderlinden.

Interessanter wellicht is wat verkocht wordt. Daarom gaan wij hier nog even in op de geveilde voorwerpen. Het gaat om schilderijen, portretten, studies, schetsen, grisailles, kalken, platen, lithografieën, gravures, die vooral de eerste drie dagen geveild worden. Tijdens de tweede dag worden bovendien enkele koperplaten en een tweetal schildersezels geveild. Op de derde dag komt hetzelfde aan bod als tijdens de eerste twee dagen, maar worden ook reeds een aantal boeken opgeroepen. De laatste dag wordt praktisch helemaal door de verkoop van boeken ingenomen.

Tijdens de eerste dag worden o.m. "*un tableau de Bruges*", een "*allégorie de Beaux Arts*", een "*portrait de Heyvaert*", een "*adoration des bergers*", een aantal landschappen, een "*Bacchante en buste*", een "*assomption de la Vierge*", een "*combat des Amazones*" opgeroepen. Men bemerkt dat het in hoofdzaak gaat om religieuze en mythologische taferelen, maar toch komen ook interieurs, historische taferelen (de unie van Utrecht, de slag bij Nieuwpoort) of genretaferelen (jonge herder, oude spinster) voor. Ook de tweede dag gaat het vooral om bijbelse en mythologische taferelen, naast onderwerpen uit de oudheid (*Combat des Grecs*, *Phèdre dévoilant son crime*, *Introduction du cheval de Troie*). Zeer talrijk zijn ook de portretten : van David, paus Leo III, Raphaël, Molière, koning Willem, de prins van Oranje. Ook nu weer worden historische taferelen geveild : *Serment du Jeu de Paume*, *la bataille d'Austerlitz*. Napoleon en de napoleontische mythe neemt trouwens een belangrijke plaats in. Wel een 150-tal gravures van de "*Mort de Napoleon*" worden geveild, naast een 60-tal gravures van de Koning van Holland.

Op de derde dag van de veiling worden een 20-tal gravures van paus Leo III verkocht en enkele theoretische werken over kunstschilderen : "*principes de paysages*", "*Traité de perspectives*".

Op de vierde dag kwamen vooral boeken aan de beurt, in het Frans, het Italiaans, het Engels en het Nederlands : *Métamorphoses d'Ovide*, *Discours sur le progrès des sciences*, *Annales du Musée*, *Comédies de Ténence*, *Oeuvres de Boileau*, *Oeuvres de Molière*, *Chansons de Bérenger*, *Dictionnaire de Moreri*, *Dictionnaire de Bayle*, *Biographie nouvelle des contemporains*, *Collection complète des Placards*, *Language de la Raison*, meer actuele werken als *Mémoire de sainte Hélène*, *Derniers moments de Napoléon*, *De la Révolution*, *Palazzi di Roma*, *Decamerone di Boccaccio*, *The Iliad of Homer*, *The Odes*, *Schildersboek*, *Tonneel der heerschappij*, *Alle werken van Cats*.

Hoe groot moeten we nu de opbrengst van deze verkoping schatten ? Wat waren ongeveer 6000 goudfranken toen waard ? Omstreeks die

tijd was het jaarinkomen van een katoenbewerker ongeveer 650 fr., het dagloon van een wever 3 fr., de minimale gezinskosten voor een gezin met vier kinderen 15 fr. De opbrengst van de verkoping stemt dus ongeveer overeen met het loon door een wever op 2000 werkdagen verdiend of nog, met de gezinskosten voor ongeveer 400 weken. De opbrengst van de verkoping stemt dus ongeveer overeen met wat een geschoold werkman kon verdienen of nodig had in 8 tot 10 jaar. Dit is een helemaal niet te onderschatten opbrengst !

Odevaere was dus een gecultiveerd en welgesteld burger, die Frans, Nederlands, Italiaans - hij verbleef acht jaar in Italië - en Engels kende. Zeer waarschijnlijk kende hij ook Latijn en Grieks. Hij was vertrouwd met mythen, sagen en legenden, zowel uit de bijbelse en kerkelijke sfeer als uit de sfeer van de klassieke oudheid. Dit alles blijkt zowel uit zijn schilderijen en grafische werken als uit de boeken uit zijn nalatenschap.

Kanunnik Théodore Arents de Beerteghem, 1816-1886

B. Janssens de Bisthoven^o

Het kapittel van de Brugse kathedraal heeft in de 18de en 19de eeuw drie kanunniken Arents gekend : Donatiaan (1690-1757)¹, Léonard (1740-1819)² en Théodore (1816-1886).

Théodore Arents de Beerteghem werd geboren op 11 juni 1816 in het herenhuis van de Nieuwe Gentweg nr. 53 als jongste broer van twee jongens en een meisje³. Na zijn priesterwijding op 17 december 1842 was hij gedurende een jaar leraar in het O.-L.-Vrouw-college te Oostende (1843-1844)⁴, gedurende vier jaren hulppriester-coadjutor in de parochie Sint-Medardus te Eernegem, decanaat Gistel (1844-1848)⁵ en gedurende twaalf jaren parochievicaris van de Sint-Pietersparochie te Hulste, decanaat Harelbeke (1848-1860). Op 3 januari 1860 werd hij benoemd tot algemeen directeur van de Zusters Maricolen en van de Brugse zondagsscholen en ging wonen in de Sint-Jansstraat nr. 10. Op 6 januari 1866 werd directeur Arents erekanunnik, en op 28 juni 1879 titulaire kanunnik. Zeven jaar later overleed hij op 8 april 1886⁶.

Na de humaniora in het kleinseminarie te Roeselare was hij op 1 oktober 1838 ingetreden in het grootseminarie te Brugge. Zijn

^o Kanunnik, ere-archivaris van het bisdom, Nieuwe Gentweg 51, 8000 Brugge.

1 B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *De Lieve-Vrouw-kapel van Male, 1680-1966*, in : HEm., (Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis), 119, 1982, blz. 95-106.

2 Idem, *Kanunnik Leonard Arents, 1740-1819*, in : HEm., 131, 1994, blz. 209-219.

3 R. COPPIETERS 'T WALLANT, *Notices généalogiques sur quelques familles brugeoises*, Brugge (1942), blz. 2 : "né à Bruges, 11 janvier 1816" is niet juist, de geboortedatum is 11 juni 1816 (Brugge, Stadsarchief, Burgerlijke Stand, geboorten, 1816 fol. 151v^o).

4 R. VANCRAEYNEST en A. DE GROEVE, *Onze-Lieve-Vrouwcollege Oostende 1842-1992*, Oostende, 1992, blz. 34.

5 Op 26 maart 1844 kreeg hij zijn benoeming tot hulppriester-coadjutor van pastoor Jozef Samyn van Eernegem, die 73 jaar oud geworden was. De pastoor was tevreden over de dienstvaardigheid van zijn coadjutor en schreef op 8 juli 1845 aan de bisschop "dat hij als een ware troost van zijn pastoor zijn functies met goede ijver vervult. De bejaarde priester werd in 1847 opgevolgd door Martinus Pype (1800-1874), die geen coadjutor nodig had, zodat Th. Arents voor een andere bediening beschikbaar was (Brugge, Archief Bisdom, nr. 66).

6 Brugge, Archief Bisdom, nr. N 86 Necrologium Brugense, sub verbo Arents ; nr. B 121, Acta, blz. 8 ; nr. S 182 Resolutieboek, register D, 1886-1946, van de kerkfabriek van Sint-Salvators.

medestudenten waren o.a. Jan Jozef Faict, de latere bisschop⁷ en Felix Dujardin⁷, de auteur van het feestgedicht aan Théodore Arents opgedragen bij de gelegenheid van zijn eerste plechtige Mis (erepaneel te Brugge, privé-verzameling, ill.)⁸.

Zoals vermeld, bekleedde Théodore Arents gedurende achttien jaar meerdere kerkelijke ambten vooraleer op 2 januari 1860 door bisschop J.B. Malou tot algemeen directeur van de Zusters Maricolen en van de Brugse zondagsscholen benoemd te worden.

De congregatie van de Maricolen, gesticht te Dendermonde in 1663, vestigde zich te Brugge in Rozendal in 1667 tot aan de Franse Revolutie. In een huis van de Vlamingstraat samen gebleven, herbegonnen de zusters in 1802 hun onderricht voor meisjes. Een jaar of twee nadien konden zij zich definitief in de Oude Zak installeren⁹. Vele bijhuizen werden opgericht, ook dank zij de zorgen van directeur Arents, op het Ganzeplein in de St.-Walburgaparochie, te Zerkegem, te Varsenare, te Oostkamp in de Kortrijkse straat en in de Moerbrugse straat ; tot deze laatste stichting had pastoor Dambre de nodige bouwgrond door een schenking van Th. Arents bekomen¹⁰. Directeur Th. Arents had ook oog voor het kunstpatrimonium van het Brugse Maricolenklooster en voor de restauratie van de *Passie*, een honderdtal taferelen en figuren op uitgezaagde staande panelen geschilderd en toegeschreven aan Jan Garemijn (depot Memlingmuseum/St.-Janshospitaal, Brugge). Deze schilderijen waren een schenking van kanunnik Leonardus Arents, oom van Théodore, voormalige directeur van de Apostolinen en van de Maricolen ; zij waren bestemd om op Witte Donderdag in de kapel te worden opgesteld. Ondertussen werd er onder zijn bestuur in de Oude Zak een nieuw gebouwencomplex opgetrokken¹¹ en aanvaardde hij het peterschap van de nieuwe klok voor de kapel. Zij luidde voor het eerst op 3 februari 1878. Sedert 1873 bedienden de zusters Maricolen ook het weeshuis "Orphelinat de Marie" of Mariaschool in de Nieuwe Gentweg, nr. 47, naast de zondagsschool. Th. Arents was

7 B. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Luimige aanstelling van dignitarissen in een seminarieclub te Brugge, 1838*, in : HEM., 128, 1991, blz. 109-112; K. ROTSAERT, *Felix Dujardin, de onfortuinlijke bankierszoon*, in : Brugs Ommeland, 36 (1996), p. 5-19.

8 Papier, l.o. gesigneerd en gedateerd : *De Pape, frères comp. 1842*. Het feestgedicht, in kalligrafisch schrift gerealiseerd door François De Pape (1814-1863), werd geïllustreerd met diverse miniaturen, neogotische siermotieven en een wapenschild door Ferdinand De Pape (1810-1885).

9 A. DUCLOS, *Bruges, histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, blz. 548.

10 G. CLAEYS, *Kroniek van Oostkamp*, Brugge, 1985, blz. 317.

11 Een gedenksteen in zwart marmer herinnert hieraan : *Gebouwd het jaer O.H.J.C. 1864, toegestemd door Zijn Hoogwaardigheid J.-Bta Malou onder het bestier van den zeer eerwaarden Heer T. Arents de Berteghem geestelike vader en directeur dezer gemeente*.

Erepaneel door f. Dujardin en de gebroeders De Pape, 1842 (privé-verz.)

dus belast met het bestuur van twee verschillende scholen, die aan elkaar grensden¹².

De zusters hielden eraan hun milddadige directeur, die intussen erekanunnik was geworden, bij gelegenheid van zijn zilveren priesterjubileum te vieren. Voor het feest werd een gedrukt boekje voorzien : *"Jubelkroon gevlochten om den kruin van den zeer eerweerden en weledlen heer, Mijnheer Theodorus-Jacobus-Josephus-Maria-Ghislenus Arents de Beerteghem, canoniek der Hoofdkerk van Sint-Salvator en directeur van 't Maricolen convent, als hij vierde zijn vijfen-twintigste jaer van priesterschap binnen Brugge, den 29 december, 't jaer als canoniek Arents jubelviert bij de Maricolen (1867)"*.

Th. Arents volgde Joannes Rommel op, na diens dood op 25 november 1875, als algemeen directeur van de Brugse zondagsscholen. De belangrijkste van de drie scholen bevond zich in de Nieuwe Gentweg. Zij was gesticht in 1807 door priester Charles de Schietere Caprycke (1762-1815) en werd genoemd "Den Area" (in de volksmond "Den Oria"), naar de recreatiekoer van de jezuïeten, waar de zondagsschool in de 18de eeuw gevestigd was. Den Area was bestemd voor de kinderen van vier parochies : Sint-Salvators, Onze-Lieve-Vrouw, Sint-Walburga en de H. Magdalena. Er was een andere zondagsschool langs de Potterierei voor de kinderen van Sint-Gillis en Sint-Anna, en een derde in de Ezelstraat voor de kinderen van de Sint-Jacobsparochie. Al deze kinderen waren op de weekdays aan het werk zodat zij alleen op zondag onderricht konden genieten¹³. Tot uitbreiding van Den Area kocht directeur Arents in 1873 het huis Eva, grenzend aan de ingangspoort van de school in Groeninge. Dit huis werd in 1882 doorverkocht aan de wettelijke eigenaar van de zondagsschool Paul van Caloen de Basseghem en in 1905 verbouwd tot bibliotheek¹⁴. Algemeen directeur Arents heeft betreffende de zondagsscholen een drietal handschriften nagelaten : *I. Handboek der zondagsschool, 1876*, met de geschiedenis van de Brugse zondagsscholen van 1761 tot 1875, de namen van de directeurs en de reglementen. *II. Handboek der maandelijksche vergaderingen, gehouden onder de heeren meesters en joufvrouwen meesteressen der apostolyke zondagsschool in het groot lokaal van Kaprycke telkens onmiddellijk naer het eindigen van den schooltijd*. *III. Uitdeling der prijzen, schooljaren 1861-1866*. Die einde-

12 *Petit guide de la charité catholique à Bruges*, Brugge, 1897, blz. 15-18, 25-27. Zie verder A. VERVENNE, *De "Area" te Brugge : van zondagsschool tot beroepsschool, 19de-20ste eeuw*, in : HEM., 127 (1990), blz. 217-231.

13 A. DE SCHIETERE DE LOPHEM, *Histoire de la famille de Schietere*, Brugge, 1968, blz. 374-375 ; *De katholieke zondagsscholen van Brugge. Beknopte geschiedenis. Doelwit. Werkzaamheden*, Brugge, 1907 ; A. VERVENNE, op. cit.

14 De gevelsteen luidt als volgt : "Een goede boek is een trouwe vriend".

jaarsplechtigheden waren blijde belevenissen in aanwezigheid van de geestelijkheid en van de ouders. Kanunnik Arents hield er gewoonlijk een korte toespraak, gebeurlijk met de belofte van een speciale beloning : "Pastoors, onderpastoors en priesters dezer stad, die ons voren gaen in werkende liefde om de zielen te winnen... Beminde ouders, wiens kinderen heden beloont worden, om hare godsdienstige pligt-oefeningen, deugdzaamheid en bekwaemheid in het christen en burger onderwijs... Om u allen een bewijs te geven hoe zeer wij uwe kinderen beminnen, zoo zal ik toekomende jaer op de prijsdeeling, buiten de prijzen die zij gewoonlijk bekomen, noch 20 buitengewone prijzen geven van vijf frank om te laten openbaar verloten onder alle de leerlingen..."¹⁵.

Na het zilveren priesterjubileum van 1867, viel kanunnik Arents een tweede zilveren jubileum te beurt. Er werd hem een gedrukt feestgedicht aangeboden : *Jubeldicht uit erkenenis opgedragen aan den zeer eerweerden heer kanonik Theodorus-Jacobus-Maria-Ghislenus Arents de Beerteghem op zijn vijfen-twintigste verjaren als bestierder en beschermer van de apostolyke zondagscholen te Brugge*. Zowel het jubeldicht *Wanneer het lichaam rust geniet* als het liedje *De arend is een pluimgediert* waren door G. Gezelle gedicht¹⁶.

15 Brugge, Oude Zak, nr. 34, Archief van de Maricolen.

16 Hier volgen vier strofen van het jubeldicht :

Liedtje

1. Den arend is een pluimgediert,
dat, op zijn felle vleugelen,
veel hooger zijne wegen stiert
als menige andere veugelen :
hij kij-kijkt zelfs de zon in-in
of z'is-is naar zijnen zin,
of z'is naar zijnen zin.

2. Den arend heeft een goe manier
om arendtjes te leeren
hunne ooggen naar het zonnevier
allengskens henen keeren :
hij pa-pa-pakt z'al op-op-op
zijn ri-ri-rik, bij hunder kop :
hij pakt zijn jongstjes op.

°°°

5. Den arend kan een kunste fijn,
van oud weer jong te kommen ;
en, uitgebloeid, nog frisch te zijn
lijk andere frische bloemen ;
zo bloe-bloe-bloeit hij al tij-tijd
tot spij-spij-spijt van die 't benijdt,
tot spijt van die 't benijdt !

°°°

8. Blijft ook alzoo, van Berteghem,
zoo sterk als berd. Heer Arents
en kom compère, lacht met hem,
en zegt : k zijn Jubelaris !
Trè-trè-trè-trekt van hier me'man
rap-ap is hij die ka-ka-kan
die arends pakken kan.

Guido Gezelle

Zie verder G. Gezelle, *Jubeldicht...* in : Biekorf 13, 1902, blz. 293-297. F. BAUR, *Guido Gezelle's dichtwerken III, Gelegenheidspoëzie*, Antwerpen, blz. 757-759 ; R. LAGRAIN, *Guido Gezelles lofdicht voor een Brugse abdis, II*, in : Duet 15 (1995), blz. 7-8, ill.

De wensen mochten echter niet in vervulling gaan, want kort na het feest werd de kanunnik getroffen door een ziekte die een jaar lang aansleepte. Hij overleed op donderdag 8 april 1886 om 5 uur in de morgen in zijn woning aan de Sint-Jansstraat nr. 10¹⁷.

17 L. DEVLIEGHER, *De huizen te Brugge*, Tielt, 1975, blz. 348, afb. 811.

Kanunnik Charles Coppieters Stochove 1846-1917

B. Janssens de Bisthoven

In deze rubriek ruimen wij een plaats in voor een minder bekende Bruggeling. Als telg uit een adellijke familie die in een kerkelijke loopbaan stapte kan hij echter wellicht model staan voor een groot aantal standgenoten van zijn tijd. Aanleiding tot deze notitie was zijn inbreng bij de bouw van een nieuw kerkgebouw te Sijsele tijdens zijn pastoraat aldaar.

Charles Bernard Coppieters Stochove werd geboren te Brugge op 5 april 1846 als zoon van Bernard en Adèle Arents de Beerteghem¹, en overleed er in zijn woning (Nieuwe Gentweg 53) op 30 januari 1917. Een aantal naaste familieleden had reeds vóór hem de geestelijke staat verkozen. We vermelden zijn neef Carolus Maria Coppieters Stochove, pastoor van Sijsele en aldaar overleden in 1877, of nog kanunnik Théodore Arents de Beerteghem, broer van Adèle, en achterneef van kanunnik Leonardus Arents de Beerteghem, die zelf neef was van kanunnik Donatiaan Arents, deken van Gistel².

Het geboortehuis van Charles Bernard Coppieters was gelegen aan de oostzijde van de Eeckhoutstraat. Het werd later gesloopt om plaats te maken voor een handelshuis (nu huisnr. 29). Zes maanden na zijn geboorte verhuisde het gezin naar een woning in de Nieuwe Gentweg (huisnr. 53) die zij geërfd hadden van Jean François Arents de Beerteghem (1777-1835) en Anne Marie Coppieters, zijn echtgenote (1781-1840)³.

Charles Bernard was 19 jaar toen hij op 2 oktober 1865 intrad in het Groot Seminarie te Brugge. Hij was er leerling van o.a. Bernard Jungmann (1833-1895), eminent professor in de dogmatische theologie. Het "Register van de nieuwe priesters, 1864-1886" bewaart zijn moreel portret: "goede student, goede zanger, zeer goede catechist en predikant, heeft een heldere maar niet zeer zuivere stem, is nauwgezet in het naleven van de kerkgebruiken, bedreven in de Franse

1 VRIELINCK S. en VAN EENOO R., *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, Brugge, 1989, p. 146.

2 JANSSENS DE BISTHOVEN B., *Kanunnik Leonard Arents, 1740-1819*, in : *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis (HEm.)*, jg. 131, 1994, p. 209-219. IDEM, *Kanunnik Donatianus Joannes Arents, 1690-1757*, HEm., jg. 119, 1982, p. 95-106. Over Théodore Arents de Beerteghem, zie elders in deze *Handelingen*.

3 Zie MARECHAL D., *Guilielmus Geysen (1761-1827), een vergeten Brugs kunstschilder beknopt belicht*, in : *Jaarboek 1993-94. Stad Brugge. Stedelijke Musea*, dl. 1, Brugge, 1995, p. 207 (ill.) en vooral noot 12.

taal, zeer vermogend, middelmatig van gestalte, voornaam, zeer goed mens, gewillig"⁴.

Priester gewijd in de Sint-Salvatorskathedraal op 22 mei 1869 door bisschop J.J. Faict, behaalde hij nog de diploma's van kandidaat in de letteren en wijsbegeerte en doctor h.c. in de theologie aan de universiteit te Leuven.

Op 22 september 1869 aanvaardde hij zijn benoeming tot leraar wis- kunde en natuurkunde in het Sint-Lodewijkcollege ofschoon hij geen bijzondere opleiding hiertoe had genoten. Toch konden de eerste niet-universitair gevormde mathesisleraars Vanhuele (1845-1851), Edward Verrees (1851-1859), Henri Mortier (1861-1869) en Charles Coppieters Stochove (1869-1876) hun opdracht behoorlijk aan, aldus de vertrouwelijke rapporten. Deze laatste gaf vanaf 1872 zelfs gedurende de vakantie in het college speciale lessen aan de leerlingen uit het hoogste jaar als voorbereiding op hun toelatings- examen voor de universiteit te Leuven. In 1876 getuigt principaal Emiel Minne lovend over deze leraar die tijdelijk aan ziekteverlof toe was : *"Etant mis en repos n'a eu cet été que cinq heures de leçon par semaine, à savoir son cours spécial de Mathématiques pour ceux de nos élèves qui se préparent aux écoles spéciales de Louvain"*⁵.

Na dit professoraat begon zijn kerkelijke loopbaan als parochie- priester. Na een korte ambtsperiode als onderpastoor te Dadizele (18 oktober 1876 - 19 september 1877) vervulde hij diezelfde functie gedurende elf jaren op de Sint-Walburgaparochie te Brugge (tot augustus 1888). Aanvankelijk verbleef hij nog gedurende twee maan- den bij zijn ouders in de Nieuwe Gentweg doch nam vanaf 22 novem- ber 1877 zijn intrek in een eigen woning in het Krom Genthof (huisnr. 3)⁶. Voor een gedetailleerde beschrijving van de doorsnee- dag van een doorsnee-onderpastoor in een grote stad verwijzen we naar de biografie van één van Coppieters' onmiddellijke voorgan- gers op Sint-Walburga nl. onderpastoor Guido Gezelle (12 oktober 1865 - 20 september 1872)⁷.

Op 24 augustus 1888 werd Charles Bernard tot pastoor van de parochie Sijsele benoemd. Hij trad hiermee in de voetsporen van zijn oom Carolus Maria Coppieters Stochove die gedurende 32 jaren, van 1846 tot 1877, dit ambt in dezelfde parochie had uitgeoefend.

4 Brugge, Archief van het Bisdóm, B 224, p. 52.

5 GELDHOF J.; *150 Jaar Sint-Lodewijkcollege te Brugge*, Brugge, 1986, p. 226.

6 Brugge, Stadsarchief, Bevolkingsregisters, jaar 1877.

7 D'HAEN C., *De wonde in 't hert. Guido Gezelle : een dichterbiografie*, Tielt, z.d., p. 336-338.

De naam van pastoor Coppieters zal steeds verbonden blijven met de bouw van de huidige neogotische kerk van Sijsele. Het oude kerkgebouw was immers dringend aan herstelling toe, en was vooral te klein geworden. In de kerkraad van 19 mei 1889 werd beslist het gebouw af te breken en een grotere kerk te bouwen. De plannen werden getekend door architect Antoon Verbeke uit Brugge. Nadat een Koninklijk Besluit van 11 augustus 1890 het bouwdoossier had goedgekeurd en de toelagen vastgelegd, konden de werken beginnen. Op 18 mei 1891 werd de eerste steen gelegd en gewijd. Pastoor Coppieters was nog aanwezig bij de eindaflevering van de voltooide kerk op 20 maart 1894. In juni van dit jaar nam hij immers te Brugge een andere functie op, waarover verder meer. Het gebouw was echter reeds in 1892 voor de eredienst in gebruik genomen, en wel op het feest van Sint-Maarten (11 november), patroonheilige van Sijsele. De eigenlijke kerkconsecratie gebeurde op 26 september 1898 door bisschop G.J. Waffelaert, met assistentie van o.a. Charles Coppieters, de "bouwpastoor".

De totale kostprijs van de kerk bedroeg ongeveer 110 000 fr., waarvan ruim meer dan de helft door pastoor Coppieters zelf werd betaald. Een vermogen voor die tijd ! Het bouwwerk beloonde hem geenszins voor zijn inspanningen. Een aantal arbeiders raakte betrokken bij ongevallen waarvan enkele met dodelijke afloop. De aannemer bleef zwaar in gebreke : tal van opmerkingen werden gemaakt over zijn minderwaardig werk. De eindovername gebeurde slechts nadat heel wat herstellingen uitgevoerd werden.

Na zijn vertrek in Sijsele bleef C. Coppieters "zijn" kerk te Sijsele een warm hart toedragen. Zo schonk hij in 1895 het neogotische hoogaltaar, vervaardigd door beeldhouwer De Wispelaere. Communiebank en koorgestoelte, van de hand van beeldhouwer Pauwels-Dhont, werden in 1897 voor de helft bekostigd door een Brugse weldoenster en voor de andere helft stond Coppieters in. In het koor liet hij brandvensters aanbrengen. Men herkent de figuur van de H. Helena, afgebeeld in nagedachtenis van H el ne, Coppieters' zuster (1848-1899), - met ruiterschild van lazuur en zwaard van zilver, het gevest van goud, gedekte beker van goud over alles heen, en devies *Sitio justitiam* -, alsook de figuur van de H. Carolus Borromeus met hetzelfde familiewapen en devies.

Verder nog de figuren van de H. Martinus, patroon van Sijsele, en de H. Magdalena, patrones van de Brugse parochie waar Coppieters woonde. Het nieuwe altaar van de H. Martinus werd in 1898 gezamenlijk door Coppieters en door pastoor Vercouttere, zijn opvolger, betaald. Hetzelfde gebeurde met twee biechtstoelen. In 1903 werd een nieuwe predikstoel geplaatst...nogmaals een gift van kanunnik

Coppieters. Tenslotte werd op 7 september 1905 het nieuwe orgel, vervaardigd door Georges Cloetens uit Sint-Gillis (Brussel), ingewijd door de schenker, nl. gewezen pastoor Coppieters⁸.

In juni 1894 had Charles Coppieters afscheid moeten nemen van zijn splinternieuwe kerk en van zijn geliefde parochianen om te Brugge een nieuwe opdracht te vervullen. Benoemd tot ere-kanunnik werd hij ook directeur van de Religieuzen van het Christelijk Onderwijs in het Instituut Hemelsdale. Deze Gentse zusters hadden in 1829 het abdijgebouw van de voormalige cisterciënzerinnen van Hemelsdale, in de Sint-Clarastraat, gekocht en er een school geopend. In 1845 verhuisde die school, die de naam Hemelsdale behield, naar de Kuipersstraat⁹. In 1879 namen de zusters het herenhuis De T'Serclaes in de Wapenmakersstraat (huisnr. 14) over van de religieuzen van Sint-Andreas. Hier vervulde kanunnik Coppieters opnieuw catechetische en pastorale opdrachten.

In zijn maandelijkse conferenties en geestelijke toespraken aan de zusters placht hij de nadruk te leggen op de geloofsbeleving in de blijde gehoorzaamheid¹⁰. Zelf keek hij uit naar het jaarlijkse feest van de H. Carolus Borromeus op 5 november, zijn patroon en "feest van de directeur"¹¹. Even belangrijk was de aanwezigheid van de bisschop tijdens de jaarlijkse vormselplechtigheid op Pinkstermaandag. Hij kreeg het echter moeilijk om dit ceremonieel bij de meisjes-leerlingen in goede banen te leiden¹².

Zijn gezondheid liet steeds meer te wensen over. Kortstondige vakanties en medische behandelingen leverden blijkbaar weinig resultaat op. Vanaf 1900 liet hij steeds vaker vervangen voor de biechten en conferenties, o.a. door Achiel Camerlynck (1869-1951), professor aan het Groot Seminarie.

Op Palmzondag 5 april 1903 maakte Coppieters aan de zusters de benoeming bekend van een nieuwe directeur. Op Paaszaterdag celebreerde hij zijn laatste misdienst voor de zusters waarna Emiel De Jaegher, zijn opvolger, de plechtige hoogmis zong.

Kanunnik Coppieters had voorlopig geen bediening meer. Hij bleef

8 DENORME C., *Kerkelijke geschiedenis*, in : 1000 jaar Sijsele, z.d., p. 51-87.

9 VAN DEN ABEELE A., *Drukker Joseph Van Praet in de Kuipersstraat*, in : Biekorf, jg. 95, 1995, p. 200-201

10 Brugge, Archief van de religieuzen van het christelijk onderwijs Hemelsdale, Dagboek "Diaire" : *Dimanche, 3 février 1895 : Conférence sur l'obéissance prompte, joyeuse, ponctuelle, l'estime de la Ste Règle et la fidélité à l'observer.*

11 Ibid. *Le 5 novembre 1894 à 10 1/2 séance donnée par les élèves pensionnaires et externes en l'honneur de la fête patronale de Monsieur le Directeur. Tout à fait bien réussi. Deo gratias.*

12 Ibid. Op datum van 7 juni 1897 merkt de Overste op dat *Une autre année on ne doit plus demander à Mr. le Chanoine de les exercer, il les a embrouillées.*

wonen in de Nieuwe Gentweg, waar twee inwonende huishoudsters voor hem zorgden.

In mei 1912 promoveerde hij tot titulair kanunnik van het kapittel van Sint-Salvator, waar hij negen collega's aantrof : Henri Van den Berghe, Arthur De Schrevel, Adolf Duclos, Petrus Lahousse, Camiel Callewaert, Henri Rommel, Alfred De Slée, Oscar Dignant en Jérôme Mahieu. De installatie van de nieuwe titularis greep plaats in het koor, na het morgenofticie van woensdag 5 juni 1912.

Kanunnik Coppieters overleed op 30 januari 1917 in zijn woning. Na het vigiliën op de vooravond volgde op 3 februari de lijkdienst, met bijzetting onder de grafkapel van het kapittel op het stedelijk kerkhof van Assebroek. Reeds tijdens de begrafenisplechtigheid vielen Duitse inspecteurs het sterfhuis binnen en dreigden het pand op te eisen en te bezetten.

Het aanzienlijke patrimonium verviel aan de erfgenamen, na vereffening van legaten aan de kerken van de H. Magdalena, Sint-Kruis, Sijsele, Waardamme, en aan de Leuvense universiteit. De ene helft van de nalatenschap verviel aan de familie Coppieters, de andere helft aan Aquilin Arents de Beerteghem, de enige neef van moederszijde.

Boekbesprekingen

JAMES M. MURRAY, *Notarial Instruments in Flanders between 1280 en 1452*. Brussel Koninklijke Academie van België, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1995, XXVIII + 348 p., ill.

Prof. James Murray, verbonden aan de universiteit van Cincinnati (Verenigde Staten) is een eminent kenner van het middeleeuws notariaat in Vlaanderen. In 1983 doctoreerde hij op een proefschrift met als titel "Notaries Public in Flanders in the late Middle Ages". In de *Journal of Medieval History* publiceerde hij in 1986 (p. 155-166) een artikel : "Failure of Corporation : notaries public in medieval Bruges", waarin hij een antwoord gaf op de vraag hoe het komt dat de middeleeuwse notarissen in Vlaanderen zich niet in gilden hebben georganiseerd, zoals in de Noord-Italiaanse steden. Recent verscheen van zijn hand een studie in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1993, p. 3-31 : "The Profession of Notary Public in Medieval Flanders".

Thans ligt een uitgebreide studie voor, verschenen in de reeks van publicaties uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Het betreft de tekstuitgave van 68 notariële akten, opgemaakt in Vlaanderen tussen 1280 en 1452. Aan deze uitgave werkten mede : Walter Prevenier en Michel Oosterbosch. De inleiding van 122 bladzijden is van de hand van James Murray. Deze inleiding vormt een gronde studie van het middeleeuws notariaat in Vlaanderen.

Murray bespreekt in een eerste hoofdstuk het openbaar notariaat in Europa. Hij wijst hier op het belang van de herontdekking in het Westen van het *Corpus Juris Civilis* van Justinianus en de studie ervan aan de universiteiten eerst van Bologna en later van Orléans.

Het Romeins recht oefende ook invloed uit bij de totstandkoming van het canoniek recht. Er voltrok zich echter een verschillende evolutie in Noord- en Zuid-Europa. Na 1100 was het openbaar notariaat reeds volledig ingeburgerd in Italië. De paus en de keizer verleenden machtigingen om openbare documenten op te maken, die authentieke kracht zouden hebben, onder de handtekening van de notaris. Het notariaat in Noord-Europa werd echter door de kerk en haar instellingen binnengebracht. Aldus zijn de notarissen er aldaar nooit in geslaagd om de koninklijke, stedelijke en andere bestuurlijke administraties te vervangen voor het opmaken van authentieke akten.

Het tweede hoofdstuk is gewijd aan de oorsprong van het notariaat

in Vlaanderen, echter beperkt tot het grondgebied van het graafschap Vlaanderen. Er wordt aandacht besteed aan de kerkelijke en de stedelijke administraties, zoals de dekens van de Christenheid en de schepenbanken. De eerste bekende notaris die in Vlaanderen optreedt is Henricus de Condé in 1280. Kort daarop vinden we openbare notarissen in de kanselarij van de bisschop van Doornik. Bij de aanvang van de 14de eeuw zijn reeds een aantal notarissen actief te Brugge : Johannes Ledersnidre of Waregem, Johannes Everdey de Herst, Niclayse van Mourkerke en Johannes Karlin. Ook in Gent en Ieper zijn in dezelfde periode notarissen werkzaam. In een eerste stadium - de laatste decade van de 13de eeuw - treffen we notarissen aan in dienst van de bisschop van Doornik. Door hun opdrachten in de voornaamste steden van het bisdom maakten de stedelijke administraties kennis met deze "homo novus" en in de loop van de daaropvolgende jaren doen zij meer en meer beroep op deze openbare ambtenaren voor de redactie van officiële stukken.

Een onderzoek naar de rol van de notaris in de Kerk in Vlaanderen vormt het onderwerp van het derde hoofdstuk. Achtereenvolgens wordt de rol van de openbare notarissen besproken : in de bisschoppelijke administratie van Doornik, in de administratie van de dekens van de Christenheid of als deken van de Christenheid (een drietal voorbeelden worden aangehaald), als "notarii iurati" van de bisschoppelijke curie van Doornik, in de kapittels en parochiekerken en tenslotte in de abdijen. In de loop van de 14de eeuw gingen de openbare notarissen een steeds belangrijker plaats innemen in het kerkelijk juridisch systeem, ten nadele van de notarissen zonder officiële aanstelling. Meer en meer deden kerkelijke instellingen beroep op openbare notarissen.

In het vierde hoofdstuk gaat de aandacht van de auteur naar activiteiten van de openbare notarissen respectievelijk voor de graven van Vlaanderen, voor de stedelijke administraties en voor private personen. Vooral voor het grafelijk hof acteerden in de loop van de 14de eeuw geregeld openbare notarissen, inzonderheid in de periodes van conflicten met de leenheer, de koning van Frankrijk. Talrijke stukken uit deze tijd zijn bewaard gebleven. Gezien de aanwezigheid van klerken in de stedelijke administraties ligt het voor de hand dat minder frequent op notarissen werd beroep gedaan. Het was vooral in kerkelijke zaken dat zij optraden. Verder zorgden zij onder meer voor het kopiëren van officiële documenten en het vertalen van stukken. Stadsrekeningen maken melding van betalingen aan notarissen voor geleverde diensten, doch zonder deze, spijtig genoeg, te preciseren. Het privé-cliënteel van de notarissen was eerder beperkt. Buitenlandse kooplieden, zoals de Italianen te Brugge, lieten akten

opmaken, maar hadden ook landgenoten die de functie van notaris uitoefenden. Het meest talrijk zijn echter de akten met schenkingen aan kloosters, abdijen en religieuze instellingen.

In het laatste hoofdstuk worden de diplomatieke aspecten van de Vlaamse notariële documenten onderzocht. De notarissen in Vlaanderen in de middeleeuwen blijken geen protocol - de verzameling van de kladnota's ter voorbereiding van de definitieve akte - gehouden te hebben zoals het in Italië wel het geval was.

In de typologie van de notariële documenten worden drie types onderscheiden :

1. het gezegeld charter met volledige notariële slotformule (eschatocol) en handtekening.
2. het "zuiver" notarieel document.
3. de eenvoudige notariële kopie-vertaling met handtekening.

De tweede groep wordt onderverdeeld in :

- a. het notarieel document met aangehecht zegel.
- b. het notarieel document met privaat zegel van de notaris.
- c. het notarieel document met inlassing van de tekst van een chirograaf. Deze soort akte is een typisch Vlaams verschijnsel.

Verder wordt uitvoerig aandacht besteed aan het notarieel instrument : de gebruikelijke opmaak, de datering, het signet en de taal. Tot slot wordt stil gestaan bij de inhoudelijke kwaliteit van de akten en enkele gekende gevallen van betwisting.

Murray besluit dat notarissen en notariële akten als uitheemse elementen in Vlaanderen aangekomen, er stilaan een integraal - doch ver van dominerend - deel van het rechtsleven zijn gaan uitmaken. De invloed van de curie van Rome en de rechtsfaculteiten werd aangepast aan de eigen plaatselijke wetgeving en vormen.

Het tweede deel bestaat uit de publicatie van 68 notariële akten, waarvan de meeste nog niet werden uitgegeven.

Het boek sluit af met een index op personen en plaatsen en een index rerum en drie foto's van notariële akten.

Voortbouwend op zijn vroegere opzoekingen en publicaties heeft prof. Murray met de inleiding op deze bronnenpublicatie een voldragen synthese gebracht van het middeleeuws notariaat in het graafschap Vlaanderen.

Eén kritische noot. In Inventaire des archives de la ville de Bruges. Introduction leest L. Gilliodts-van Severen de rekeningpost nummer 11, folio 28 van de Brugse stadsrekeningen van 1294 als : "Lamsino Tornacensi pro expensis et transcribendo privilegium ville sub manu publica" (p. 147) waar het moet zijn "Laurentio Tornacum pro expensis et transcribendo privilegium ville sub manu publica" (C. Wyffels, De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Eerste deel

(1280-1302), p. 463). Voortgaande op deze foutieve lezing laat Murray een Lamsinus Tornacensis, als openbaar notaris in dienst van de bisschop van Doornik naar Brugge reizen om de voorrechten van de stad Brugge te kopiëren "sub manu publica" (p. 26). Het gaat hier echter om Laurent Busere van Aartrijke, klerk van magister Niklaas van Biervliet de oude, eerste klerk van de stad Brugge, van wie hij tevens de vertrouwensman was en in zijn testament van juni 1293 bedacht met een bijzonder legaat van 30 pond (zie J. De Smet, Maître Nicolas de Biervliet, l'ainé, Clerc des Echevins de la ville de Bruges (Première moitié du XIIIe siècle - 1293), in : Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne, Brussel, 1937, p. 6 en 17).

Jan De Mey

JACQUES PAVIOT, La politique navale des ducs de Bourgogne 1384-1482. Presses Universitaires de Lille, 1995, 387 p., 8 zwart-wit ill.

Op 18 juni 1993 promoveerde de auteur op dit onderwerp aan de Université de Paris IV-Sorbonne. Promotor was prof. Philippe Contamine. Dit boek, naar wij aannemen een getrouwe weergave van het proefschrift, overschrijdt de tijdsbarrière 1384-1482 niet. Deze termini verwijzen immers naar de bekende jaartallen van het zogenaamde Bourgondische tijdvak. Het grootste deel van deze studie heeft dan ook een chronologisch verloop gekregen, beginnend met de regering van de eerste Bourgondiër Filips de Stoute, als graaf van Vlaanderen.

De Bourgondische erflanden hadden een vrij lange kustlijn zodat de hertogen zich aan een economisch en militair maritiem beleid niet konden onttrekken : enerzijds dienden zeehandel, havens en visserij beschermd, anderzijds moest een eigen vloot actief ingrijpen in de strijd tegen Engeland en meer bepaald Albions steunpunt op het vasteland Calais. Verder werden ook maritieme expedities op het getouw gezet in het kader van de kruistochten die Bourgondische galeien tot in de zee van Azov hebben gebracht.

Zeer analytisch beschrijft de auteur de maritieme politiek tijdens de drie fazen van de Bourgondische geschiedenis. Eerst van de anti-Engelse politiek van de eerste Bourgondiër die een invasie op Engelse bodem heeft voorbereid (1385-1387), zoals bekend zonder resultaat ; dan over de afwachtende meer neutrale houding in acht genomen door zijn opvolgers met het oog op het herstel van de

Engels-Vlaamse handelsbetrekkingen. Deze eerste fase eindigde met de vrede van Atrecht in 1435.

In de tweede fase hervatte Filips de Goede de vijandelijkheden tegen de Engelsen en belegerde Calais in 1436. Na zijn mislukking handhaafde hij een neutraliteit met Engeland die hem in staat stelde zijn reeds lang gekoesterde kruistochtplannen te realiseren. De grote hertog van het westen zond schepen naar Rhodos in 1441 en naar de kruistochten van 1444 en 1464. In een toegift behandelt de auteur de Bourgondische aanwezigheid in de Middellandse Zee in de 15de eeuw.

Onder de laatste Bourgondiërs, de derde fase, was Frankrijk de erfvijand van Karel de Stoute en diens dochter Maria van Bourgondië. Vóór zijn chronologisch exposé had de auteur de lezer reeds vergast op een grondige doorlichting van de maritieme instellingen, de admiraliteiten van Vlaanderen, Artois, Boulogne, Zeeland, Holland en Friesland evenals de waterbaljuwschappen van Sluis en Arnemuiden.

Vervolgens heeft dr. Paviot een hoofdstuk gewijd aan de verdediging van de economische belangen van het hertogdom, onder meer de defensie van de wijnvloten van La Rochelle, de bescherming van de zeevisserij, de kwestie van de kapingen tussen Vlamingen en Engelsen en de oorlogen van de Hollanders met de Duitse Hanze voor de toegang tot de Oostzee.

Tenslotte wordt diepgaand aandacht besteed aan wat de auteur noemt "*les instruments de la politique navale des ducs*" zijnde de havens, diverse scheepstypes, de bemanningen, de oorlog ter zee en het leven aan boord.

Dit boek heeft vele verdiensten. Bij het diepgravend aanwenden van de bestaande vakliteratuur dient Paviots degelijke kennis van het Nederlandstalige aandeel te worden onderstreept. Ik mis het toch wel belangrijke werk van J.D. Hintzen, *De kruistochtplannen van Philips de Goede*, Rotterdam, 1918, maar dit is uiteraard een futiele opmerking.

Even indrukwekkend en voorbeeldig is het minutieus archiefonderzoek dat onder meer werd verricht in de archieven van Rijsel, Brussel, Den Haag en Dijon, waar de *recettes générales* van de respectieve vorstendommen exhaustief en systematisch werden doorgenomen, een reusachtige onderneming die slechts door insiders naar waarde kan worden geschat. Indices op de plaatsnamen en op de persoonsnamen verhogen de handzaamheid van het boek dat qua uitvoering weinig te wensen laat.

Enige detailkritiek :

volgens pagina 93, noot 180 bevinden Heist en Lombardsijde zich "*à côté de Nieuport*". Dit is voor eerstgenoemde vissershaven niet het geval ;

op pagina 46-47 wordt Melchior Broederlam zonder meer vermeld als leverancier van scheepsbanieren en -standaarden. Hier mocht wel de aandacht van de lezer worden gevestigd op het belang van deze toch niet onbekende hofschilder van Filips de Stoute, maker van de buitenluiken van een Passieretabel vervaardigd voor de kartuize van Champmol en thans bewaard in de Musée des Beaux-Arts van Dijon. Het gaat hier overigens om één van de belangrijkste protagonisten van de Vlaamse kunst van vóór Jan van Eyck ;

Teimzeke, Theemsecque (pagina 126) is ongetwijfeld het Oost-Vlaamse Temse (Fr. Tamise).

Deze onbeduidende opmerkingen kunnen uiteraard geen afbreuk doen aan dit degelijke werk waarvan het onderwerp reeds in een groot aantal verspreide bijdragen werd behandeld, zodat het voor de auteur een moeilijke opgave was vernieuwend en inspirerend te zijn. Hoewel de zeer analytische behandeling van het verloop van de gebeurtenissen het de lezer niet altijd gemakkelijk maakt en de chronologische gang van zaken voor sommigen enigermate discutabel zal zijn, is het de grote verdienste van dr. Paviot ons een coherent en zeer gedetailleerd beeld te hebben bezorgd van dit voor onze Nederlandse gewesten zo belangrijke gebeuren.

Duidelijk heeft hij de betekenis aangetoond van een bescheiden Bourgondische marine die haar vlag heeft doen wapperen op alle oude wereldzeeën.

Gustaaf Asaert

J. PAVIOT (ed.), Portugal et Bourgogne au XVe siècle (1384-1482). Recueil de documents extraits des archives bourguignonnes. Lissabon-Parijs, 1995, 559 blz. (Centre Culturel Calouste Gulbenkian & Commission Nationale pour les Commémorations des Découvertes Portugaises).

Deze vrij lijvige bronnenuitgave, gepubliceerd in 1995, kwam nog net op tijd voor een nuttig gebruik bij de voorbereiding en het verloop van het colloquium "Vlaanderen-Portugal, 15de-18de eeuw" (Brugge, 8-9 september 1995, georganiseerd door ons Genootschap, zie onze Handelingen, jg.132, 1995, afl.3). Het behoeft geen verdere uitleg dat dit werk, dat weliswaar de betrekkingen tussen Portugal en

Bourgondië tot onderwerp heeft, gezien de vereniging van het hertogdom met Vlaanderen in de 15de eeuw, ook voor dit laatste gebied heel wat inlichtingen verstrekt.

De Franse historicus Jacques Paviot publiceert sinds een aantal jaren geregeld inleidende bijdragen over de Bourgondische geschiedenis en meer bepaald over de relaties Bourgondië-Portugal op diplomatiek, politiek en economisch vlak en op het gebied van het zeeverkeer. Zijn doctoraal proefschrift, net zoals de voorliggende studie gepubliceerd in 1995, handelt over *La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384-1482* (zie de bespreking van G. Asaert in dit nummer van de Handelingen).

Het corpus van de hier besproken uitgave, de 473 documenten plus 78 in de bijlagen plus 5 in het supplement, is geput uit de archieven van de Rekenkamers van de Bourgondische hertogen, bewaard in de archiefdepots van Dijon, Rijsel, Brussel en Den Haag. Het tijds kader wordt gevormd door de regeringsperiode van de Bourgondische hertogen, vanaf het begin van de regering van Filips de Stoute over Vlaanderen (d.i. 1384, op één jaar na ook de tijd van de troonsbestijging van het huis Avis in Portugal) tot de overgang naar de Habsburgers na de dood van Maria van Bourgondië (1482). Als inleiding op de eigenlijke documentenuitgave gaat Paviot in vier hoofdstukken in op de reeds gekende en de door de hier gepubliceerde documenten geboden nieuwe aspecten van de betrekkingen tussen Portugal en Bourgondië, respectievelijk op diplomatiek en politiek vlak, op economisch vlak, op gebied van de zeevaart en betreffende de verovering van Marokko, de Atlantische eilanden en de Afrikaanse kusten. Een vijfde hoofdstuk biedt iets meer dan honderd biografische notities, op basis van de in het boek gepubliceerde documenten, betreffende de Portugezen in dienst van de Bourgondische hertogen, met inbegrip van de Vlamingen in dienst van de Portugese koning die naar hun vaderland terugkeerden. Op het corpus volgen nog een glossarium en indices, die uiteraard de bruikbaarheid van het boek ten zeerste verhogen.

Het grote nut van deze publicatie willen aantonen is een open deur intrappen, maar toch willen wij graag enkele voorbeelden ter staving aanhalen. Op het hogervermelde Portugal-colloquium werd er bijvoorbeeld gebruik van gemaakt om aan te tonen dat het initiatief voor het huwelijk van Isabella van Portugal met Filips de Goede van de Portugese vorst zelf kwam (Van Veen, p. 244 van de Handelingen). Ook het ontbreken van bewijzen voor een mogelijke directe tussenkomst van de hertogin voor de kolonisatie van de Azoren door Vlamingen werd ermee gestaafd (id., p. 253). Evenzo blijkt er de belangstelling uit van de Spaanse en de Portugese konin-

gen voor de 15de-eeuwse Vlaamse kunst (Dias, p. 286 vlg.). Het eerste Vlaamse kunstwerk dat in Portugal aankwam was het portret van hertog Jan zonder Vrees, uitgevoerd door de schilder Jean Malouel in 1413-1415 voor de Portugese koning (Paviot, doc. 36 p. 171). Misschien is het i.v.m. de kunstgeschiedenis nuttig hier ook te wijzen op de teksten in verband met de zending van Jan van Eyck naar Portugal in 1428 (id., p. 32-33 en doc. 90 en 92). Op economisch vlak springen enkele teksten in het oog betreffende de invoer van hout uit Madeira voor de fabricatie van wapens in Vlaanderen (doc. 280, 295 en 296). Belangrijk is eveneens de participatie van Portugese scheepstimmerlui aan de scheepsbouw in Vlaanderen, voornamelijk door de bouw van karvelen in Sluis in de jaren dertig en veertig van de 15de eeuw, ten tijde van Filips de Goede en Isabella van Portugal dus (doc. 188, 189, 190-C-3, enz.).

De in het boek aangebrachte biografische "bouwstoffen" zijn van hun kant bijzonder nuttig als aanvulling van de kennis van een aantal belangrijke personages. Nemen we de bekende Jan Vasquez, secretaris en vervolgens huismeester van hertogin Isabella, bouwheer van het prachtige nog bewaarde huis nr. 38 in de Zilverstraat te Brugge. Dankzij de documenten gepubliceerd door Paviot (nr. 396 p. 429-431) weten we nu ook dat Vasquez uit de erfenis van zijn eerste echtgenote Margriet Van Ackere nog drie andere huizen in Brugge verwierf, meer bepaald op het Sint-Maartensplein, bij de Koningsbrug en bij de IJzeren Waag, m.a.w. alle in of nabij het Portugese kwartier in Brugge. Ook de documenten 296, 326, 337-C en 341 brengen nieuwe gegevens omtrent Vasquez aan het licht. De tekst van de nog bewaarde fundatieplaat in de Sint-Salvatorskerk, waar Margriet Van Ackere werd begraven, die we reeds kennen uit het verouderde werk van Vanden Bussche, wordt door Paviot opnieuw uitgegeven "selon notre lecture". Jammer dat in deze lezing - indien deze bedoeld is als beter dan die van Vanden Bussche - ook wat foutjes zijn geslopen, zoals *brieven van verboude* (in plaats van *verbonde*) en *de werke* (in plaats van *welke*). Een goede recente transcriptie had de auteur kunnen vinden in het boek van L. Devliegher, *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 112 (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, dl. 8).

Het voorgaande gaat dus niet over gewone schrijf- of drukfouten, waarvan er in het boek meer dan genoeg te vinden zijn (bv. p. 9: *pariculièrement* i.pl.v. *particulièrement*; p. 19: *exploitables* i.pl.v. *exploitables*; p. 39: *se* i.pl.v. *ne*; p. 128: *ua* i.pl.v. *au*; enz.). De recensent wil deze slordigheden - die helemaal niet opwegen tegen de grote verdiensten van de publicatie - graag verschonen, maar heeft meer moeite met de verwijzing van document nr. 6 als behorende tot het

"Staatsarchief" van Brugge, waar het in werkelijkheid gaat om een stuk uit het Stadsarchief. Het betreft het privilege van Filips de Stoute voor de Portugese handelaars in Vlaanderen van 29 juli 1387. In het Stadsarchief draagt dit stuk de referentie *Politieke Oorkonden Ie reeks nr. 688* (bij Paviot enkel: *charte n° 688*). Heeft de auteur dan de bron zelf niet gecontroleerd maar zich gebaseerd op een vroegere uitgave? Heeft hij dan de juiste bewaarplaats niet opgemerkt in het boek *Brugge en Europa*, p. 163, d.i. de bladzijde tegenover de fundatieplaat die hij naar datzelfde boek citeert? Het is ons overigens niet duidelijk waarom dit document, dat niet behoort tot de Rekenkamers en dat ook niet onbekend was, hier überhaupt is opgenomen. Of heeft de recensent met deze laatste opmerking enkel de bedoeling te verdoezelen dat hij voor zijn eigen winkel aan het pleiten is?

A. Vandewalle

R. LESAFFER, Defensor Pacis Hispanicae. De kardinaal-infant, de Zuidelijke Nederlanden en de Europese politiek van Spanje : van Nördlingen tot Breda (1634-1637), Standen en Landen, XCVII, Kortrijk-Heule, 1994, XLV, 222 p., ISBN 90-6768-196-2.

De kardinaal-infant, aartshertog Ferdinand van Oostenrijk (1609-1641) werd als gouverneur-generaal in de Nederlanden geïnstalleerd in 1634. Hij was de jongste broer van de regerende Spaanse koning Filips IV (1621-1665) en de opvolger van aartshertogin Isabella († 1633). Don Fernando werd als tienjarige prins tot aartsbisschop van Toledo en kardinaal benoemd, maar hij werd nooit priester gewijd en heeft het hoge kerkelijke ambt nooit uitgeoefend. Het werd hem gewoon opgedrongen. De titel bevat nog een ander woord dat een nadere verklaring verdient. *Defensor Pacis Hispanicae* is een vreemde titel voor wie vooral oorlog heeft moeten voeren, met name tegen de Noordnederlandse Republiek en Frankrijk. *Pax Hispanica* is de verwoording van de Spaanse zienswijze op de doelstellingen van dat offensief. De oorlog was er immers op gericht de aanvallen van beide mogendheden op de Spaanse hegemonie te doen ophouden en het vooroorlogse status-quo van voor 1618 herstellen. Als de vijanden verplicht konden worden zich daarbij neer te leggen zou er vrede heersen.

Het boek is chronologisch opgebouwd. Hfdst. I handelt over: Europa en de *Pax Hispanica* tijdens de eerste helft van de Dertigjarige Oorlog (1618-1634); h. II over : Het verloren jaar (sept. 1634-

nov.1635); h. III kreeg als titel: Het jaar van Corbie (sept. 1635-nov. 1636) en h. IV, het laatste, heet: Het spookbeeld van een uitputtingsoorlog (sept. 1636-nov. 1637). Het verhaal begint wel met de triomfantelijke aankomst van de opvolger van Isabella in de Zuidelijke Nederlanden, maar gaat in wezen over internationale diplomatie en oorlog, weliswaar met de kardinaal-infant als spilfiguur. Het was niet de bedoeling een biografie te schrijven van de gouverneur-generaal. Het onderwerp was al te ruim voor Alfred van der Essen die zich moest beperken tot de eerste drie van de tien jaar waarin de kardinaal-infant een belangrijke rol speelde in de Europese politiek. Randall Lesaffer sluit chronologisch aan bij dit proefschrift (*Le Cardinal-Infant et la politique européenne de l'Espagne, I, 1609-1634*) (1944) maar zijn opzet is wel anders. Hij beperkt zich namelijk tot de internationale politiek-militaire activiteiten van de kardinaal-infant in dienst van Spanje, en schrijft geen biografie en zelfs geen politieke geschiedenis van de Spaanse Nederlanden, wat Van der Essen wel deed. Het persoonlijke leven van Ferdinand wordt niet besproken. Het geraadpleegde bronnenmateriaal liet dat overigens niet toe. Het werk heeft, wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, het meest belang voor Brabant wegens de aldaar gevoerde oorlog.

De kardinaal-infant beleefde het hoogtepunt van zijn roem toen hij, amper vijftienvijftig jaar oud, op 4 november 1634 zijn glorieuze intocht in Brussel maakte. Een paar maanden vroeger (6 sept.) had hij bij Nördlingen de Zweden verslagen. Sinds de hertog van Olivares het Spaanse buitenlands beleid bepaalde, voerde dat land opnieuw een interventionistische en zelfbewuste politiek die de verlenging van het Twaalfjarig Bestand onmogelijk maakte en de monarchie meesleurde in de Dertigjarige Oorlog in Duitsland.

De zomercampagne van 1635 was geen succes voor de Franse-Staatse-Zweedse coalitie. Don Fernando kon een doorbraak in de Nederlanden beletten. Ook voor de Spanjaarden en hun Duitse bondgenoten was 1635 eigenlijk een verloren jaar want van een geplande aanval op Frankrijk kwam niets terecht. Richelieu kreeg aldus de kans zijn land beter voor te bereiden wat voor de Habsburgers in de laatste fase van de 30-jarige oorlog zware gevolgen zou hebben. Ook het jaar 1636 leverde weinig op. De vredesonderhandelingen met de Verenigde Provinciën startten hoopvol maar mislukten. De invasie in Frankrijk kende aanvankelijk wel een onverhoopt groot succes. De val van Corbie (half augustus 1636) opende de weg naar Parijs, maar Don Fernando stelde de opmars om strategische redenen echter uit waardoor Lodewijk XIII de tijd kreeg om alle beschikbare middelen te mobiliseren. De krijgskansen keerden. Ook in 1636-1637 kon de kardinaal-infant geen doorbraak forceren.

De Spaanse monarchie had enorme middelen opgebracht om Frankrijk en de Republiek een beslissende nederlaag toe te dienen, maar de definitieve overwinning of een voordelige vrede bleven uit. De vredesinspanningen van paus Urbanus VIII en zijn diplomaten slaagden er niet in de strijdende partijen tot toegevingen te bewegen. De Fransen gingen in 1637 het eerst tot de aanval over en de kardinaal-infant kon niet verhinderen dat Breda in Staatse handen viel. Spanje werd in het defensief gedrongen. De oorlog werd uitzichtloos. Vanaf 1640 ging het voor de Spanjaarden in de Nederlanden en elders in Europa steeds sneller bergaf. Don Fernando heeft de ineenstorting niet meer moeten meemaken : hij stierf in 1641, op 32-jarige leeftijd, aan de pokken. Hij was, aldus de auteur, in Noord-Europa de voornaamste en overigens een uitstekende uitvoerder van de Madrileense beslissingen die door de overmoed van Olivares, te ambitieus waren.

Dat de licentiaatsverhandeling (K.U.Leuven) die hier in enigszins herwerkte vorm wordt gepubliceerd met de grootste onderscheiding werd bekroond, zal geen enkele lezer verbazen. Het boek is goed geconstrueerd, vlot geschreven en gesteund op een indrukwekkend uitgebreid en nieuw bronnenonderzoek. De auteur diende ook een massa werken over de internationale politieke geschiedenis van Europa door te nemen. Vooral de relatief recente studies van Alcala-Zamora, Elliott, Parker en Stradling die de internationale politieke geschiedenis tussen 1635 en 1640 behandelen, waren onmisbaar. Hun stellingen worden uitgediept en waar mogelijk aangevuld. De kwaliteit van Lesaffers boek is o.i. even uitzonderlijk als de keuze voor een verhandeling over een louter internationaal onderwerp in een tijd waarin de *histoire bataille* (misschien gemakshalve) wordt afgewezen. Door het zoeken naar menselijke drijfveren heeft het werk echter een meerwaarde gekregen. Als het boek toch enige onvoldaanheid laat dan is het niet om wat er staat, maar om wat er niet staat. Er wordt inderdaad niet stilgestaan bij de fundamentele tragiek van de oorlog noch bij de vele slachtoffers (militairen en burgers) en de aangerichte schade. Het is meer een strategisch-militaire dan een menselijke geschiedenis. Wie het uitzonderlijk vele onderzoekswerk van de auteur voor ogen houdt, zal begrip kunnen opbrengen voor deze beperkingen.

M. Cloet

Paul VANDEWALLE, Quatre siècles d'agriculture dans la région de Dunkerque 1590-1990. Une étude statistique. (Centre Belge d'histoire Rurale, Publication n° 110), Gent, 1994, XXI + 536 pp.

Met dit werk kwam een in vele opzichten merkwaardige studie tot stand. Het gebeurt wel meer dat lokale of vulgariserende studies de grenzen van de traditionele chronologische historische afbakeningen overschrijden, maar dit is niet zo vaak het geval voor wetenschappelijke studies. In dit wetenschappelijk werk behandelt de A. een evolutie die heel ver loopt : tot in de tijd (1990) die wij momenteel allen beleven. Nog in verband met de chronologie wil ik mededelen dat het Ancien Régime misschien iets meer aandacht krijgt dan de "hedendaagse" periode maar men kan in geen geval van een disproportie in de aan beide periodes gewijde aandacht spreken. Een laatste opmerking in dit verband : de gegevens voor de periode 1590-1610 zijn behalve misschien voor hoofdstuk V (Les propriétaires et leur propriété) eerder mager te noemen.

Wat het inhoudelijk aspect van de studie aangaat blijkt de rijkdom en de diepte van het onderzoek uit de hoofdstukken die aan bod komen. Na een algemene inleiding waarin o.m. het geografische, het administratieve kader en de bronnen behandeld worden, komen de bedenkingen van tijdgenoten uit de behandelde periode over de landbouw aan bod. Bijzonder waardevol zijn de ideeën uiteengezet door Intendant de Madrys (1697), die vervat in de Cahiers de Doléances (1798) of in de Statistique du Département du Nord van C. Dieudonné (1804). Dan volgen hoofdstukken over de demografie, de landbouwuitbatingen, eigenaars en eigendommen, statistische gegevens over de graangewassen, over de veestapel, over de landbouwopbrengsten, over de landbouwtechniek. In hoofdstuk XI stelt de A. een "indice général de l'évolution agricole" op aan de hand waarvan hij zijn stelling over het tijdstip van de "agrarische revolutie" wil bewijzen. Hierop volgt dan een hoofdstuk over prijzen, lonen en belastingen. In een laatste hoofdstuk waarin een "typebedrijf" wordt bepaald gaat de A. na hoe een fictieve landbouwer en zijn gezin tijdens deze lange periode konden (over)leven. Het betoog van de A. is goed gestaafd en het valt niet moeilijk zijn conclusies te aanvaarden. Meer in het bijzonder is zijn betoog m.b.t. de landbouwrevolutie van 1954-1972 zeer bewijskrachtig.

Eigenlijk is de door de A. gevolgde methode voor de hand liggend. Uit zijn bronnen - waarbij hij op een schitterende wijze gebruik maakt van bij voorbeeld de parochierekeningen en de staten van goed, worden merkwaardig veel en gevarieerde cijferreeksen geditilleerd, die dan telkens becommentarieerd worden. Eigenlijk wordt

ongeveer 80% van het werk op deze wijze opgebouwd, en men kan slechts bewondering hebben voor de blijkbaar talloze reeksen die uit de bronnen werden afgeleid. Dat de A. daarbij soms eens met hypothesen en extrapolaties werkt, zal sommigen misschien wat tegenstaan, maar persoonlijk heb ik het daar niet zó moeilijk mee.

Vanzelfsprekend vallen bij zo'n groot werk enkele randbemerkingen te formuleren. Zo zijn er m.i. een aantal slordigheden in de taal die hadden kunnen vermeden worden. Een zeer beperkte keuze in het vele dat ik op dit stuk heb gevonden : p. 57 (en ook elders) : *voye* i.p.v. *voit*; p.80 : *évoord* i.p.v. *évolution*; p. 129 : *1692* i.p.v. *1892*; p.138 : *zone* i.p.v. *zones*; p. 146 : *doit être passer* i.p.v. *doit être passée*; p. 156 : *inactifs* i.p.v. *actifs*; p. 163 : *Sans* i.p.v. *Dans*; p. 180 : *l'évolution se dessine dans le graphique 6.7* i.p.v. *6.9*; p.184, 1e alinea, laatste zin : onjuist of ten minste onduidelijk; p. 186 : *je fait* i.p.v. *je fais*; p.187 : *1440* ha i.p.v. *14400* ha; p. 228 : *je peut* i.p.v. *je peux*; p. 380, 408 en ook elders : *j'ai du* i.p.v. *j'ai dû*; p. 413 *La Communauté (européenne) aura l'obligance* (de voorkomendheid) i.p.v. *l'obligation* (de verplichting).

Vaak laat het ontbreken van een legende bij de grafieken zich voelen : p.89, Wat is gearceerd?; p.123 gr.4.10, wat betekent de zwarte lijn? (vergelijk met p.135, waar die betekenis wel wordt meegedeeld). Ook op p.144 is er weer geen legende bij de histogrammen; pas in noot 15 wordt daarover iets meegedeeld; p.181, legende bij 6.10 Duinkerken wordt weergegeven door de witte blokken, maar dit moet men afleiden uit bijlage VI-1; op p. 216 wordt de periode 1911-1920 beschreven als een "période de recul": de grafiek toont dit niet, wel integendeel! p.247 : er wordt verwezen naar gr. 8.29 en die ontbreekt! p. 279, lijn 6 : de 1836 à 1902 une *hausse* notoire se manifeste i.p.v. une *baisse*; p.325 minimum de *150* en 1715 i.p.v. minimum de *105*; p.327 : se stabilise à *48* en *1675* i.p.v. *1765*; p. 333 : la *hausse* de *1911-1939* i.p.v. de *1939-1970*.

Nog enkele onjuistheden of onnauwkeurigheden waar iets zwaarder mag aan getild worden zijn de volgende : op p. 8 schrijft de A. "sur la carte 1.2 j'ai dessiné les nouvelles zones d'habitations". Dit is niet zo! Op p. 128 wordt verwezen naar bijlage IV-1 en op p. 133 naar bijlage IV-2; welnu, beide bijlagen ontbreken en voor hoofdstuk IV is - in alle geval in mijn exemplaar - geen enkele bijlage aanwezig!

Op p.8 heeft de auteur het over de "essor économique" na de Tweede Wereldoorlog, maar in zijn tabel geeft hij een vergelijking tussen 1969 en 1988. Het valt te betreuren dat hij niets zegt over de periode tussen 1945 en 1969, toch ongeveer 25 jaar jaar en dus o.i. niet te verwaarlozen als tijdsduur. Verder valt te betreuren dat zo weinig - eigenlijk niets - meegedeeld wordt over het effect en de invloed van de Europese landbouwpolitiek in de periode vanaf het plan van

landbouwcommissaris Mansholt (1968) (zie ook p.26). Meer algemeen weer heeft de werkwijze van de A. (een algemene grafiek, een analyse per zone (polder en houtland), een vergelijking met Veurne-ambacht) af en toe een nadelig - want te analyserend - effect. Zo hadden wij op p.217 graag enige commentaar gelezen op de oorzaken van de vermindering van de haverteelt, samenhangend met de groei van bieten als voedergewas, met de mechanisering en de samengaande vermindering van de paarden, enz. (zie ook p.189-191). In zijn conclusies wordt dit dan wel goedge maakt, maar dat de A. zich in het boek bijna steeds beperkt tot louter beschrijving van cijferreeksen en grafieken betekent op vele plaatsen een voorbijgaan aan het aantonen en bewijzen van samenhangen.

Al deze detailopmerkingen doen geen afbreuk aan de waarde van het werk dat door de landbouwhistorici zeker niet mag over het hoofd gezien worden en dat op vele punten door hen als inspirerend voorbeeld zal kunnen genomen worden.

J. Mertens.

J. VAN WALLEGHEM, Merckenweerdigste voorvallen. Brugge 1795 & 1796. Uitgegeven door Yvan Vanden Berghe e.a., Brugge, 1996 (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge, XXIV).

Vakgenoten weten dat ondergetekende geen fervente voorstander van bronnenpublicaties is, wat o.a. moge blijken uit een in 1995 gepubliceerd artikel onder de titel "Hebben bronnenpublicaties nog zin?". Ik blijf erbij dat dergelijke publicaties zeker niet tot de prioritaire taken van historici en/of archivariissen behoren. Lectuur van het lang verwachte vervolg op de reeds eerder gepubliceerde delen van de "Merckenweerdigste Voorvallen" van Jozef van Walleghem heeft mijn scepticisme zeker niet weggenomen. Ik kan me evenwel levendig voorstellen dat anderen mijn mening niet delen en heb dan ook niet geaarzeld mijn "vondst" van ontbrekende delen van de dagboeken in het verzameld archief van Achille Van Acker onmiddellijk aan de collega's van het Stadsarchief te signaleren. Dat hierdoor de aanzet werd gegeven om de publicatiereeks verder te zetten - iets waar door een groot aantal geïnteresseerden klaarblijkelijk werd naar uitgezien - stemt me dan ook tot vreugde.

Stel ik me op het standpunt van de historicus, dan rijst toch onvermijdelijk de vraag wat het kritisch bestuderen van deze bronnenpublicatie me heeft bijgebracht inzake kennis van de Franse Tijd, meer

bepaald te Brugge. Mijn verwachtingen waren hoog gespannen, temeer daar in de behandelde periode de cruciale overgang van bezetting naar annexatie door de Fransen plaats vond. Bladzijde na bladzijde heb ik klokken over de stad horen luiden, driekleurige vaandels zien wapperen en ben ik deelachtig geweest in de onnoemelijke frustaties van Van Walleghem, die de pest had aan het nieuwe regime. Ik werd perfect ingelicht over de weersomstandigheden, de onverhoedse dood van Bruggelingen en de problemen omtrent bevoorrading, de inkwartiering van soldaten en het gebruik van papieren geld. Allemaal erg leuk natuurlijk voor de Brugse "petite histoire", maar omtrent het ruimere belang van dit alles blijf ik toch met vragen zitten. De uitgevers hebben alvast erg grote risico's genomen door het publiceren van een tekst die grotendeels slechts in een eerste versie voorhanden was, niet steeds uitblonk door nauwkeurigheid en waarbij door de auteur gretig gebruik werd gemaakt van informatie die hij uit kranten haalde.

Hoewel het wetenschappelijk apparaat globaal gezien voortreffelijk is, kunnen hierbij toch ook enkele kanttekeningen worden gemaakt. Vooreerst valt het te betreuren dat voor de archivalische verwijzingen vrijwel uitsluitend gebruik werd gemaakt van de verzamelingen van het Brugse Stadsarchief. Het belangwekkende archief van de Franse Hoofdbesturen, dat zich in het Rijksarchief te Brugge bevindt, werd niet geconsulteerd. De uitgevers maakten het zich wel erg gemakkelijk door te stellen bepaalde stukken zich niet in het Stadsarchief bevinden (bv. MV 1796, noten 20 en 50). Sommige noten hadden naar mijn smaak gerust iets langer mogen zijn (bv. MV 1795, 112, 123, 280), ontbreken wanneer je als lezer wel enige toelichting verwacht (p. 124 inzake de Onze-Lieve-Vrouwekerk) of geven geen accurate informatie (bv. MV 1795, noot 146 omtrent de afschaffing van de decadi). Andere noten zijn m.i. overbodig en komen wat betuttelend over : de lezer weet heus wel dat met "gemeentens" niet de gemeenten in de moderne zin bedoeld worden (MV 1795, noot 177), dat de tienden niet langer aan de geestelijkheid dienden betaald te worden (MV 1795, noot 189) of dat met "slegt hujs" krotwoningen worden bedoeld (MV 1795, noot 247).

De informatie in andere voetnoten is fout of roept minstens toch vragen op : is de op 8 februari 1795 weggevoerde Vermeire de pas in 1796 afgestudeerde licenciat in de rechten en latere maire-adjoint Jean Jacques Vermeire ? (MV 1795, noot 47) ; de aanhechting van de "Belgische departementen" bij de Franse Republiek op 9 vendémiaire jaar IV (1 oktober 1795) impliceerde niet dat de Franse wetgeving in onze gewesten onmiddellijk van kracht werd : er kan derhalve niet worden gesteld dat door het toepassen van de nieuwe Franse

Constitutie op 6 oktober 1795 in België het Ancien Regime definitief werden (sic !) afgeschaft (MV 1795, noot 261) ; hoe kon de Engelse Eerste Minister William Pitt de revolutionairen "vervolgen" door de opheffing van het habeas corpus recht ? (MV 1795, noot 274) ; kan Van Walleghem de naam van een mercenier, die hij uiteraard zeer goed kende, Vandenbussche, verwarren met Debusscher ? (MV 1796, noot 15) ; een tekst van de administratie van het Leiedepartement wordt verkeerdelijk aan Van Walleghem zelf toegeschreven (MV 1796, noot 40) ; bijdragen in het Monasticon Belge hadden geenszins de bedoeling biografische notities te zijn (MV 1796, noot 48).

De uitgevers heb ik ook op taalfouten betrapt. Eén schoolvoorbeeld (MV 1796, noot 56) : "Van dit beeld... is tot hiertoe niets bekend. Op de plattegrond... noch op het schilderij is geen (sic !) beeld zichtbaar". Gaan wij, West-Vlamingen, het dan nooit leren ?

De echte liefhebbers zullen aan het lezen van de kroniek niettemin veel plezier beleven. Alleen stel ik me hierbij de vraag of ze niet beter geïnformeerd zullen raken over de figuur Van Walleghem als over de Franse Tijd te Brugge.

M. Nuyttens

R. VANCRAEYNEST en A. DE GROEVE, Onze-Lieve-Vrouwecollege Oostende 1842-1992. College der Oratorianen 1653-1796. Onze-Lieve-Vrouwecollege 1842-1992, Oostende, (1992), 308 p., ill.

Met dit omvangrijk werk is Raymond Vancraeynest niet aan zijn proefstuk als verdienstelijk niet-professionele historicus. Velen kennen zeker zijn werk over de geschiedenis van de tram aan onze kust. Het eerste deel van dit werk behandelt de geschiedenis van het Oratoriaans College te Oostende tussen 1653 en 1796. Voorwaar geen gemakkelijke opdracht als men weet dat het archief van de stad Oostende verbrand werd tijdens de bombardementen van 1940. Toch is de auteur erin geslaagd een gefundeerde en geïllustreerde geschiedenis te brengen van deze onderwijsinstelling tijdens de 17de en de 18de eeuw.

Het tweede en veruit het omvangrijkste deel van dit werk behandelt de geschiedenis van het eigenlijke Onze-Lieve-Vrouwecollege vanaf zijn stichting in 1842 tot aan de viering van het 150-jarig bestaan in 1992. Daarbij koos de auteur voor een indeling die gebaseerd is op de chronologische lijst der principalen en directeurs. Op deze wijze wordt rond iedere principaal en directeur een reeks feiten en anek-

doten verzameld die in de eerste plaats de oud-leraars en oud-leerlingen maar verder ook vele Oostendenaars zullen aanspreken. De auteurs hebben allerlei bronnen geraadpleegd (die achteraan in het boek worden opgenomen) en vele foto's verzameld die van het werk niet alleen een gewaardeerd leesboek maar ook een even aanschouwelijk kijkboek maken. Bij het nalezen van het geciteerde bronnenbestand moeten wij vaststellen dat alle mogelijke bronnen voor deze studie - die nog beschikbaar zijn - werden aangeboord. Ondanks de zeer gecomprimeerde opmaak van het boek (klein lettertype, sterke bladvulling) blijft het een werk dat aan iedereen wordt aanbevolen die met het genoemde college vertrouwd is of iets meer over zijn ontstaan en geschiedenis te weten wil komen.

Paul Vandewalle

PERSONALIA

Prof. dr. M. Cloet emeritus - Op 1 oktober 1996 is ons bestuurslid prof. dr. Michel Cloet, gewoon hoogleraar aan de KU Leuven, met emeritaat gegaan. Bij die gelegenheid werd hem een feestbundel aangeboden "Geloven in het verleden" met studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd.

In memoriam prof. em. Jozef De Smet - Op 2 maart 1996 overleed in zijn geboortestad Kortrijk ere-kanunnik Jozef Maria De Smet, emeritus gewoon hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de K.U. Leuven. Hij was bijna 80 jaar oud (° 30 juni 1916).

Na een mandaat bij het NFWO was J.M. De Smet gedurende ruim tien jaar assistent (met leeropdracht) van prof. A. de Meyer. Hij doctoreerde in 1956 ; de bekende Bruggeling E.I. Strubbe, professor aan de R.U. Gent trad op als promotor ter vervanging van de inmiddels overleden A. De Meyer. Zijn proefschrift : *De 'Paces Dei' der bisdommen van het graafschap Vlaanderen (1024-1119)* werd bekroond met de grootste onderscheiding en de gelukwensen van de jury maar het werd helaas nooit gepubliceerd.

Professor De Smet was promotor van vele licentiaatsverhandelingen en leidde 16 doctorale proefschriften. Hij publiceerde geen boeken, wel verscheidene waardevolle artikelen, o.a. met betrekking tot Karel de Goede. We vermelden : 'Bij de latijnse gedichten over den moord op den Glz. Karel den Goede graaf van Vlaanderen' in : *Miscellanea historica in honorem Alberti de Meyer* (Leuven, Brussel 1946), p. 418-443; 'Bijdrage tot de iconographie van de glz. Karel de Goede, Graaf van Vlaanderen' in : *Studies over de kerkelijke en de kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English* (Brugge, 1952), p. 117-157.

Bij gelegenheid van zijn 65ste verjaardag werd hem een lijvige feestbundel aangeboden : *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. dr. J.M. De Smet* (R. Lievens, E. Van Mingroot, W. Verbeke, eds.), Leuven 1983. Mede onder zijn impuls werd aan de K.U. Leuven het bloeiende Instituut voor Middeleeuwse Studies opgericht. Prof. De Smet was zeer gesteld op internationale contacten en samenwerking en betekende heel veel voor de Katholieke Universiteit te Lublin (Polen) waar hem op 8 december 1982 een doctoraat honoris causa werd verleend. Ook heeft hij zich gedurende vele jaren ingezet voor de *Revue d'histoire ecclésiastique*.

M. Cloet

In memoriam R. De Keyser - Op 9 augustus 1996 overleed te Oostkerke (Damme) René De Keyser (° 21 maart 1916), medestichter en voorzitter van de Geschied- en Heemkundige Kring Sint-Guthago.

Als hovenier op het kasteel te Oostkerke, was hij in 1939 nauw betrokken bij de aanleg van de tuin waarbij oude muren van het kasteel te voorschijn kwamen. Deze vondsten stimuleerden zijn belangstelling voor de geschiedenis van zijn geboortedorp en van de Zwinstreek met zijn dijken en polders. De heropbouw van de in 1944 vernielde Sint-Kwintenskerk en de opgravingen op het kerkhof (1956-1957) volgde hij op de voet. Zijn kennis van het terrein was voor hem - zoals ook voor wijlen Maurits Coornaert - een uitstekende basis voor zijn onvermoeibaar opzoekingswerk. In de beginjaren van zijn speurwerk had hij het geluk in contact te komen met andere vorsers die hun hart aan de Zwinstreek hadden verpand : R. Vandenbergh, J. De Smet, W. Bossier, M. Van Coppenolle, A. Lowyck, die hem met hun kennis vooruithielpen.

De bloei van "zijn" kring en van het Sincfalamuseum blijven een getuigenis van zijn heemkundige inzet.

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Licentiaatsverhandelingen Geschiedenis betreffende het oude graafschap Vlaanderen en de provincie West- en Oost-Vlaanderen

Universiteit Gent (1996)

ACKAERT Els, *En de vrouwen in de Provincieraad ? Profielschets van de vrouwelijke provincieraadsleden van Oost-Vlaanderen, in de periode 1921 - 1995* (L. François).

ANDRIES Inge, *Misdaad in het laatmiddeleeuwse Brugge (1480-1500)* (W. Prevenier).

AUDOORE Mieke, *Criminaliteit in het Brugse Vrije (1480-1500)* (W. Prevenier).

BAERT John, *Leefbaarheid en proletarisering van de agrarische sector in het Land van Waas. Moerbeke-Waas 1571-1846* (C. Vandenbroeke).

BECK Annelies, *De Ijzerbedevaarten 1945-1965. Een politieke massamanifestatie* (B. De Wever).

BLOMME Vic, "Eikels worden bomen". *Het Sint-Vincentiuscollege van Eeklo, 1921-1941* (J. Art).

BLONDEEL Isabel, *Aspecten in verband met de opleiding en recrutering der Vlaamse Minderbroeders tijdens het interbellum, op basis van het St.-Antonius- (Lokeren) en het H.-Hartcollege (Heusden-Zolder)* (J. Art).

- BOUCKENOOGHE Hilde, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid. Een historische analyse aan de hand van een reconstructie van het Gentse meisjesonderwijs tijdens het Ancien Régime* (H. De Ridder-Symoens).
- BRUYNBROECK Veerle, *De voeding in de Sint-Corneliusabdij te Ninove en het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal in de 15de eeuw* (E. Thoen).
- BUNNENS Inge, *Vrouwen in het voetlicht. De invloed van de douarie op de sociaal-economische positie van adellijke vrouwen in de 11de en 12de eeuw in de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen* (Th. de Hemptinne).
- BUYCK Johan, *Tielt tijdens de Franse periode (1794 - 1814). De nieuwe instellingen en hun politieke weerslag* (L. François).
- DE KERPEL Katrien, *Involed van de industrialisering op de activiteiten van het vrederegerecht. Een vergelijkend onderzoek naar de activiteiten van drie vrederegerechten in Oost-Vlaanderen (1795-1910)* (L. François).
- DE NEEF Marijke, *Bijdrage tot de studie van de criminaliteit: een onderzoek naar het criminele gedrag in Lokeren, 1750-1789* (H. Soly).
- DEFOORT Hendrik, *'Mijnheer Slunse', August Debunne (1872-1963), Socialistische pionier, Volksvertegenwoordiger, Burgemeester van Menen* (H. Balthazar).
- DEFORCE Veerle, *Vrouwen en krankzinnigheid. De houding van de psychiatrie ten opzichte van vrouwen in de tweede helft van de 19de eeuw, meer bepaald in de Gentse instellingen* (R. Van Eenoo).
- DELANOTE Otmar, *De petitiebeweging te Brugge, 1828-1830* (L. François).
- DELBAERE Caroline, *De twee huwelijken van Margareta van Constantinopel: een peiling naar de sociale en mentale achtergrond van de huwelijksproblematiek in de dertiende eeuw* (Th. de Hemptinne).
- GIERTS Stéphane, *De Opstand te Geraardsbergen in 1430* (M. Boone).
- GILTÉ Stefanie, *Het Brugse bakkersambacht in de Nieuwe Tijden* (H. Soly).
- JAMART Rika, *Een vergelijkende studie in historisch perspectief van de Gentse Koninklijke Academie en het Sint-Lucasinstituut, 1860-1914* (J. Art).
- KONGS Eva, *De misleide generatie. De bestraffing van jeugdcollaborateurs na W.O. II (gerechtelijk arrondissement Gent, 1944-1949)* (H. Balthazar).
- LAPLASSE Jan, *Veurne, een kleine provinciestad tijdens Wereldoorlog II. Een bijdrage tot de analyse van het verzet in de Westhoek* (H. Balthazar).
- LERNO Emmanuel, *De beulen van Gent en Brugge gedurende de Bourgondische periode* (M. Boone).
- LIEBAUT Jan, *Het culturele leven te Lokeren tussen 1800 en 1878* (L. François).

- LOQUET Olivier, *Verandering en continuïteit van het politiek personeel. De burgemeesters en schepenen in het arrondissement Sint-Niklaas van 1932 tot 1952* (H. Balthazar).
- MEERSSCHAUT Emmanuel, *Verweven en ontrafeld. Handelsrelaties, voorraadvorming en kapitaalaccumulatie in de 18de-eeuwse Gentse textielhandel* (H. Soly).
- MOORKENS Peter, *De trekvaart op het kanaal Gent-Brugge (1623-1839)* (C. Vandenbroeke).
- PENNINCK Frederik, *Analyse en situering van het verzet in Oudenaarde* (H. Balthazar).
- PISANI Laurent, *De weg der geheimen. Communicatie van geheime informatie in de Bourgondische periode [in Vlaanderen]* (W. Prevenier).
- RZOSKA Björn, "Zij komen allen aan de beurt, de zwarten". *Het Interneringscentrum Lokeren 1944-1947. Een kwantitatieve analyse van een repressiecasus* (H. Balthazar).
- SCHOONJANS Erika, *De Gentse ambachten van de timmerlieden, de houtbrekers en de schrijnwerkers, 1700-1705* (H. Soly).
- T'HOOFT Wim, *Conservatieve katholieken in het arrondissement Oudenaarde tijdens het interbellum* (R. Van Eenoo).
- TYS Dries, *Een historische landschapsstudie van Middelleeuw en later (Wal)Raversyde (einde 10de tot begin 17de eeuw)* (F. Verhaeghe).
- VAN CAMPE Dieter, *De Gentse beenhouwers 1384-1453: een sociaal-economische studie* (M. Boone).
- VAN DEN BRANDEN Joost, *De rechte lijn. Vlaams-nationale partijpolitiek te Sint-Niklaas (1921-1976)* (H. Balthazar & B. De Wever).
- VAN DER MEIREN Domien, *Cultuurpolitiek en Cultuurleven te Oudenaarde 1794-1893* (R. Van Eenoo).
- VAN HECKE Ilse, *Het Verbond voor Heemkunde. De institutionalisering van de heemkunde in Vlaanderen* (L. François).
- VAN RODE Olivier, *De conscripties in het "département de l' Escaut". Organische groei van een recruteringssysteem, zijn juridisch begrippenkader en zijn praktische uitvoering. Casus: de 19 gemeenten van het "canton d' Oosterzele"* (L. François).
- VELASCO Michael, *De geschiedenis van de Belgische Marine in de 20ste eeuw. Een politiek-institutionele en politiek-militaire studie van de verschillende pogingen tot oprichting en afschaffing* (L. François).
- VERLINDE Els, *Crimineel Brugge. Kwantitatieve en kwalitatieve studie van de criminaliteit in Brugge aan de hand van twee steekproeven: 1374-1394 en 1430-1442* (W. Prevenier).

M. Ryckaert m.m.v. L. François

Katholieke Universiteit Leuven (1996)

AVERMAETE Ingina, *Activerende therapie in het oeuvre van dr. Joseph Guislain (1797-1860)* (R. De Schryver/J. Godderis) (Guislain : Gentenaar)

BOTTELDOORN Nathalie, *Vrouwen in de gemeenteraden van Oost-Vlaanderen, 1920-1940* (L. Van Molle)

BOUDREZ Filip, *De Vlaamse Beweging te Roeselare tijdens het interbellum* (L. Vos)

BOUILLON Sofie, *Camille van Ronslé (1862-1938). Het levensverhaal van een pionier* (D. Verhelst) (Ronslé : Oost-Vlaams missionaris)

DEKLERCK Nele, *Het leven van de reguliere kanunnikessen van de Sint-Trudo-abdij te Brugge 1584-1796* (M. Cloet)

MESTDACH Klaartje, *Het Gentse Sint-Elisabethbegijnhof op het elan van de contrareformatie (1598-1795)* (M. Cloet)

VANHAECKE Pieter, *Een kwantitatieve studie van de brandrestengraven uit de Romeinse tijd in het Scheldebekken* (A. Van Doorselaer)

VAN SCHAFTINGEN Jan, *Naar de Groete Armoede ende de ongereetschepe Dendermonde 1377-1405 volgens de stadsrekeningen* (E. Van Mingroot)

VERHAERT Tine, *Geschiedenis kan je beleven. Onderzoek naar de historische beeldvorming in jeugdromans van Johan Ballegeer* (R. De Keyser) (Ballegeer : West-Vlaams auteur)

VERSTEELE Geert, *De Sint-Niklaasabdij van Veurne. De ontwikkeling tijdens de eerste eeuw vanaf haar ontstaan (ca. 1120-ca.1225)* (D. Verhelst)

Doctoraal proefschrift

CARNIER Marc, *Bidplaatsen en parochies in het bisdom Terwaan vóór 1300 : een institutionele studie* (D. Verhelst) (4 juli 1996)

M. Cloet

Nationaal Biografisch Woordenboek 15. - Het 15de deel van het Nationaal Biografisch Woordenboek (uitgegeven door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België) bevat ook deze maal verscheidene biografieën van bekende personen uit ons werkgebied. We vernoemen enkel Jacob van Maerlant (dit jaar meesterlijk bestudeerd door F. van Oostrom in "Maerlants wereld"), Simon Stevin, Roeland van Uitkerke (raadsheer van de hertogen van Bourgondië), bisschop Antonius Triest, kapelaan Cyriel Verschaeve, letterkundige André Demedts, de Brugse schilder Jan Maes en beeldhouwer Pieter van Walleghem.

Geschiedenis van het notarisambt in België. - In de loop van de laatste decennia verschenen tientallen artikels en monografieën over de

geschiedenis van het notariaat in ons land. Een enorme hoeveelheid nieuwe gegevens werden verzameld en aan het licht gebracht. Thans verscheen eindelijk van de hand van prof. P.L. Nève een globale studie over het notariaat in België onder het Ancien Régime, als nummer 34 van de Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut van de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen (*Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse Wetgeving*, Nijmegen, Gerard Noodt Instituut, 1995, 153 p.)

Prof. mr. P.L. Nève werd geboren in Sittard (Nederland) op 1 oktober 1933. Hij volgde de studies Notariaat en Nederlands Recht aan de Universiteiten van Amsterdam en Leiden. In 1968 werd hij medewerker aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde aldaar in 1972 op het proefschrift "*Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden*". In 1975 werd hij benoemd tot hoogleraar Romeins recht, belast met onderwijs in de Historische ontwikkeling van het privaatrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is tevens vice-president van het Institut International d'Histoire du Notariat in Parijs.

Prof. Nève is erin geslaagd om op basis van de gepubliceerde literatuur een vlot leesbaar en boeiend overzicht van het oude notariaat te geven.

Het hoofdstuk I dat de titel "Proloog" draagt, verhaalt op een bondige wijze de evolutie van de staatkundige en kerkelijke structuren van de Lage Landen. In hoofdstuk II wordt Het Openbare Notariaat tijdens de Middeleeuwen behandeld. Daarbij komen achtereenvolgens aan bod : benoeming, opleiding, examinering en admmissie, aantal notarissen, competentie, aard en vorm der akten, profiel der notarissen, beroep of bevoegdheid, protocol, protocolbeheer na defungeren, bewijskracht der akten en tenslotte aansprakelijkheid en toezicht.

Het omvangrijkste deel van het werk is gewijd aan het notariaat in de Nieuwe Tijd (p. 47-143). De auteur bespreekt het notariaat in de verschillende territoria : de Habsburgse Nederlanden, het prinsbisdom Luik, het vorstendom Stavelot-Malmedy, Maastricht en de Rijksonmiddellijke gebieden.

In de Habsburgse Nederlanden komen achtereenvolgens aan de beurt : het graafschap Artesië, het hertogdom Brabant, de Landen van Overmaas en het hertogdom Limburg, de heerlijkheid Herstal, het graafschap Henegouwen, het hertogdom Luxemburg, de heerlijkheid Mechelen, het graafschap Namen, de stad en het land van Doornik en het graafschap Vlaanderen.

In de mate dat er onderzoek werd verricht worden besproken : de benoeming en admmissie, de opleiding, het aantal en competentie der

notarissen, honoraria, vorm en aard der akten, dan het protocol en de bewijskracht van de akten en tenslotte de aansprakelijkheid van en het toezicht op de notarissen.

Herhaaldelijk is de auteur genoodzaakt te vermelden dat bepaalde aspecten van de notarële activiteit in de besproken deelgebieden van het huidig grondgebied van België nog niet of nog niet diepgaand werden bestudeerd. Ondanks de lacunes kon toch een vrij volledig beeld geschetst worden van het notariaat vóór de hervorming naar Frans model.

Prof. Nève heeft aan zijn werk de titel meegegeven van "Schets", wat naar ons gevoel blijk geeft van een te grote bescheidenheid. Ongetwijfeld is het nog te vroeg voor het schrijven van dé geschiedenis van het notariaat in België vóór 1792. Hier ligt echter een synthese-werk voor, dat inspirerend kan werken voor nader onderzoek van onontgonnen gebieden of verdere uitdieping van reeds behandelde materies. Daarom werden wellicht in een vierde hoofdstuk de vindplaatsen van de notariële protocollen en minuten in België opgesomd.

Jan De Mey

Vlaanderen in de Middeleeuwen - In het boek met de enigszins misleidende titel "Rondreis door middeleeuws Vlaanderen" (Davidsfonds, Leuven, 1996) wil Honoré Rottier, docent stedenbouw te Maastricht, een beeld schetsen van de Middeleeuwen en dit aan de hand van een aantal onderwerpen die voornamelijk betrekking hebben op de stad met haar bewoners, gebouwen en instellingen. De auteur wil een "diepere belangstelling voor de Middeleeuwen opwekken". Voor sommige onderwerpen slaagt hij daarin beter dan voor andere.

Er worden geen onbekende feiten aan het licht gebracht en er wordt evenmin een vernieuwde visie op de gebeurtenissen gegeven. Het werk is hoofdzakelijk een vulgariserend kijkboek waarbij voor de illustraties geen kosten werden bespaard ; zoveel afbeeldingen van miniaturen komt men meestal in dergelijke werken niet tegen. Spijtig genoeg blijft de auteur in zijn tekst dikwijls steken bij weinig zeggende algemeenheden (bijv. over de romaanse en gotische bouwkunst) of stelt afzonderlijke feiten - als ze al juist zijn - als algemeen geldend voor. Enkele voorbeelden. P. 115-116. "Slechts enkele toevallige vondsten van woonresten in handelsnederzettingen uit de 9de tot de 13de eeuw geven een idee van de plattegronden en de bouwwijzen van de oudste stadswoningen". Het is dan toch wel zeer gewaagd een regel verder te schrijven dat er vanaf de 11de eeuw verschillende typen woningen voorkomen. Welke typen? Waar zijn de

boerenwoningen waarmee de primitieve stadswoningen "tot in de 12de eeuw qua constructie en bouwmateriaal" grotendeels mee overeenkwamen? En is dat alles niet in tegenspraak met de bewering "De gelijkvormige rechthoekige percelen waren in alle steden nagenoeg even groot; vermoedelijk streefde het grootste deel van de stedelijke bevolking dus al vroeg naar een enigszins gestandariseerd type woning"? Even ongeloofwaardig klinkt op p. 117 de uitspraak dat de stenen stadswoningen tot ca. 1250 met tufsteen waren gebouwd.

We begrijpen niet waarom de woontorens een verdedigende functie hadden tegen vijandige stadsgenoten (de auteur spreekt van een "grimmig maffia-achtig sfeertje tussen de belangrijkste families") "althans totdat de stad een ommuring had". Een stadsmuur heeft toch niets met binnenstedse twisten te maken.

p. 123. "Dikwijls waren de joden dan ook de eersten om stenen huizen in de stad te bouwen, om zich te beschermen tegen de velen die bij hen leningen hadden uitstaan". Ook hier zou men graag voorbeelden krijgen.

p. 130. "De middeleeuwse stad was permanent onvoltooid en in ontwikkeling. Wij kunnen ons dat moeilijk voorstellen..." De groei en evolutie van een stad gebeurden niet in enkele decennia, maar liepen door over vele eeuwen, ook nog in onze dagen; in onze steden wordt nog altijd gebouwd en verbouwd, ontstaan er nieuwe pleinen en straten. Wij kunnen het ons maar al te goed voorstellen!

p. 132. Het zal iedereen wel bekend zijn dat eertijds de overledenen in en rond de kerken werden begraven. Toen dat in 1784 door keizer Jozef II werd verboden en nieuwe begraafplaatsen buiten de steden werden aangelegd, werden later de oude kerkhoven tot pleinen omgevormd; de huidige straat- en pleinnamen verwijzen trouwens nog dikwijls naar de vroegere functie. Het is dan ook onjuist die moderne pleinen te beschouwen als plaatsen waar "de gelovigen voor en na de dienst samen kwamen om er naar preken te luisteren die buiten de kerk gehouden werden. Vanaf de 12de eeuw werden er religieuze mysteriespelen opgevoerd. Kerkgangers van buiten de stad lieten er hun paarden achter".

p. 136. "De meeste belforten waren gebouwd volgens een identiek plan. Ondergronds lagen de kelders en gevangencellen". De meeste? Toch niet de belangrijkste als Brugge en Leper, en nog vele andere meer.

Het is jammer dat dergelijke onjuistheden en veralgemeeningen hun weg vinden naar het grote publiek dat moeilijk of niet wordt bereikt door wetenschappelijke publicaties.

Fouten zijn ook geslopen bij enkele onderschriften bij illustraties.

- p. 68. Met "bussels graan" kan men geen hooimijten maken !
- p. 115. De miniatuur laat zien hoe de Romeinse consul P. Valerius Publicola zijn eigen huis laat afbreken. Het betreft dus niet de renovatiewerken aan het huis.
- p. 138. Scheepsbouwers waren niet betrokken bij de constructie van openbare gebouwen en dakgebinten hebben niets te maken met een "omgekeerd schip".
- p. 153. Afgebeeld is het interieur van de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge en niet de Sint-Baafskathedraal te Gent.
- p. 155. De foto toont het gewelf boven de kruisbeuk en de viering van de Sint-Baafskathedraal te Gent, en niet dit van de O.L.-Vrouwekathedraal te Antwerpen.
- p. 167. Nietszeggend en foutief is het onderschrift betreffende de buitenluiken van Memlings drieluik van Sint-Jan-de-Doper en Sint-Jan-de-Evangelist in het Sint-Janshospitaal te Brugge. Op het linkerluik zijn Jacobus en Antonius afgebeeld als patroonheiligen van Jacob de Keuninc en Antonius Seghers en op het rechterluik Agnes en Clara voor Agnes Casembrood en Clara van Hulsen.
- De bibliografie - hier ten onrechte als "bronnen" betiteld - is een wonderlijke selectieve lijst. Op de 144 nrs. komen niet minder dan 32 artikels uit het vulgariserend tijdschrift *Spiegel Historiae*, bijv. een artikel van F. Van Tyghem over het stadhuis van Gent, terwijl van deze auteur een tweedelige studie over dit stadhuis is verschenen bij de Koninklijke Academie. Daar verscheen eveneens een belangrijke studie van M.C. Laleman over de kelders van Gentse woonhuizen (1100-1300) die in het hier besproken boek met veel vrucht had kunnen worden geraadpleegd.

Luc Devliegher

Internationaal Hanze-colloquium in Brugge - Van 25 tot 28 april 1996 vond in het Kunst- en Congrescentrum Oud Sint-Jan te Brugge het internationaal historisch colloquium *Hansekaufleute in Brügge* plaats. Het werd georganiseerd door het Duits Historisch Instituut van Parijs en de Universiteit van Greifswald, in samenwerking met het Stadsarchief van Brugge, het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, en de Duitse historische instituten van Londen, Rome en Warschau. Ruim 100 wetenschapslui en belangstellenden namen eraan deel, niet minder dan 30 gastsprekers uit negen verschillende landen kwamen aan het woord.

Aanleiding tot dit colloquium was de bespreking van de wetenschappelijke resultaten van het sinds een aantal jaren lopende onderzoeksproject onder de leiding van prof. dr. W. Paravicini uit Kiel en directeur van het Duits Historisch Instituut te Parijs, betreffende de

Hanzekooplieden te Brugge in de tweede helft van de 14de eeuw (zie ook de bespreking van het eerste deel van de publicatie hierover, in onze *Handelingen* jg. 130, 1993, blz. 275-276). De problematiek werd op het colloquium uiteraard toegespitst op de betrekkingen tussen Hanzeaten en Vlamingen in de 14de en 15de eeuw, maar toch ook opengetrokken tot de ruimere Hanzegeschiedenis.

Het colloquium werd geopend met een lezing, gericht op een zo ruim mogelijk publiek, door zijn inspirator Paravicini met als onderwerp de moord op de Oosterlingen te Sluis in 1436. Vervolgens werden in 10 zittingen, telkens met een drietal sprekers, de volgende themata behandeld : omstandigheden van de Hanzeatische handel in Vlaanderen ; geld -en wisselhandel in Brugge ; Hanzebelangen in de Nederlanden en Frankrijk ; het Hanzekantoor van Brugge ; Hanzebelangen in het Baltische gebied ; Hanzekooplieden in Brugge ; accijnzen, vervoersgezelschappen en Rijnwijn in Brugge ; bier en laken ; Hanzebelangen in het Wendisch-Pruisische gebied ; (slotzitting) het nieuwe beeld van de Hanzekooplieden in Vlaanderen. In de marge waren er ook ontvangsten in het Brugse Stadhuis en in het Oosterlingenhuis en gidsbeurten in het Hanzekwartier in Brugge.

Op dit colloquium kwamen heel wat van de voornaamste Hanze-historici aan bod en werden belangrijke aspecten van de Hanze-geschiedenis uitgediept. In de afsluitende discussie werd het belang van de prosopografische aanpak voor het blootleggen van het sociale weefsel benadrukt, en werden bronnen en thema's aangewezen om het onderzoek nog te verfijnen. Maar vooral hebben jonge historici hier aangetoond dat het Hanze-onderzoek nog niet op een dood spoor zit doch integendeel hoopgevende perspectieven biedt voor de toekomst. De organisatoren hebben inmiddels de teksten van de lezingen ingezameld en zijn bezig met de uitgave ervan in de "Kieler Werkstücke".

Het Genootschap voor Geschiedenis is van zijn kant verheugd dankzij zijn medewerking aan dit colloquium een actieve bijdrage te hebben kunnen leveren tot de vooruitgang van het Hanze-onderzoek, inzonderheid betreffende Vlaanderen en Brugge. Het dankt ook de initiatiefnemers voor deze kans en de volgende instanties voor de materiële steun : het Stadsbestuur van Brugge, het Brugse Havenbestuur MBZ, het Gemeentekrediet van België, de nv Supremo en het Consulaat-generaal van Duitsland in België.

A. Vandewalle

De Vlaamse Primitieven in het Louvre - In 1962 verscheen als nr. 5 van het "Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas Méridionaux au

quinzième siècle" het eerste deel over de schilderijen van de Vlaamse Primitieven die in het Louvre worden bewaard. (auteur mev. H. Adhémar). Het heeft tot in 1995 geduurd vooraleer het tweede deel kon verschijnen, ditmaal van de hand van mev. M. Comblen-Sonkes en -voor de zes schilderijen van Memling- van Ph. Lorentz.

Het tweede deel "Louvre" behandelt de schilderijen van Jan van Eyck, Juan de Flandes, Simon Marmion en Hans Memling. Het boek is opgevat zoals de vorige delen van het Corpus maar het is wel te zien dat in die tussentijd het technisch onderzoek verder gevorderd is, wat o.m. te merken is aan de aandacht die wordt geschonken aan de ondertekening van de schilderijen.

Het meest bekende werk is wel Van Eycks "Maria en Kind met kanselier Rolin", meestal gedateerd tussen 1433 en 1437 (ter vergelijking : de "Madonna met kanunnik Van der Paele" is van 1434-1436). De dendrochronologie brengt geen nauwkeurigere data aan. Inderdaad, na vergelijking met de standaardcurven, kan men wel bepalen uit welk jaar de jaarringen van het beschilderde paneel dateren, maar kent men de juiste veldatum van de eik niet omdat de jaarringen van het spinthout ontbreken. Men is dus aangewezen op een schatting (hier : 20 jaarringen). Eveneens onbekend is het aantal jaren dat verlopen is tussen het vellen van de boom en het beschilderen van het paneel. Men schat hier op 10 jaar, maar een vast gegeven is dat niet. Er is dan ook geen bewijs voor de stelling dat het schilderij zou zijn gemaakt tussen 1436 en 1441.

Het is interessant om te zien hoe anderhalve eeuw kunsthistorisch onderzoek de stad op de achtergrond van Rolins schilderij heeft trachten te identificeren. Na vele hypothesen is men er nu wel over eens dat het een imaginaire stad is, waarin Van Eyck wel elementen kan hebben verwerkt die hij de visu kende.

Voor Memlings schilderij "Maria met Jacob Floreins en familie" is het wel vervelend dat de gegevens omtrent de (vermeende ?) schenker die J. Weale publiceerde - evenwel zonder identificatie van de betreffende documenten - nog altijd niet zijn bevestigd geworden. Achter de troon van Maria staat tussen de middenbeuk en het koor een doksaal waarover de auteurs weinig weten mede te delen. Reeds in 1952 heeft J. Steppe er op gewezen dat dit doksaal hetzelfde is - zij het in vereenvoudigde uitvoering - als het jubé op Memlings "Jan Floreins-drieluik" in het Sint-Janshospitaal te Brugge, dat hij op goede gronden identificeert met het 13de-eeuwse doksaal in de Brugse Sint-Donaaskerk (Het koordoksaal in de Nederlanden, p. 69-71. Brussel, 1952 ; id. Een binnenzicht van de voormalige Sint-Donaaskerk te Brugge op een schilderij van Memling, in *Bulletin Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen*, 4, 1953, p. 185-

200). De auteurs twijfelen o.i. terecht aan de symbolische waarde die D. De Vos aan afgebeelde kastelen en hoeven toekent. (In onze bespreking van de Memlingtentoonstelling kwamen we tot hetzelfde besluit : Handelingen 131, 1994, p. 240.)

Op het tweeluik van Jan du Cellier is de aanwezigheid van Sint-Jan-de-Evangelist en van Sint-Joris volgens J. Weale waarschijnlijk te verklaren als herinnering aan Jan en Joris, resp. de vader en de broer van de schenker, maar tot op heden is geen document betreffende deze personen bekend geworden.

Hoe moeilijk het is te werken met dendrochronologische gegevens leert ons het "Portret van een oude vrouw", ca. 1480 door Memling geschilderd, en dat oorspronkelijk een geheel vormde met een mannenportret (Berlijn, Gemäldegalerie). Voor de twee planken van het paneel in het Louvre kwam het Laboratoire de Chrono-écologie te Besançon uit op een datering tussen 1462 en 1502 (gemiddelde schatting : 1480) voor het vellingsjaar van de bomen. Volgens P. Klein uit Hamburg werd de eik waaruit de ene plank van het schilderij te Berlijn werd gezaagd, geveld omstreeks 1445. In het laatste geval zouden 35 jaar verlopen zijn tussen het vellen en het schilderen (ca. 1480).

Het verschijnen van het nieuwe deel van het Corpus viel samen met een tentoonstelling in het Louvre gewijd aan "hun" schilderijen van Memling, aan een tekening hem toegeschreven en aan enkele schilderijen beïnvloed door Memling. De catalogus, die zeer uitvoerig op het werk van de Brugse meester ingaat, is van de hand van de hierboven reeds vernoemde conservator Ph. Lorentz. De tentoonstelling kwam tot stand in samenwerking met de Vlaamse regering. Dat in het voorwoord van minister-president L. Van den Brande Vlaanderen doorgaat voor Memlings "pays natal", zullen we maar met de mantel van het enthousiasme toedekken.

Luc Devliegher

Petrus Christus opnieuw bekeken - In 1994 werd in het Metropolitan Museum te New York een grote tentoonstelling gehouden van het werk van Petrus Christus waar bijna driekwart van zijn oeuvre te zien was. De aanleiding tot de tentoonstelling was het technisch onderzoek van de vijf werken van Christus die dit museum bezit. Van de bijhorende Engelse catalogus verscheen in 1995 een Nederlandse editie (in samenwerking met uitgeverij Ludion te Gent).

P. Christus is - zoals J. Van Eyck, H. Memling, G. David en vele andere - één van de niet-Brugse kunstenaars die in de 15de eeuw naar de Reiestad kwamen, aangetrokken door de welvaart van deze stad en door de mogelijkheden die er hen werden geboden. Inderdaad,

alhoewel Brugge ten tijde van de Vlaamse Primitieven over haar economisch hoogtepunt heen was, bleef de stad toch een belangrijk centrum voor de kunstenaars die in het Bourgondische milieu, in de kerkelijke middens en bij de buitenlandse kooplieden potentiële opdrachtgevers vonden.

P. Christus, afkomstig uit het Noord-Brabantse Baarle, kocht in 1444 het Brugse poorterschap "omme scildere te zine". Aangezien hij pas na de dood van Jan van Eyck (1441) poorter van Brugge werd, is hij geen leerling of medewerker van van Eyck geweest ; waarschijnlijk heeft hij wel na diens dood in zijn atelier gewerkt waar hij zich een aantal Eykiaanse technische stijlelementen heeft eigen gemaakt. P. Christus wordt thans niet langer meer aangezien als een niet zo oorspronkelijk navolger van van Eyck, zoals dit tot voor kort het geval was, maar wel als een schilder met een eigen gezicht.

In de catalogus schetst M.P.J. Martens eerst het Brugse milieu ten tijde van P. Christus om vervolgens een biografie te geven van de kunstenaar. In een appendix brengt hij alle archivalia en literaire bronnen betreffende Christus samen, waaronder verscheidene door hem zelf ontdekte documenten, o.m. betreffende zijn lidmaatschap van de Broederschap van O.-L.-Vrouw-ter-Sneeuw waarin de Brugse aristocratie en burgerij evenals rijke buitenlandse kooplieden goed waren vertegenwoordigd, wat voor P. Christus en andere kunstenaars interessante contacten kan hebben opgeleverd.

Een niet onbelangrijke fout in de tekstuitgave moet hier toch worden rechtgezet. Uit 1472 dateert een oorkonde met de uitspraak in een geschil tussen het Brugse schildersambacht en Pieter Coustain en zijn gezelschap Jehan de Hervij ; het document werd reeds afgedrukt door J.Weale in *Le Beffroi* 1(1863), p. 205-206. Bij nalezing in het Brugse Stadsarchief (Beeldmakers, charters) blijken in de uitgave van Martens (doc .21) twee zinsdelen foutief en onvolledig te zijn weergegeven (en bijgevolg ook in de vertaling in de Engelse catalogus). Lijn 23-25 (lijn 24-26 in de Engelse catalogus) moet als volgt worden gelezen : "mestier des pointres de Bruges et sans en requerir aucun congie ou consentement desdits doyen et jurez dudit mestier de pointres de Bruges. Et pour ce que lesdits commissaires, tant par le contenu en la requeste desdits pointres". Lijn 34 (lijn 36 in de Engelse catalogus) luidt als volgt : "de pointres sera tenu de requerir et prendre la franchise dudit mestier de pointres de ladite ville de Bruges endedens lundi prochain".

Uit de catalogus blijkt dat dertig schilderijen, vijf tekeningen en één miniatuur op naam van P. Christus staan ; daarvan zijn negen schilderijen getekend en gedateerd (tussen 1446 en 1457). De beschrijving van de werken met alle kunsthistorische en technische uitleg

maken van P. Christus de Vlaamse Primitief waarvan de werken op technisch gebied (röntgenfoto's, infraroodreflectografie, dendrochronologie) het best zijn onderzocht. Door de zeldzaamheid van tekenwerk -zij het nu schetsen voor eigen werk als wel tekeningen naar het werk van anderen- wordt de kennis van de ondertekening des te belangrijker om de stijl van de schilder te leren kennen.

Uit het atelier van Jan van Eyck stamt het schilderij "Jan Vos met Maria, Barbara en Elisabeth", 1441-1443 (cat. 2 ; Frick collectie). J.Vos, van 1441 tot 1450 prior van het karthuizerklooster Genadedal te Sint-Kruis/Brugge, nam het schilderij in 1450 met zich mee toen hij naar Utrecht terugkeerde. Als J. Vos aan P. Christus de opdracht gaf, voor persoonlijk gebruik, een schilderijtje te maken waarop hij samen met Maria en Barbara is afgebeeld - en dat 1445-1450 wordt gedateerd - kon de Brugse schilder zich inspireren op de Frick-Madonna die toen in Genadedal was en moest hij niet naar Utrecht gaan om het daar te zien en evenmin moest hij zich behelpen met tekeningen uit het atelier van Jan van Eyck (p. 105).

Afwezig op de tentoonstelling waren de panelen van Christus uit het Brugse Groeningmuseum. Uit het onderzoek van M. Ainsworth is gebleken dat vraagtekens moeten worden geplaatst bij grote delen van de signatuur op de Annunciatie en dat de inscriptie op de *Geboorte* niet als origineel kan worden beschouwd". (p. 32).

Men heeft soms ten onrechte de neiging alles te willen -en kunnen- uitleggen en bewijzen. Zo bijv. cat 20, een schilderij met de H. Familie dat heel voorzichtig in verband wordt gebracht met Margaretha van York en waar de afgebeelde kamer een gelijkenis zou vertonen met een miniatuur waarop de hertogin is afgebeeld. (afb. 169). Het enige wat beide kamers gemeen hebben is een bed ; voor het overige is de architectuur en de inrichting van de twee kamers totaal verschillend.

In aansluiting bij de tentoonstelling vond op 10-12 juni 1994 een colloquium plaats in het Metropolitan Museum of Art, waarvan de lezingen - op één na - in 1995 werden gepubliceerd (*Petrus Christus in Renaissance Bruges. An interdisciplinary approach*, ed. M. Ainsworth ; uitgave door het museum in samenwerking met Brepols, Turnhout). De bundel studies begint met een artikel van L. Campbell die belangwekkende aanvullingen en suggesties geeft over het leven en het werk van P. Christus. Vernieuwend is de bijdrage van W. Blockmans over het poorterschap, immigranten en kunstateliers te Brugge. Andere studies werken enkele onderwerpen uit de catalogus verder uit. Zeer uitvoerig wordt de triptiek van Jan van Eycks Niklaas van Maelbeke behandeld dat indertijd in de Sint-Maartenskerk te Ieper was en bekend is uit een kopie (einde 16de - begin 17de eeuw ;

privébezit) van het drieluik en door twee tekeningen - waarvan één van P. Christus - van het middenstuk.

Een andere belangwekkende studie behandelt de "H. Hiëronymus in zijn studeerkamer" (Detroit) uit het atelier van Jan van Eyck. Een detail van het schilderij is afgebeeld op de omslag van de bekende catalogus van de grote Brugse tentoonstelling "De eeuw der Vlaamse Primitieven" (1960), waar het schilderij door H. Pauwels aan Jan van Eyck werd toegeschreven (cat.3). Het schilderij is jarenlang het onderwerp geweest van verhitte discussies over de authenticiteit ervan o.m. wegens het feit dat het werkje geschilderd is op papier dat op een eiken paneel is gekleefd, een zeer uitzonderlijke manier van werken. Het technisch onderzoek heeft nu uitgewezen dat het schilderij - en ook het paneel - wel degelijk uit de 15de eeuw stamt en dat het bijgevolg geen 19de-eeuwse vervalsing is. Terecht merkte J. Van Asperen de Boer op "that fakes are rare. They are very easy to recognize". (p. 147).

Tot besluit mag men wel zeggen dat de tentoonstelling en de meegaande publicaties over Petrus Christus een andere en vernieuwde kijk hebben gegeven op de schilder die te Brugge de belangrijkste meester was tussen Jan van Eyck en Hans Memling.

Luc Devliegheer

Mirakels in Vlaanderen - Enkele jaren geleden, in 1989, verscheen van de hand van lic. Walter Giraldo het boek "Volksdevotie in West-Vlaanderen", een overzicht van de nog levende devoties die door de schrijver sinds geruime tijd ter plaatse werden bestudeerd. In "Duizend jaar mirakels in Vlaanderen. Een volkskundige benadering" (Uitgeverij Marc Van de Wiele, Brugge, 1995) behandelt Giraldo de mirakels die heiligen na hun dood onder allerlei vormen hebben verricht.

Belangrijke bronnen voor dit onderzoek waren de devotieboeken die werden gewijd aan het leven en de mirakels van een heilige of aan een bepaald bedevaartsoord waar mirakels een belangrijke rol spelen. In de loop van zijn jarenlange onderzoek heeft Giraldo een massa materiaal uit heel België samengebracht dat toelaat de vele aspecten van heiligenverering en mirakels uitvoerig te belichten. Mirakels horen tot de volksdevotie die in vroegere tijden een grote rol speelden in het dagelijks leven en waarvan bedevaarten, reliekenverering, aanroepingen van bovenaardse machten tegen ziekten en rampspoed belangrijke uitingen zijn. Overigens is de volksdevotie van groot belang voor het begrijpen van de religieuze kunst (ex-voto's, pelgrimstekens). Dat dit alles toch nog geen voltooid verleden tijd is, bewijzen het blijvend bestaan van wassen ex-voto's, het Sint-

Hubertusbrood tegen hondsdoelheid, de rondreis dit jaar van een speciaal voor dat doel vervaardigd reliekschrijn van de H. Theresia van Lisieux, de devotie voor Broeder Isidoor te Kortrijk.

De mirakelverhalen geven o.m. een kleurrijk beeld van de vele kwalen en ziekten die onze voorouders teisterden waartegen niet de chirurgijns maar wel Gods lieve heiligen ter hulp werden geroepen. We leren er ook uit hoe men op bedevaart gaat, wat men belooft en de straffen die men krijgt bij het niet nakomen van een belofte, bij ongelooft en bij spot.

Men kan zich vragen stellen over gebeurtenissen die in de Middeleeuwen zouden zijn gebeurd, maar enkel zijn overgeleverd door veel jongere mirakelboeken met meestal weinig kritische zin. Als voorbeeld vermelden we gebeurtenissen die na de moord op de Vlaamse graaf Karel de Goede (2 maart 1127) zouden hebben plaats gevonden (p. 30, 57-58, 61), maar niet worden vermeld in het eigentijdse relaas van de Bruggeling Galbert. Deze vernoemt wel de genezing van een kreupele op 4 maart.

De rijke illustratie omvat zowel oude prenten als foto's van hedendaagse volksdevotie.

Inventarisatie archivalia Bressers-Blanchaert, J. Helleputte en J. Helbig. - De studie van de Belgische kunst in de 19de eeuw, waaronder de neogotische kunst, is volop bezig. Her en der duikt archiefmateriaal op. Het Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC) te Leuven, onder de bezielende kracht van zijn directeur dr. Jan de Maeyer, is er als de kippen bij om interessante collecties niet alleen te verwerven, maar bovendien te inventariseren en voor het wetenschappelijk onderzoek optimaal toegankelijk te maken. In vijftien jaar tijd gaf de instelling 51 inventarissen en repertoria in het licht m.b.t. de 19de- en 20ste-eeuwse geschiedenis van het katholieke Vlaanderen. Drie daarvan behelzen de geschiedenis van de neogotische kunst.

Bressers en Blanchaert van het gelijknamig kunstatelier, worden altijd in één adem genoemd. Adriaan Bressers (1835-1898) was van Nederlandse afkomst. Maar te Gent ontwikkelde hij zich onder impuls van Jean Bethune tot een veelzijdig schilder. Naast een atelier in Maaltebrugge opende hij in 1864 een winkel met werkplaats in Gent. Hij was ook als leraar verbonden aan de Sint-Lucasschool aldaar, van bij de stichting in 1862. Bressers werkte samen met de gebroeders Leopold (1832-1913) en Leonard (1834-1905) Blanchaert. De eerste was beeldhouwer, de tweede kunstschrijnwerker. Vanaf 1886 trad Leon Bressers (1865-1947), zoon van Adriaan, als belangrijke figuur naar voor. Na de dood van zijn ongehuwde

oom Leopold Blanchaert, in 1913, nam hij de zaak over en fusioneerde beide ateliers onder de naam Bressers-Blanchaert, Hun werk was nauw verbonden met dat van Jean Bethune, voor wie zij ontelbare bedehuizen, kastelen e.a. met beeldhouwwerk en schilderwerk hebben gestoffeerd. Na meer dan 100 jaar kunstambacht ging de deur van het atelier Bressers-Blanchaert aan de Hoogstraat te Gent, in 1972 voorgoed dicht. Het archief was zeer omvangrijk en verscheiden. In 1988 werd de inhoud van de werkhuizen in Maaltebrugge aan het KADOC overgedragen. Daarvan werden een summiere overzichtslijst en foto's gemaakt. Van het familie- en bedrijfsarchief werd eveneens een lijst opgesteld. Het overgrote deel van de presentatietekeningen werd in 1993 op het KADOC gedeponeerd, samen met ontwerp- en uitvoeringstekeningen voor o.a. beschildering van porselein, borduurwerk e.a. De na-oorlogse ontwerpen werden geclasseerd. Van het neogotische plannenarchief met een 5500-tal ontwerp- en werktekeningen op ware grootte is een inventaris gepubliceerd.

Joris Helleputte (1852-1928) was opgeleid als ingenieur van bruggen en wegen, was actief als architect o.a. van de afgebroken neogotische kapel van het Sint-Lodewijkscollege te Brugge. Reeds op 22-jarige leeftijd, tot aan zijn dood, was hij hoogleraar aan de Leuvense universiteit. Daarnaast maakte hij nog carrière als politicus. Het politiek-maatschappelijke archief van Helleputte bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Na zijn dood kwam een collectie plannen bij prof. kanunnik Raymond Lemaire (1878-1954) terecht, die de colleges van Helleputte had overgenomen. Tenslotte belandde die verzameling in het Universiteitsarchief. KADOC werd belast met de inventarisatie van de dossiers, nl. een plannenarchief met 4612 documenten. De inventaris daarvan werd in 1993 uitgegeven. Een inventaris van archivalia van Jules Helbig (1821-1906) verscheen in 1996. Het aandeel van de Luikse kunstenaar, kunsthistoricus en -criticus tot de geschiedenis van de neogotiek in België in het algemeen en tot de geschiedenis van de neogotische kunst in het bijzonder, is tot nog toe erg onderschat. Hij was ondermeer lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, hoofdredacteur vanaf 1872 van het Bulletin van de Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc, redacteur vanaf 1883 van de Revue de l'Art Chrétien e.a. Hij vormde een driemanschap met twee grote promotoren van de christelijke kunst, nl. met Jean Bethune en James Weale. Op beiden heeft Helbig een grote invloed uitgeoefend, niet in het minst voor wat het archeologisch onderzoek van de christelijke kunst aangaat. Zijn bio-bibliografie van baron Jean Bethune uit 1906 is een persoonlijke hommage maar tevens een tot nog toe onovertroffen bron over leven en

werk van de Belgische Pugin. Wat van zijn artistieke nalatenschap bewaard is gebleven, werd door een achterkleinneef van Jules Helbig voor inventarisatie en microfilming aan het KADOC ter beschikking gesteld. Het archief is zeer fragmentarisch en werd om die reden met de term "archivalia" aangeduid. Het gaat om enkele schetsboeken en losse tekeningen van oude kunstvoorwerpen, muurschilderingen, schilderijen van oude meesters, miniaturen, weefsels, metaalkunst e.a. Daarnaast zijn er ook schetsen gemaakt tijdens diverse reizen en nieuwe ontwerpen voor neogotische beelden, muurschilderingen, glasramen en meubilair. In de publicatie van de inventaris is een uitvoerig inleidend hoofdstuk gewijd aan leven en werk van Jules Helbig als context voor de archiefstukken. Daarbij is ook een voorlopige inventaris van zijn publicaties en zijn neogotische projecten gevoegd. Microfilm en fotografische opnamen van de archivalia kunnen na schriftelijke toestemming van de erfgenamen Helbig op het KADOC geconsulteerd worden.

R. VERMEIREN m.m.v. A. BERGMANS, *Inventaris van het neogotisch tekeningenarchief Bressers-Blanchaert* (ca. 1860-1914), Leuven 1993, 450 bfr.

K. MAES, *Inventaris van het plannenarchief Joris Helleputte* (1852-1925), Leuven 1993, 220 bfr.

A. BERGMANS, E. DECONINCK, M. SMEYERS en R. VERMEIREN (red.) *Inventaris van de archivalia van Jules Helbig (1821-1906)*, Leuven 1996, 320 bfr.

Voornoemde inventarissen zijn te koop op het KADOC, Vlamingenstraat 39, 3000 Leuven.

L. van Biervliet

Restauratiesymposium 19de eeuw en monumentenzorg. - Het probleem is acuut : vele 19de-eeuwse gebouwen of herstellingen zijn aan restauratie toe. Daardoor worden architecten en kunsthistorici met specifieke problemen geconfronteerd. Informatie en documentatie over 19de-eeuwse bouwtechnieken en restauratietheoriën kunnen de nodige inzichten verschaffen om op een verantwoorde wijze met 19de-eeuwse restauraties om te gaan. Aan die noodzaak werd tegemoet gekomen op 13-14 september 1996 te Leuven met een eerste restauratiesymposium, gehouden in een reeks van drie, onder de titel *De negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en de actuele monumentenzorg*. Het organiserend comité bestond uit het Cuypersgenootschap en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, langs Nederlandse zijde, en uit KADOC, de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, het R. Lemaire Centre for conservation KUL en

het Bestuur voor Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, langs Vlaamse zijde. Over anderhalve dag verspreid konden de deelnemers luisteren naar niet minder dan twintig referaten (des Guten zuviel).

Een eerste thema behandelde de historische en ethische betekenis van de 19de-eeuwse restauraties. Er waren verhelderende lezingen vooral door I. Pey over de *Subsidiërende rijksoverheid in Nederland tegenover architecten en opdrachtgevers* en door J. De Maeyer over de *Achtergronden en functies van de ideologische concepten in België*.

In het tweede thema werd de omgang met het historisch erfgoed inzonderheid uit de middeleeuwen, belicht. Daarbij werden resultaten van origineel onderzoek naar voor gebracht, o.a. door J.P. van Rijen (Ned.) over *Edelsmeedkunst* en door A. Bergmans (Vl.) over *Middeleeuwse muurschilderingen*.

Een derde thema behelsde de omgang met 19de-eeuwse restauraties in de actuele monumentenzorg aan de hand van case-studies. Uitblinkers waren de lezingen over de *Restauratie van het 19de-eeuwse interieur van het Paleis Het Loo* door P.H. Rem (Ned.) en het *Restauratie-onderzoek van de Burgerlijke Griffie op de Burg te Brugge* door J.P. Esther (voorgedragen door I. Leye). Ruïneus was de stellingname van A. de Vries (Ned.) over *Ruïnes, hun functie en restauratie in de 19de eeuw*. Spreker veroordeelde onder meer het beschermen/afdekken van ruïnes zowel als het restaureren ervan. Had de heer de Vries het symposium geopend, dan waren veel referaten overbodig geweest...

Zonder afbreuk te doen aan het opzet van het symposium en de waardevolle bijdragen vanwege de voordrachtgevers, mag de bedenking toch worden geopperd dat het merendeel van de case-studies het lokale belang niet overschreden. Daarbij werd er weinig nieuws naar voor gebracht. Verder kan ook worden opgemerkt dat afgezien van de uitzetting over de *Visie van P. Cuypers inzake polychromie* door B. van Hellenberg Hubar (Ned.) en de lezing over *Charles Albert in het voetspoor van Viollet-le-Duc* door L. Van Santvoort (Vl.) er geen verbanden werden gelegd tussen belangrijke 19de-eeuwse restauratietheorieën van A.W.N. Pugin, J.A. Thijm, J. Weale of A. Duclos en de toepassing daarvan in de praktijk. Een andere bedenking betreft hoe opvallend weinig restaurateurs zelf aan bod zijn gekomen, met uitzondering van T. Waegeman. Tenslotte kan de afwezigheid betreurd worden van enkele bevoorrechte veldwerkers als bv. G. Bral, M. Buyle, L. Declercq, L. Devliegher en J. Van Cleven (voor wat Vlaanderen betreft). Door hun jarenlange ervaring in de omgang met 19de-eeuwse restauraties zouden zij ongetwijfeld duidelijke conclusies en richtlijnen hebben kunnen meegeven, waar op dat punt

het afrondend debat weinig heeft opgeleverd. In elk geval betekende het eerste restauratiesymposium een nuttige confrontatie en een oriëntatie voor de stand van het onderzoek in Nederland en in Vlaanderen. Het voornemen om binnen het bestek van twee à drie jaar een tweede symposium over de *Restauratie van 19de-eeuwse gebouwen en interieurs* en een derde symposium over de *Problematiek van de heropbouw na de Eerste en Tweede Wereldoorlog* te organiseren, kan alleen maar worden toegejuicht. Intussen wordt tegen Pasen 1997 de publicatie van de akten van het eerste symposium in het vooruitzicht gesteld.

Lori van Biervliet

Molens - Zowel in West-Vlaanderen als in het Franse Département du Nord bestaat een actieve vereniging die werkzaam is op het gebied van molenzorg. In 1973 werd de "Association Régionale des Amis des Moulins du Nord/Pas-de-Calais" (kortweg ARAM) opgericht. Deze vereniging, die wordt geleid door de zeer actieve Jean Bruggeman, bezit o.m. te Villeneuve d'Ascq het eerste Centre de molinologie français, met daarbij sinds 1995 een molénmuseum. In 1985 volgde de oprichting van de "Werkgroep West-Vlaamse Molens" (voorzitter F. De Craeke, eigenaar van de molen te Oostkerke) die nauw samenwerkt met de "Provinciale Molencommissie", waarvan gedeputeerde F. Peuteman de bezielende voorzitter is. In 1995 werd in de herstelde molen De Goede Hoop te Menen een infocentrum van de werkgroep ingericht.

Beide verenigingen werken reeds enkele jaren samen voor grensoverschrijdende projecten, onlangs nog voor de uitgave van een tweetalig molenboek "Travailler au moulin. Werken met molens", een waar naslagwerk waarin een glossarium van technische termen niet ontbreekt.

Een kleine opmerking : de rosmolens - die thans meer bedreigd zijn dan de windmolens - verdienen meer dan enkele nietszeggende lijnen en twee foto's als de auteurs zelf schrijven : "het belang van dit type molens mag niet onderschat worden" (p. 16). En in een volgende heruitgave zou een register van plaatsnamen welkom zijn.

Bouwhistorisch onderzoek in Nederland. - Het in 1996, onder hoofdredactie van dr. D. de Vries verschenen 7de jaarboek van de Nederlandse Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, is gewijd aan "monumenten en bouwhistorie" en tevens opgevat als een feestbundel voor ir. G. Berends die tot aan zijn pensionering in 1996 als bouwhistoricus verbonden was aan bovengenoemde dienst. Onder de vele studies van zijn hand vermelden we hier enkel zijn meest

recente werk "Historische houtconstructies in Nederland" (1996), een overzichtswerk over gebinten en houtverbindingen, voornamelijk in de landelijke bouwkunst, verlicht met talrijke foto's en tekeningen. Evenals het in 1989 verschenen boek van H. Janse "Houten kappen in Nederland 1000-1940" is de studie van Berends ook van groot belang voor de geschiedenis van de bouwkunst in onze gewesten.

Niet enkel tijdens de laatste jaren wordt aan bouwhistorie gedaan. Dit gebeurde ook vroeger en verscheidene auteurs als R. Meischke, C. Temminck Groll en H. Janse - behorend tot de oudere generatie - getuigen daar trouwens van in dit jaarboek. Het is echter vooral tijdens de laatste jaren dat het eigenlijke bouwhistorisch onderzoek een grote opbloei kende, mede door het voorbeeld en het onder-richt van de bovengenoemden. Dit is o.m. duidelijk merkbaar in het systematisch woonhuizenonderzoek in o.a. Utrecht en 's Hertogenbosch. Dit is bij stadshuizen des te meer nodig omdat voor-gevels van huizen heel dikwijls geen weerspiegeling zijn van het pand dat erachter ligt; dit kan men ten overvloede lezen in het verhaal van de sloping van de niet als zodanig herkende Middeleeuwse huizen in de Grotestraat in Nijmegen.

Dat bouwhistorisch onderzoek vroeger niet systematisch gebeurde, ligt minder aan het tekort aan belangstelling van de kunsthistorici, dan wel aan het gebrek aan financiële middelen die voor dergelijk onderzoek beschikbaar waren. De herwaardering van de oude stads-kernen met hun historisch huizenbestand heeft een nieuw en diep-gaand onderzoek op gang gebracht. Het terugvinden van historische bouwfragmenten hielp overigens in veel gevallen mee om veroor-deelde panden toch nog van sloping te redden.

Al met al is dit jaarboek een pleidooi - geïllustreerd met tientallen voorbeelden - voor een grondig onderzoek naar de materiële geschiedenis van een gebouw, vooraleer men de restauratie ervan begint of een afbraak overweegt. Wie weet hoeveel belangrijke hui-zen men zo in Brussel niet zou hebben gered ?

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Opraving op de Burg te Brugge in 1965 - In De Brugse Burg (red. H. De Witte ; Brugge, 1991) hebben we in onze bijdrage "De voor-romaanse Sint-Donaaskerk en de romaanse westelijke kloostervleu-gel (onderzoek 1955 en later) op p. 50-52 ook enkele lijnen gewijd aan een erg beperkt onderzoek op de Burg dat we op 13-14 oktober 1965 met medewerking van ir. J. Trimpe Burger (R.O.B.) hebben

gedaan. Het betrof een noord-zuid gerichte proefsleuf van 19 x 2m, ongeveer in het verlengde van de Blinde Ezelstraat, beginnend op 12.65 m. van de voorgevel van het Stadhuis (zie plannen op p. 50 en 51 van de geciteerde bijdrage). Er werd ons toen zo weinig tijd gegund dat er zelfs geen tijd was om profielen in te tekenen.

Aangezien er verwarring blijkt te bestaan over de vondstomstandigheden van enkele scherven en er ook enkele voorwerpen onduidelijk of niet werden afgebeeld, publiceren we deze nota waarin één en ander wordt rechtgezet, *ne pereant fragmenta*.

In de sleuf werden geen funderingen van muren aangetroffen. Een tweetal paalkuilen (?) die behoorden tot het oudste middeleeuwse niveau, liepen door tot in het onberoerde zand.

Van een Romeinse Castorbeker (witte klei, zwarte matte verflaag) werden drie fragmenten in een gestoorde Middeleeuwse laag aangetroffen¹. Van het in barbotine uitgebeelde jachtafereel ziet men de kop, de hals met halsband, de borst en de twee voorpoten van een naar links lopende hond. Op de tweede scherf staan de twee voorpoten van een hert en een (afgesprongen) achterpoot (van een hond ?). De derde scherf sluit aan op de tweede en bevat de rolstempelpersiering van het benedengedeelte - onder de knik - van de beker. Deze beker kan in de 2de-3de eeuw worden gedateerd en is volgens dr. H. Thoen vermoedelijk uit het Rijnland afkomstig.

Uit dezelfde tijd werden geen scherven van gewoon aardewerk aangetrokken, dit in tegenstelling met wat werd geschreven.

Van de opgegraven Pingsdorfscherf en van de scherven van 11de-12de-eeuwse Middeleeuwse grijze keramiek werd op p. 52 een tekening van een tiental randprofielen gepubliceerd.

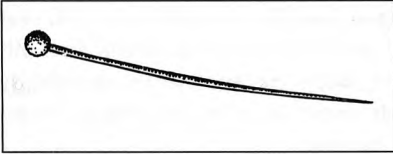
Andere te vermelden voorwerpen zijn :

- een messing kruisfibula (4,1 x 4,3 cm), vermoedelijk 9de eeuw. De vier armen zijn met elkaar verbonden door een ruitvormig middengedeelte. Het centrum en de armen zijn voorzien van verho-

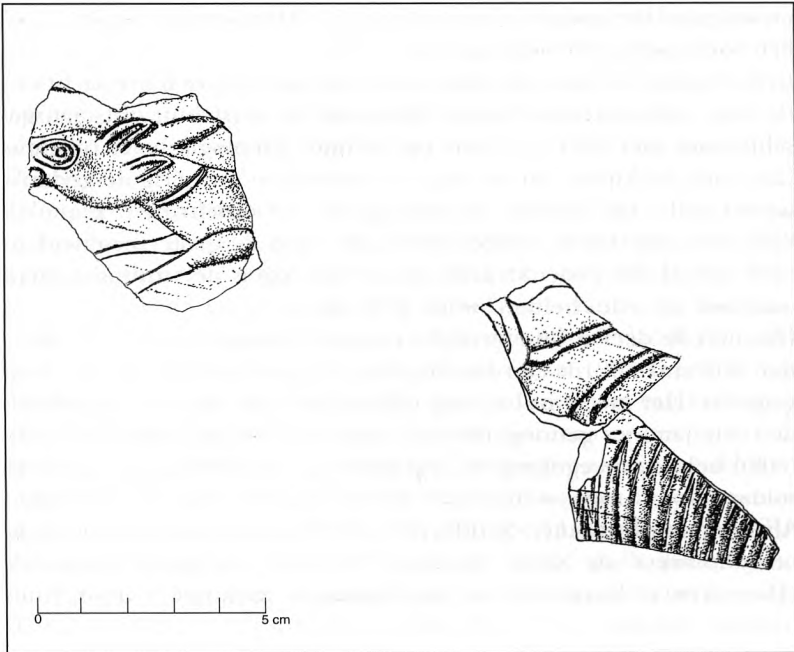
1 In *Archeologie*, 1965, p. 54-55 publiceerden we daarover een korte nota zonder in te gaan op de vondstomstandigheden ("Scherven van romeins, Pingdorf en middeleeuws aardewerk werden eveneens verzameld"). Verwijzend naar deze nota schreef dr. H. Toen in *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd*, Brussel, 1978, p. 146 "Op nauwelijks 1 m onder het maaiveld werd een Romeinse laag aangesneden in situ en op het pleistoceen". H. De Witte, *Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, p. 18, in : *Brugge onderzocht* (red. H. De Witte), verwijst eveneens ten onrechte naar de nota in *Archeologie* waar hij schrijft dat "in 1965... op de Burg wel Gallo-Romeinse scherven in situ [werden] aangetroffen. Het betreft scherven van een Castorbeker en vooral van gewoon aardewerk uit de 12de-13de eeuw." Intussen heeft H. De Witte in 1987-1989 wel Romeins materiaal in situ op de Burg opgegraven. Cfr. H. Thoen, *Gallo-Romeinse vondsten op de Brugse Burg*, p. 143-145 in *De Brugse Burg* (red. H. De Witte).

Loden spinschijfe.

Messing naald.

Drie fragmenten van een Castorbeker.

- gingen, resp. rond en ovaal. Op de achterkant is de naaldhouder gebroken, maar de naaldhaak is intact (foto op p. 51)
- loden spinschijfje (? ; diam 2,6 cm ; h. 1 cm). Ronde schijf met middenopening met opstaande rand waarrond op de twee zijden acht kegelvormige knoppen zijn geplaatst. Vijf gelijkaardige schijfjes werden gevonden tijdens de opgraving van 1987-1989 op de plaats van het vroegere koor van de Sint-Donaaskerk².
 - een messing naald (l. 4,6 cm ; diam. kogelkop 3 mm).

Luc Devliegheer

Gedenktekens van de Wereldoorlogen I en II. - In 1995 en 1996 verschenen het eerste en tweede deel van de provinciale publicatie "Zij die vielen als helden", een cultuurhistorische analyse en inventaris van de oorlogsgedenktekens van de twee Wereldoorlogen in West-Vlaanderen. Auteur is lic. Mariëtte Jacobs.

Nu de laatste strijders van WO I het aardse strijdperk vaarwel zeggen, is het de hoogste tijd om de vele gedenktekens van WO I - en de veel minder talrijke van WO II - te inventariseren omdat deze kleine en grote monumenten verwijzen naar gebeurtenissen die stilaan uit het collectief geheugen van onze mensen aan het verdwijnen zijn. Daardoor is er geen emotionele band meer met deze monumenten en lopen ze het gevaar als *nutteloos* of als *voorbijgestreefd* te moeten wijken voor meer praktische noden.

In het eerste deel geeft de auteur een cultuurhistorisch overzicht van de vele gedenktekens. Daarin behandelt ze eerst hun ontstaansgeschiedenis met alles wat daar op politiek, ideologisch en religieus vlak komt bij kijken, en vervolgens ontleedt ze uitvoerig de gedenktekens zelf : de soorten, de iconografie, de opschriften. Eigenlijk kijkt men een beetje verwonderd aan tegen de grote verscheidenheid van al die gedenktekens, en tevens tegen de vindingrijkheid waarmee men de "helden" wilde gedenken.

Het tweede deel is de eigenlijke monumenteninventaris; van meer dan 800 stuks wordt een beschrijving, de geschiedenis en een foto gegeven. Het meest in het oog vallend zijn uiteraard de standbeelden, die jammer genoeg, meestal maar heel weinig artistieke kwaliteiten hebben meegekregen. Tegenover de heldhaftige of betreurde soldaat komt men soms "rare typen" tegen, zoals in Aartrijke, Alveringem, Dranouter, Sint-Baafs-Vijve. Er is ook werk van bekende beeldhouwers als Käthe Kollwitz (Vladslo) en Karel Aubroeck (Ijzertoren te Kaaskerke) of een eigentijds monument door Huib

2 A. Eryvck en B. Hillewaert, *Niet-ceramische gebruiksvoorwerpen uit de oude Burgfase*, p. 168-169, in De Brugse Burg (red. H. De Witte).

Hoste te Geluwe; ook de glasramen van Jos Speybrouck (Kortrijk) verdienen een vermelding. Andere standbeelden zijn dan weer belangrijk omdat ze tijdsdocumenten zijn die herinneren aan de strijd van de VOS (Vlaamse Oud-Strijders) in het opkomend nationalisme na WO I.

Brugse stadsrekeningen 1302-1306. - Op 29 februari had in het Stadsarchief van Brugge de presentatie plaats van deel II, eerste stuk, van de Brugse stadsrekeningen gaande over 1302-1306 ; deze uitgave - door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis - is van de hand van dr. C. Wyffels, met medewerking van dr. A. Vandewalle.

Na de inleiding door de Brugse hoofdarchivaris die Wyffels wegens ziekte verontschuldigde, sprak prof. dr. W. Prevenier als secretaris-penningmeester van de bovengenoemde Commissie, over de problemen die verband houden met dergelijke publicaties. Hoever kan men gaan met de uitgave van Middeleeuwse stadsrekeningen ? Welke documenten moet men integraal publiceren ? Men zou, bv. kunnen selecties maken en een index op het geheel.

Gastspreker was prof. dr. R. Van Schaik, docent aan de RU Groningen, die het niet zou hebben over het belang en de techniek van de stadsrekeningen, maar wel over het fenomeen stadsrekening in de vroegste periode. Het ontstaan van de rekeningen hangt nauw samen met de verantwoordingsfunctie i.v.m. de uitgaven. De schriftelijke neerslag daarvan komt in verscheidene streken op in de loop van de 13de eeuw, het meest waar economische groei optreedt (Italië, Vlaanderen, Brabant, de Duitse Hanzesteden, Zuid-Engeland).

De oudste bewaarde rekening van Brugge, uit 1280, is niet de eerste; in Dordrecht daarentegen is de oudste bewaarde rekening uit 1283-1287, wel de eerste stadsrekening. In Brugge zijn de oudste stadsrekeningen in het Latijn, vanaf 1302 in het Nederlands (in kladrekeningen vóór 1302 komt er naast het Latijn ook Nederlands en Frans voor). De rekeningen van Dordrecht waren in 1283 reeds in het Nederlands. In 1325-1328 schakelde men in Ieper over van het Latijn naar het Frans. Die veranderingen zijn er niet zomaar gekomen ; ze houden verband met veranderingen in de besturen waar geestelijken gedurende lange tijd de stadsschrijvers waren en met de verantwoording over de financiën aan personen die geen Latijn begrepen. Tot slot had de spreker het over de materiële vorm van de rekeningen. De oudste rekeningen - ook in Brugge - hadden de rolvorm bestaande uit aaneengehechte stroken perkament. Het voordeel daarvan was dat verschillende schrijvers apart van elkaar eraan konden werken, het nadeel was een onpraktische raadpleging.

O.l.v. archivaris N. Geirnaert had een kort paneelgesprek plaats over de problemen die door de lezingen waren opgeworpen. Aansluitend waren enkele oudste stadsrekeningen tentoongesteld. De referaten worden elders in deze Handelingen gepubliceerd.

Internationaal Colloquium over de Lakennijverheid te Ieper. - Op 29 en 30 november werd in Ieper een internationaal colloquium georganiseerd onder de titel "A good yarn ! Archaeological and historical research into the medieval cloth industry of Flanders". De fameuze lakenhallen vormden hiervoor het gedroomde decor. De bijeenkomst werd georganiseerd door de Stedelijke Musea van Ieper en het instituut voor het Archeologisch Patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap (I.A.P.). Voor sponsoring werd met goed gevolg aangeklopt bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen, het Gemeentekrediet van België en The British Council.

Aanleiding tot dit colloquium vormden de opgravingen die sedert 1993 door het I.A.P. verricht worden in een buitenwijk van middeleeuws Ieper. Deze wijk werd in de 13de en 14de eeuw hoofdzakelijk bewoond door ambachtshui, die vooral in de lakennijverheid actief waren. Bij het onderzoek staat de multi-disciplinaire aanpak voorop en dit weerspiegelde zich ook in het programma van het colloquium. De eerste dag werd afgewerkt onder het voorzitterschap van F. Verhaeghe, die een korte introductie gaf op het thema "*Industry in medieval towns*". 's Voormiddags spraken A. Verhulst over "*Sheep breeding and wool production in pre-13th century Flanders and their contribution to the rise of Ieper, Gent and Brugge as centres of textile industry*", Anton Eryvynck over "*Wool, leather or mutton ? Archaeological data on sheep husbandry in medieval Flanders*", F. Sorber over "*The technology of the cloth industry*" en O. Mus over "*L'évolution historique d'Ieper depuis l'origine jusqu'à 1400*". In de namiddag behandelden M. Dewilde en S. Van Bellingen "*Craftman's activities in medieval Ieper. An archaeological problem.*", P. Chorley "*The cloth industry of Ieper in the 13th and 14th centuries : the pattern of output and the international market*", S. Abraham Thisse "*La diffusion des draps d'Ieper en Europe du Nord et de l'Est aux 13ième et 14ième siècles*" en M. Boone "*Social conflicts in the cloth industry of Ieper (late 13th - early 14th century)*".

A. Verhulst gaf het verband aan tussen de vorming van de schorren in de Vlaamse kustvlakte en op de Zeeuwse eilanden, de verhoogde wolproductie, de steile opgang van enkele Vlaamse steden en de import van Engelse wol.

A. Eryvynck analyseerde de collecties schapebot uit diverse opgravingscontexten en vroeg zich af of hieruit conclusies konden getrokken worden over de rol van schapen als voedselleveranciers, wol- en lederproducenten.

Aan de hand van archiefmateriaal (gildereglementeringen) en iconografische bronnen schetste F. Sorber de vele stappen, die dienen gezet te worden om een degelijk stuk laken op de markt te brengen. Dit colloquium gaf O. Mus de gelegenheid een nieuwe hypothese te lanceren over de vroegste geschiedenis van Ieper en meer bepaald de Sint-Maartensparochie. Een geanimeerde discussie met A. Verhulst bleef niet uit.

M. Dewilde en S. Van Bellingen stelden vast dat het niet eenvoudig is de aangetroffen archeologische resten te koppelen aan specifieke ambachten of aan welbepaalde fases in de lakenproductie.

P. Chorley verklaarde het succes van het Iepers laken door z'n gedifferentieerd aanbod. De plaats van Ieper op de internationale markten en de evolutie ervan kunnen hieraan gekoppeld worden.

S. Abraham-Thisse poogde te verklaren waarom het Iepers laken in Noord- en Oost-Europa z'n commercieel hoogtepunt had op het einde van de 14de eeuw en zich tot diep in de 15de eeuw op de markt kon handhaven.

M. Boone herontdekte de Cokerulle uit 1280 en bekeek deze revolute in het licht van nieuwe bevindingen rond andere, vergelijkbare sociale bewegingen.

Op de tweede dag nam A. Verhulst het voorzitterschap waar. 's Voor-middags werden volgende lezingen afgewerkt: "*Remains of sheep ectoparasites as indicators of wool processing in the past*" (J. Schelvis), "*Adding colour to the story: archaeological evidence for dyeplants*" (A. Hall), "*Chemical analyses of natural dyes: past, present and future*" (J. Wouters) en "*Textile workshops from 13th-14th century Winterthur*" (R. Windler en A. Rast-Eicher). In de namiddag werden nog drie case-studies gepresenteerd: "*Fulling-throughs, other artisanal remains and the present state of urban archaeology in medieval Eindhoven and Helmond*" (N. Arts), "*Le val Saint-Etienne. Un atelier de fouton du XIIIème siècle à Arras: étude archéologique et historique*" (A. Jacques en L. Coulon) en "*Archaeological textiles from 13th-14th century Irish towns: Waterford, Cork and Dublin*" (E. Wincott Heckett). De uitsmijter kwam van R. Van Uytven, die een voortreffelijke synthese presenteerde.

J. Schelvis belichtte de mogelijkheden van de parasitologie voor de archeologische interpretatie. Wolverwerking, schapenteelt, enz. kunnen immers door "de archeologie van de insecten" aangetoond worden.

Planten werden in het verleden aangewend om kleurstoffen aan te maken. A. Hall beschreef de fossiele resten van verfplanten, hoe ze geïdentificeerd worden en hun archeologische betekenis.

J. Wouters beschreef de chemische technieken om de karakteristieken van natuurlijke kleurstoffen na te gaan die in archeologische textiel, schilderijen, enz. worden aangetroffen.

R. Windler en A. Rast-Eicher stelden het archeologisch onderzoek van weefkelders in Winterthur voor. Resten van weefgetouwen, paalgaten en kuilen voor de trappers lieten toe de werkplaatsen te reconstrueren.

N. Arts ontleedde enkele specifieke archeologische structuren die als voldersbakken of leerlooierskuilen kunnen geïnterpreteerd worden.

A. Jacques en L. Coulon presenteerden de historische en archeologische studie van het huis en voldersateliers van Bertoul Verdière, een kapitaalkrachtig ondernemer uit het Arras van de 2de helft van de 13de eeuw.

Het onderzoek van E. Wincott Heckett gaf een idee van de grote waaier aan kwaliteitsklassen en weefselbindingen, die archeologische textielvondsten kunnen bieden.

R. Van Uytven kweet zich voorbeeldig van de, toch wel aartsmoeilijke opdracht, om uit de verschillende benaderingswijzen van de laat-middeleeuwse lakennijverheid een coherent verhaal te distilleren.

Het colloquium heeft duidelijk gewezen op het belang van de integratie van archeologische, historische en natuur-wetenschappelijke informatie bij de studie van de lakennijverheid.

Ondertussen loopt het archeologisch onderzoek verder en wordt de betrokkenheid van de andere benaderingswijzen opgedreven. Een beter begrip van een industrie, die zo belangrijk was voor middeleeuws Vlaanderen, blijft de ultieme betrachting.

De publicatie van de handelingen zal vermoedelijk begin oktober 1997 beschikbaar zijn.

Marc Dewilde

Dagboek van J. Van Walleghem. - Op 6 mei 1996 werd in het Brugse Stadsarchief het 7de deel voorgesteld van het dagboek van de Brugse mercenier Jozef Van Walleghem dat de jaren 1795 en 1796 omvat. (De delen over 1787-1794 verschenen in de jaren 1982 tot 1989). De kroniek van de welgestelde mercenier Van Walleghem geeft een beeld van het leven in de stad waarbij talrijke gebeurtenissen worden vermeld die men niet in officiële stukken terugvindt. In 1794 was de Franse bezetting begonnen die zou duren tot in 1814. De godsvruchtige kroniekschrijver vernoemt met pijn in het hart de antidienstige maatregelen die de Fransen troffen, o.m. betreffende de kloosters. De auteur is niet mals voor de meelopers met de bezetter. "Nu dat wij ongelukkige Fransche geworden zijn" is één van zijn vele bittere klachten. In zijn korte "Daegelycksche Gevallen" behandelt hij bijna uitsluitend (plotse) overlijdens en het weer.

Geschreven door een middenstander, is zijn dagboek anders gekleurd dan het in 1907 door de Société d'Emulation uitgegeven

"journal" (1767-1797) van burgemeester Robert Coppieters die voornamelijk oog had voor de bovenlaag van de maatschappij. Op die manier vullen de twee dagboeken elkaar aan wat een betere en gevarieerder kijk geeft op de toenmalige maatschappij en haar denkwereld.

De voorstelling van het dagboek - een realisatie van het Stadsarchief - werd ingeleid door hoofdarchivaris dr. A. Vandewalle die zich gelukkig voelde dat na zeven jaar opnieuw een deel van het dagboek het licht zag en hoopte dat de publicatie in de toekomst zal kunnen worden verdergezet.

Prof. dr. Y. Vanden Berghe, onder wiens wetenschappelijke leiding het project loopt, sprak vervolgens over de schrijver en zijn kroniek, en ook over het totstandkomen van de uitgave waarbij hij o.m. vertelde op welke ongebruikelijke - en niet aan te raden - wijze de kroniek vanuit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel naar Brugge verhuisde. Vanden Berghe stelde de verworvenheden van de Franse Revolutie tegenover de ellende en het leed dat de bevolking heeft ondergaan en de honderdduizenden doden die er het gevolg van waren.

Daarna behandelde dr. P. De Win de guillotine te Brugge. In 1796 werd he toestel uit Hazebroek aangekocht en hersteld en werd op 20 oktober van dat jaar gebruikt voor de onthoofding van twee moordenaars. Aangezien bij Van Walleghem de gebeurtenissen van 6 mei tot 28 november ontbreken kunnen we daar het verhaal niet lezen ; het staat wel beschreven bij Coppieters. Overigens zou de guillotine in het Gruuthusemuseum niet het bovengenoemde exemplaar zijn, maar een toestel dat pas in 1856 naar Brugge werd gebracht.

Schepen Y. Roose dankte in een slotwoord de medewerkers en wees op de financiële moeilijkheden die de uitgave gedurende enkele jaren heeft onderbroken, maar nu gelukkig van de baan zijn waardoor een verderzetten van de uitgave weer tot de mogelijkheden behoort.

Tentoonstelling hertog Filips de Goede. - Het Brugse Stadsarchief organiseerde dit jaar een kleine tentoonstelling over documenten en munten rond de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467). Zeshonderd jaar geleden, op 30 juni 1396 zag Filips de Goede te Dijon het levenslicht als zoon van Jan zonder Vrees en Margaretha van Beieren ; in 1419 volgde hij zijn vader op als hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen. Op 15 juni 1467 overleed hij in het Prinsenhof te Brugge. De regering van Filips de Goede is voor Brugge zeer belangrijk geweest : hij verbleef er regelmatig, huwde er Isabella van Portugal en stichtte er de Orde van het Gulden Vlies in

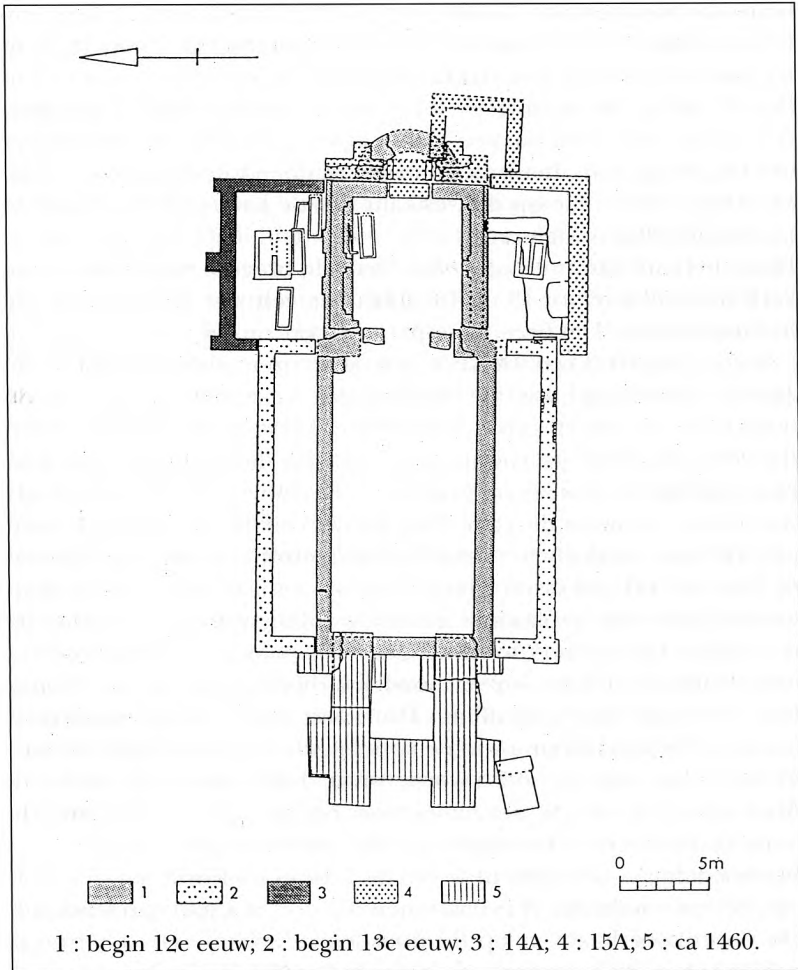
1430. De catalogus van de tentoonstelling verscheen in de afl. juli van *Archiefleven*, de nieuwsbrief van het Brugse Stadsarchief.

Brugse stadsgezichten. - Jaak Rau blijft niet bij de pakken zitten, of liever : hij blijft niet bij zijn Brugse postkaarten en foto's zitten. Hij wil ook anderen laten genieten van de vele schatten die hij in de loop der jaren heeft verzameld. Hij doet dat o.m. door het uitgeven van goed gedocumenteerde platenboeken waarin - gelukkig - ook aan de tekst een belangrijke rol is toebedeeld. Deze bevat veel wetenswaardigheden die dikwijls berusten op mondelinge overleveringen die anders voor altijd onbekend zouden zijn gebleven.

In zijn nieuw boek "Brugse stadsgezichten door 19de en 20ste-eeuwse kunstenaars" (uitgeverij Marc Vandewiele, Brugge) wordt de basis gevormd door schilderijen en prenten uit de 19de en 20ste eeuw bewaard in privé-bezit. De kunstwerken worden uitvoerig beschreven, en dit zowel wat de voorgestelde gebouwen betreft als ook de bewoners ervan ; dikwijls geeft een foto een oudere of de huidige toestand van de huizen of van het stadsgezicht weer. Bij dit alles komt hier de encyclopedische kennis van de auteur goed tot zijn recht. Wat niet had mogen ontbreken zijn de technische gegevens (afmetingen, opschriften, bewaarplaats) van de besproken kunstwerken. En de auteur zal er begrip voor hebben dat ik de vermelding "Emulatie" bij de geraadpleegde tijdschriften niet erg gelukkig vindt. J. Rau is ook nooit bang om zijn mening te zeggen. Dat deed hij zelfs op de voorstelling van zijn boek op 29 november 1996 in de bekende herberg Vlissinghe, toen hij zei niet beschaamd te zijn werk te bezitten van kunstenaars waarvoor de officiële kunstwereld niet veel belangstelling en nog minder waardering heeft. Op p. 127 zegt hij van 't Zand : "het plein zonder karakter dat op de meesten een koude indruk achterlaat". Op p. 24 wordt het kloostergebouw naast de Jeruzalemkerk bestempeld als "een smakeloos kloostergebouw dat thans nog steeds de omgeving van de kapel ontsiert".

L.D.

De Sint-Denijskerk te Veurne. - De aanleg van een ondergrondse parkeergarage op het Sint-Denijsplein te Veurne noopte het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium tot ingrijpen. Op het plein stond immers vanaf het begin van de 12de eeuw de in 1705/06 afgebroken Sint-Denijskerk. In afspraak met de stad Veurne en de bouwheer (de Tijdelijke Vereniging Sobifac en partners) en in samenwerking met de aannemer (de NV Condeco) werd het gebouw voorafgaandelijk archeologisch onderzocht. Dit onderzoek liep van half november 1995 tot februari 1996. Naar aanleiding van de archeolo-

gische ingreep werd het historisch onderzoek opgestart. De kerkrekeningen werden uitgeplozen en ook de ontstaansgeschiedenis van parochie en kerk werd opnieuw doorgelicht. Bij de interpretatie van de bouwgeschiedenis was de inbreng van dr. L. Devlieger zeer belangrijk. Veldtechnicus en tekenaar van dienst was F. Wyffels.

De inplanting van de kerk vertegenwoordigt de eerste bouwactiviteit op deze plaats. Het terrein (zandige klei) was hiervoor als akker in gebruik. In het begin van de 12de eeuw - de eerste vermelding dateert uit 1120 - werd er een Romaans zaalkerkje in ijzerzandsteen opgetrokken, bestaande uit een halfronde absis, een presbyterium met toren en een benedenkerk. De absis heeft een binnendiameter van 3,25 m. Het presbyterium meet binnenwerks 7,45 op 7,3 m. De

bouw (funderingsdikte, aanzet met pilasters) geeft aan dat de ruimte overwelfd was. De benedenkerk mat binnenwerks 8,4 op 16,35 m en had vermoedelijk een vlakke zoldering. De noorddeur was 1,25 m breed. Dat op het presbyterium een toren stond wordt ook gesuggereerd door de vondst van een klokkengieterij en door de vermelding van begravingen in de toren tot in het midden van de 15de eeuw. In de nieuwe toren, die op de westkant van de kerk verrees, zijn geen begravingen geconstateerd.

Door de bouw van twee zijbeuken werd de breedte van de benedenkerk vermeerderd tot 15 m. De zijbeuken zelf zijn 2,5 m breed. De fundering is ca. 1 m breed. De parementen zijn in witte, Artesische kalksteen opgetrokken. De kern bestaat uit ijzerzandsteenpuin. Gele, zandige kalkmortel was het bindmiddel. Vermoedelijk werden de muren van de oorspronkelijke benedenkerk opengebroken, waardoor een driebeukige ruimte ontstond. De datering van deze fase kan moeilijk gepreciseerd worden. De relatieve bouwchronologie situeert de bouw in de 12de-13de eeuw. Vlakbij de zuidbeuk werd een kuil met metaalbewerkingsafval aangetroffen, die mogelijk met de bouw in verband stond. Het schervenmateriaal kan in de 2de helft van de 13de eeuw geplaatst worden. De vulling van een waterput die ten zuiden van de kerk werd aangetroffen, ook opgebouwd was uit witte kalksteenblokken en vermoedelijk dienstig was bij deze bouw-fase, bevestigt deze vaststelling. Daarnaast werd ook geconstateerd dat het volledige terrein rond de kerk opgehoogd werd rond die tijd. Terloops kan nog verwezen worden naar het aanwenden van witte, Artesische kalksteen in het zaalgebouw op de motte van Veurne. De bouw ervan wordt in het begin van de 13de eeuw gesitueerd.

Vermoedelijk in de eerste helft van de 14de eeuw wordt ten noorden van het presbyterium een bakstenen zijkoor of kapel aangebouwd. Dit noordkoor haakt in op de noordelijke zijbeuk. De datering is gebaseerd op de baksteenformaten (28,5 x 13,5 x 6,5; 27 x 13 x 6; ? x 12 à 12,5 x 5,5 cm). De afmetingen bedragen binnenwerks 5,4 x 8,25 m. Mogelijkerwijze was dit de Sint-Jacobskapel, die vanaf 1422 vermeld wordt (de oudste kerkrekening dateert uit 1416).

Een volgende uitbreiding behelst het supprimeren van de absis en de bouw van een nieuwe oostgevel. Hierna wordt ook aan de zuidzijde van het hoogkoor een zijkoor of zijkapel opgetrokken. De fundering is a.h.w. gegoten en bevat klein afval van ijzerzandsteen, baksteen en kalksteen, gebonden in harde, grijze kalkmortel. Tenslotte werd tegen de oostmuur van de kerk een kleine sacristie aangebouwd. De afmetingen van de funderingen komen binnenwerks op 3,5 x 3,5 m. De datering kan enkel benaderend voorgesteld worden. In de oostgevel, die in ijzerzandsteen en gerecupereerde baksteen (28 x 15 x

7; ? x 14 x 7; ? x 13 x 7 cm) is opgetrokken, zit een bakstenen funderingsboog verwerkt (25,5 à 26 x 12,5 x 6 cm). Het bestaan van drie koren kan via de studie van de kerkrekeningen tot vóór 1450 teruggebracht worden. De eerste helft van de 15de eeuw is dan ook als datering aanvaardbaar.

Rond 1460 wordt de eerste steen gelegd van de nieuwe toren. Ditmaal betrof het een westtoren, waarvan enkel de fundering werd teruggevonden. De buitenwerkse afmetingen bedroegen 8,5 op 8,25 m. De westzijde (ingang) is met twee paar steunberen verstevigd. In de fundering zijn baksteen (27 x 13 x 7; 26,5 x 13 x 6,5; ? x 13,5 x 7; ? x 11,5 x 5; ? x 11 x 6 cm) en ijzerzandsteen verwerkt. Vermoedelijk werd de toren op het presbyterium toen afgebroken.

De kerk onderging nog één belangrijke verbouwing, die zijn aanblik totaal wijzigde. Alhoewel de afbraak in 1705/06 de meeste sporen hiervan heeft uitgewist kunnen enkele vroegere uitbraaksporen ons op de weg zetten. Zo bleek de zuidmuur van de oorspronkelijke zaalkerk, die naderhand doorbroken werd en geïntegreerd in een driebeukige ruimte, nog tijdens het gebruik van de kerk uitgebroken. Ook de noordmuur had hetzelfde lot ondergaan, hoewel niet zo drastisch. Over deze muren werden immers tal van begravingen geconstateerd. Vermoedelijk werd de kerk dus herbouwd, waarbij de muren van de oorspronkelijke benedenkerk niet als kettingmuren voor de pilaren kunnen gediend hebben. Er moet dan ook aangenomen worden dat de toenmalige pijlers onafhankelijk en ondiep gefundeerd waren. Vermoedelijk werd de kerk toen omgebouwd tot een hallekerk, zoals een betrouwbare afbeelding uit de tweede helft van de 17de eeuw suggereert. De datering van deze fase wordt vanuit verschillende hoeken belicht. Over de oorspronkelijk noordmuur ligt een begraving, die een munt van Keizer Karel bevat, over de oorspronkelijke zuidmuur een begraving met een munt uit 1500. Daarnaast geven de kerkrekeningen aan dat van 1496 tot 1498 een intense bouwactiviteit werd ontwikkeld. De combinatie van de gegevens situeert de ombouw tot hallekerk dan ook op het einde van de 15de eeuw.

Uiteraard werden in de kerk talrijke begravingen aangetroffen. Naast eenvoudige kuil- en kistbegravingen werden ook tien gemetselde grafkelders aangetroffen. In het zuid- en hoogkoor kwamen telkens twee exemplaren te voorschijn, in het noordkoor zes. Sommige zijn bepleisterd. In drie gevallen werd beschildering vastgesteld. In twee gevallen konden kruisen herkend worden. Het betreft Griekse kruisen waarvan de armen met haakse balkjes of met ovale uitsteeksels zijn afgewerkt. Sommige graven waren volledig uitgevloerd, bij ander rustte de kist op 2 of 3 rijen baksteen of op 3 ijzeren spijlen.

Andere waren op oudere muren of puinbanen aangezet, al dan niet voorzien van een "betonlaagje". De datering van de bouw van de koren en de vergelijkende studie van de baksteenformaten laten toe de aanleg van de graven in de tweede helft van de 15de en in de eerste helft van de 16de eeuw te plaatsen.

In het zuidkoor werden ook de restanten gevonden van muren, die de ruimte opdeelden in verschillende vakken, waarbij aan kapelletjes met altaren kan gedacht worden. Ze werden naderhand gesupprimeerd om grafkelders te metselen.

De kerk werd in 1706/07 afgebroken. De constructie was sedert 1690 trouwens als militair hospitaal dienstig geweest. Het archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de afbraak zeer grondig geweest is. De meeste muren zijn tot diep in de fundering uitgebroken. Van de vloerbedekking is nagenoeg niets overgebleven. Alle gemetselde grafkelders werden van hun tongewelf ontdaan. Alle aanwijzingen voor de binneninrichting van de hallekerk gingen verloren. De bouwmaterialen werden gerecupereerd om andere gebouwen o.a. de Sint-Niklaaskerk te herstellen. De parochie bleef bestaan tot aan de Franse Revolutie, maar de bediening gebeurde in de Sint-Niklaaskerk.

M. Dewilde en J. Van Acker

Nieuwe molen voor Brugge. - Dit jaar werd de houten Bosterhoutmolen (1765-1766) uit Meulebeke naar Brugge overgebracht en opgebouwd op de Kruisvest bij de Dampoort op de plaats waar tot in het begin van de 19de eeuw de molen De Coelewy stond.

Nabeschouwingen bij de gelegenheidstentoonstelling "Museum Sint-Janshospitaal Damme herdenkt zijn stichter : E.H. Juliaan Opdedrinck (1851-1921). - Ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van het overlijden van E.H. Opdedrinck (2 april 1921) werd in het Sint-Janshospitaal te Damme een tentoonstelling opgebouwd die helemaal aan deze West-Vlaamse priester was gewijd.

Juliaan Opdedrinck werd op 27 juni 1851 te Stene (Oostende) geboren, als oudste in een gezin van zeven kinderen. Kort na zijn priesterwijding op 27 maart 1875 werd hij coadjutor in Vinkem. Al op 13 mei van dat jaar werd hij benoemd tot leraar aan het Brugse Doofstommengesticht. Tijdens zijn periode als onderpastoor op de parochie Sint-Jan in Poperinge (1880-1901) ontpopte hij zich tot een bekwaam geschiedschrijver. Zijn belangstelling voor het verleden zorgde ervoor dat hij ook later als pastoor van Damme (1901-1910) intens opzoekingswerk verrichtte naar de geschiedenis van de stad en haar omgeving. De interesse van pastoor Opdedrinck als aalmoe-

zenier van het Sint-Janshospitaal ging ook meteen na zijn benoeming naar de vele archiefstukken en de oude voorwerpen (meubilair, huisraad, schilderijen...) die her en der in het gebouw te vinden waren. Zo kreeg hij de idee een zaal in het grote gebouw in te richten als *oudheidskamer*. Hierdoor legde hij de basis voor een museum dat in de daaropvolgende decennia verder zou groeien en nu jaarlijks meer dan 8000 bezoekers over de vloer krijgt.

Opdedrincks Damse periode was kort. In 1910 werd hij benoemd tot pastoor van Hooglede. Een inzinking dwong hem enkele weken daarna al tot aftreden. Na een behandeling en herstelperiode, verbleef Opdedrinck een kleine tien jaar in Knokke, bij de familie Demeester. Zijn drang om aan geschiedschrijving te doen was nog altijd even sterk. In 1913 publiceerde hij *Knocke-sur-Mer. Historie et Souvenirs*"

Moe en uitgeput nam Opdedrinck in november 1920 zijn intrek in het Sint-Janshospitaal te Damme dat hij zo goed kende ! Enkele maanden later overleed hij. Hij werd in Knokke begraven.

Zowel in *Biekorf* als in de *Annales de la Société d'Emulation*, twee tijdschriften waarin Opdedrinck zelf een aantal bijdragen had gepubliceerd, verschenen kort na zijn dood overzichten van zijn leven en werk : L. De Wolf, *Ter nagedachtenis aan Eerweerden heer Julius Opdedrinck*, in *Biekorf* 27 (1921), blz. 92-93 ; H. De Sagher, in *Annales de la Société d'Emulation* 65 (1915-1922), blz. 190-194. Bij beiden merken we dat zij meteen beklemtonen welke bijzondere figuur, als mens én als geschiedschrijver, is heengegaan. Ook in de meer dan 75 jaar die sindsdien zijn voorbijgegaan, verscheen af en toe een bijdrage in een tijdschrift, krant of boek, waarin aan de figuur van Opdedrinck werd herinnerd.

De tentoonstelling was vooral een *leestentoonstelling* : op enkele uitzonderingen na, ging het vooral om archiefstukken en gepubliceerd werk van en over Opdedrinck, aangevuld met beeldopnamen en fotovergrotingen. Vooral de handgeschreven kaartjes van J. Opdedrinck, en zeker de twee bewaarde handschriften van zijn hand, brachten de priester-historicus weer wat tot leven. Uit het weinige wat is bewaard gebleven, leiden we al gauw af hoe stipt hij werkte en welke zorg hij aan de dag legde om elk gegeven te staven met verwijzingen.

Men zal het het museum van het Sint-Janshospitaal niet kwalijk nemen dat de tentoonstelling de nadruk legde op de betekenis van Opdedrinck voor de geschiedschrijving van Damme in het algemeen, en voor het museum in het bijzonder. De meeste documenten hadden betrekking op deze periode. Naast de stukken die in het Sint-Janshospitaal zelf bewaard worden, werden documenten en

boekwerken ontleend bij diverse bruikleengevers uit Brugge en uit de Zwinstreek. Van bij het begin was er een grote bereidwilligheid om mee te werken aan een initiatief dat aan Opdedrinck een verdiende hulde zou brengen. Het museum heeft op bescheiden wijze hulde gebracht aan Opdedrinck. De bewoners van de Damse Juliaan Opdedrinckstraat zijn ervan bewust geworden naar wie hun straat is genoemd en naamgenoten waren aangenaam verrast zo'n "interessante" verre verwant te hebben.

Mieke De Jonghe

Kunstwerken in de kerk van Sint-Thomas van Kantelberg te Male/Sint-Kruis. - In 1966 werd de Onze-Lieve-Vrouwekapel (1680, vergroot in 1871) bij het vroegere kasteel "De Vijvers" (nu het gasthof "Lodewijk van Male" te Male/Sint-Kruis) afgebroken wegens verbredingswerken aan de rijksweg Brugge-Gent. (Cfr. B. Janssens de Bisthoven, *De Lieve-Vrouwekapel van Male 1680-1966* in Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge 119 (1982), p. 205-215). De in 1909 door J. Dobbelaere vervaardigde glasramen "De bruiloft te Kana", de "H. Eugenius" en de "H. Mathildis" overleefden de slooping en werden overgebracht naar de nieuwe, in 1995 ingewijde parochiekerk Sint-Thomas van Kantelberg te Male; ze zijn er nu opgesteld in de weekkapel. In de kerk bevinden zich nog twee andere kunstwerken uit de kapel : een houten gepolychromeerd Mariabeeld (17de eeuw ?) en een drieluik van ca. 1500 (middengedeelte : Maria en Kind, waarboven twee engelen die een kroon vasthouden; zijluiken : een engel met een vedel, een ander met een luik).

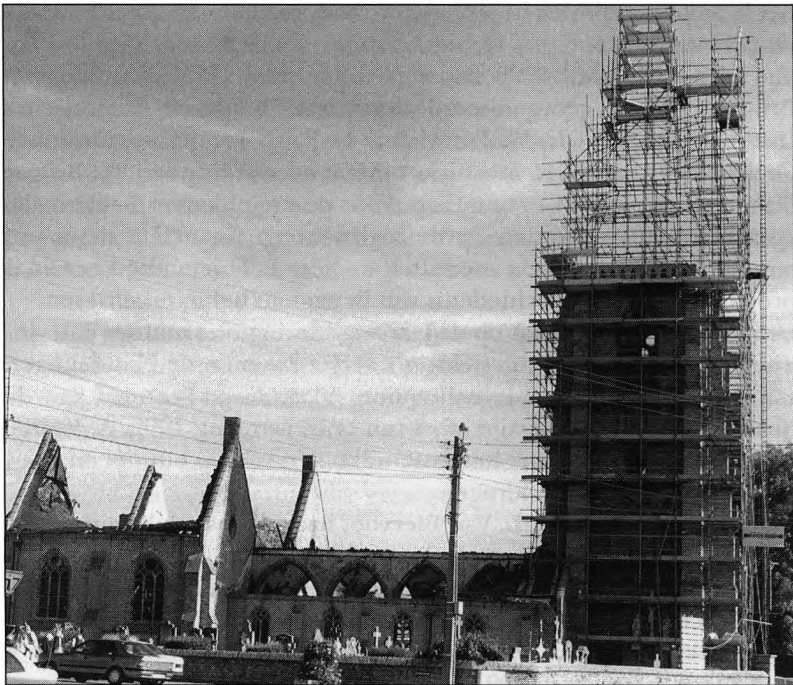
B.J. de B.

Schore. - Vrijdagmorgen 14 juni, ca. 1 uur in de ochtend, ontstond brand in de toren van de O.-L.-Vrouwekerk die in restauratie was, met het gevolg dat de kerk volledig uitbrandde. In Wereldoorlog I werd de kerk vernield en nadien in de oudste toestand herbouwd (ingewijd in 1924). In de laatste jaren werden verscheidene kerken in de streek door brand verwoest : Hoogstade, Oostvleteren, Woumen.

Musea te Kortrijk. - Nadat in 1995 het Stedelijk Museum voor Schone Kunsten in de salons van het 18de-eeuwse patriciërshuis aan de Broelkaai op voortreffelijke wijze werd heringericht, was het dit jaar aan de vroegere Groeningeabdij de beurt. De oude gebouwen werden hersteld en in 1995 werd het volume van de abdijkerk waarvan enkel de straatgevel bewaard was gebleven, opnieuw gereconstrueerd (zie over het historisch en archeologisch onderzoek : P. De-

spriet, De Kortrijkse Groeningeabdij, 1993). In het dormitorium (1597-1598) wordt de geschiedenis voorgesteld van de stad Kortrijk, waarin belangrijke hoogtepunten te vermelden zijn als de Romeinse tijd en de middeleeuwen (met de Guldensporenslag). Daarmee heeft Kortrijk waarschijnlijk het eerste museum voor stadsgeschiedenis in ons land.

Prijs Vlaams monument. - In 1996 werd de Prijs Vlaams Monument toegekend aan het Mout- en Brouwhuis De Snoek (1871) te Alveringem. De herstelling van de brouwerij en de inrichting tot museum kwamen tot stand onder impuls van ons medelid lic. Frank Becuwe die persoonlijk met zijn vrijwillige medewerkers ontelbare uren aan het project heeft gewerkt. "De Snoek" herbergt het eigen 19de-eeuwse brouwerij- en mouterijmateriaal, wat voor ons land een unicum is.

De O.L.-Vrouwekerk te Schore na de brand.

JAARVERGADERING 1996

Op 7 december 1996 vond in de Saaihalle - het eeuwenoude Natiehuis van Genua - de jaarvergadering plaats van het Genootschap voor Geschiedenis, en dit voor een 90-tal aanwezigen. Reeds vroeger, nl. in 1986, 1991 en 1992 waren we te gast in de Saaihalle, nu als Cultureel Centrum van de Generale Bank in gebruik.

Voorzitter L. Devliegher gaf eerst een overzicht van de werking in 1995 (geen jaarvergadering) en in 1996. Het bestuur vergaderde op 6 maart, 19 juni, 4 september en 4 december 1995 en op 18 maart, 10 juni en 16 december 1996 ; daarnaast kwam de kernredactie samen als er dringende of onverwachte beslissingen moesten worden genomen.

Het Genootschap was in 1995 medeinitiator van het Internationaal Colloquium "Vlaanderen-Portugal" waarvoor dr. A. Vandewalle een berg werk heeft verzet, zowel bij de voorbereiding en het eigenlijke congres als bij de publicatie van de Handelingen. Op 9 juni werd in de Kredietbank te Brussel VHS 8 *Hoe rijk was arm Vlaanderen ?* van ons bestuurslid prof. dr. Chris Vandenbroeke voorgesteld. Het boek heeft enkele taaie legenden opgeruimd, maar ook uiteenlopende reacties uitgelokt.

Van 25 tot 28 april 1996 had het colloquium "Hansekaufleute in Brügge" plaats, georganiseerd door het Deutsches Historisches Institut (dir. prof. dr. W. Paravicini) te Parijs en de universiteit te Greifswald (prof. dr. H. Wernicke) met medewerking van het Brugse Stadsarchief en ons Genootschap. Voor de twee hier vermelde colloquia konden we rekenen op de logistieke en financiële steun van o.m. de MBZ waarvan de voorzitter, de heer F. Traen, altijd bereid is projecten i.v.m. de geschiedenis van Brugge te helpen realiseren.

Het was uitzonderlijk dat op de jaarvergadering niet minder dan vier publicaties werden voorgesteld. Als eerste kwamen de Handelingen van het reeds vernoemde colloquium Vlaanderen-Portugal aan de beurt ; zij zijn terzelfdertijd afl. 3 van onze jaargang 1995. A. Vandewalle schetste in het kort het totstandkomen van de bundel en overliep de verscheidene bijdragen.

Daarnaast mocht mev. L. Van Biervliet haar nieuwe publicatie voorstellen, nl. de uitgave van de brieven die de te Brugge wonende Engelse kunsthistoricus J. Weale (1832-1917) schreef aan de neogotische architect en kunstenaar J. Bethune (1821-1894). Dit boek is nr. 5 in de reeks *Bronnen en Bijdragen tot de Vlaamse geschiedvoorsing*. Nr. 4 in deze reeks was de in 1991 door dezelfde ijverige historica uitgegeven editie van de brieven die J. Weale schreef aan zijn Nederlandse

medestander J. Alberdingk Thijm. De brieven van Weale aan Bethune geven een goed beeld van de vele activiteiten van Weale, o.m. als stichter en bezieler van de "Gilde de Saint-Thomas et de Saint-Luc" die zeer actief was op het gebied van de neogotiek en de monumentenzorg. De nieuwe publicatie is a.h.w. een aanvulling op de uitgave van de brieven aan Thijm waarin meer de kunsthistoricus Weale naar voor trad.

De twee volgende boeken zijn de nrs. 9 en 10 in de reeks *Vlaamse Historische Studies* en worden samen met de Brugse uitgeverij Marc Vandewiele uitgegeven.

Nr. 9 werd geschreven door lic. Kurt Priem en draagt als titel *God of de Keizer ? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. De auteur - een leerling van ons bestuurslid prof. dr. M. Cloet - bestudeerde de clerus (bisschoppelijke overheid, kapittels, parochies, kloosters) te Brugge in de periode 1780-1802, een woelige tijd waarin het Ancien Régime plaats moest maken voor een moderne maatschappij en waarin de kerk bloot stond aan vervolgingen die ze sinds de tweede helft van de 16de eeuw niet meer had gekend. Toen verdwenen ook de Sint-Donaaskathedraal en talrijke kloosters voorgoed uit het stadsbeeld. Is men tamelijk goed ingelicht over het reilen en zeilen bij de clerus, dan blijkt dit minder het geval te zijn voor wat de mening van het gewone volk betreft. Eén en ander daarover kan men wel lezen bij de Brugse kroniekschrijver J. Van Wallegheem, die dikwijls neerschrijft wat er bij de mensen leefde.

Het laatste werk had iets heel anders als onderwerp : de prostitutie in Brugge tussen 1385 en 1515, een onderwerp dat in het "godsdiensstige" Brugge nog nooit behandeld is geworden. En toch bleken er voor lic. J. Dupont genoeg archivalia te bestaan om een kleurrijk beeld te schetsen van de bordelen met het bonte gezelschap van uitbaatsters, hoeren en klanten.

Tot slot was er de toespraak van minister L. Martens die voorgelezen werd door zijn medewerker J. Boulogne omdat de minister de vergadering niet kon bijwonen wegens de begrafenis van zijn vader diezelfde ochtend.

Een receptie aangeboden door de Generale Bank besloot deze geslaagde jaarvergadering die getuigde van een drukke uitgeversactiviteit.

Toespraak door de heer Luc Martens, Vlaams minister van cultuur, gezin en welzijn

In het ongemeen boeiende boek *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* betogen de auteurs Jo Tollebeek en Tom Verschaffel dat iedereen wel eens een historische fascinatie meemaakt : men wordt getroffen en meegesleept bij het zien van een authentiek overblijfsel uit het verleden, zoals bijvoorbeeld de papegaai van Flaubert, de poes van Petrarca, de pen van Proust, enz. De befaamde Nederlandse historicus Johan Huizinga gaf aan deze fascinatie de naam "historische sensatie" mee, een sensatie die door de werking van een "historisch zintuig" de illusie geeft met het afwezige verleden in onmiddellijk contact te treden, het verleden als het ware te kunnen aanraken. De historische sensatie wortelt in het toeval : zij overvalt de toeschouwer op een niet voorziene manier, kan niet worden uitgelokt en betreft alleen een contact met het échte, authentieke verleden. Deze historische sensatie is meestal van korte duur. Ze verzwakt en verdwijnt volledig of ze gaat over in nieuwsgierigheid en interesse. Nieuwsgierigheid blijft nog verbonden met het voorwerp zelf : welke werken heeft Proust met deze pen geschreven, waar is deze pen later verzeild geraakt, enz. ? Interesse gaat echter verder : de aanvankelijke aandacht voor het onderwerp verschuift naar aandacht voor de tijd en de realiteit waarin dat voorwerp een rol speelde. Aldus, stellen Tollebeek en Verschaffel, leidt het initiële contact met een voorwerp uit het verleden tot het willen kennen en begrijpen van het verleden waarmee men in contact is gekomen.

Wie historisch geïnteresseerd is interesseert zich voor wat tot een andere dan zijn eigen tijd behoort, *hij heeft interesse in het verleden om het verleden*. De geschiedwetenschap als discipline is er op gericht de historisch geïnteresseerde in zijn historische interesse te bevredigen. Ze schenkt hem dan ook vreugden, de vreugde via bronnen contact te krijgen met het verleden, de vreugde inzicht te krijgen in dat verleden en de vreugde van het doen van "vondsten". Deze vreugden zijn gekoppeld aan het geloof in de mogelijkheid het echte verleden, de realiteit van de geschiedenis te kennen. De historische waarheid is een dynamische waarheid, die wel steeds evolueert maar nooit absolute zekerheid wordt : het verleden "leeft" onder impuls van de vragen die een telkens nieuwe tijd aan dat verleden stelt. Historische studies zijn daarom ook altijd "nog open" studies. En "volledige", "exhaustieve" behandeling van een historisch onderwerp of van het verleden "tout court" is uitgesloten. Het is altijd mogelijk nog andere verbanden en nog andere implicaties te onderkennen en op nog

een andere manier het verleden te benaderen, te behandelen en te beschrijven. De geschiedwetenschap is derhalve een dialoog met het verleden of zoals Tollebeek en Verschaffel beweren (p. 80) "*In de geschiedschrijving bestaat er behoefte aan een blijvende verwevenheid tussen enerzijds de historische interesse en anderzijds de vrije intellectuele verwerking van de gegevens die het onderwerp van deze interesse zijn*". Door hier reeds het woord geschied"schrijving" in onmiddellijk verband te brengen met geschied"wetenschap" wordt meteen ook duidelijk gemaakt dat de historicus, die per definitie ernaar streeft zijn persoonlijke historische interesse te bevredigen en dus in zekere zin egoïstisch handelt, doorgaans zijn historische interesse toch met andere wil delen. Vermits hij niet alleen gegevens verzamelt, maar die gegevens ook ordent en inzichtelijk verwerkt, ze "betekenis" geeft, ligt het voor de hand, is het nodig de verworven kennis van het verleden, de verkregen inzichten mee te delen. De intellectuele meerwaarde van de historicus boven de erudiet of de collectioneur bestaat erin "iets" te doen met de verworven kennis, namelijk de verzamelde informatie in een logische constructie te brengen, betekenisverbanden te leggen, betekenis te brengen. "Voor een historicus", nog steeds volgens Tollebeek en Verschaffel, "*is het niet alleen van belang dat hij zijn eigen interesse weet te bevredigen, maar tevens dat hij dat weet te doen op een manier die ook anderen kan overtuigen. Hij moet zijn onderzoek een intellectuele surplus geven*" (p. 64). De vrijheid waarover de historicus bij de intellectuele verwerking van de gevonden informatie beschikt is evenwel niet onbeperkt. Hij doet er niet mee wat hij wil. Hij moet zijn constructie van het verleden kunnen beargumenteren, hij moet iets brengen dat aanvaardbaar en geloofwaardig is en dat tenslotte in overeenstemming is met wat de bronnen hem meedelen. Zijn constructie moet gebaseerd zijn op tact en eerbied voor het verleden en daarom moet hij recht laten wedervaren aan de gegeven feitelijkheden. Hij moet zichzelf daarbij op de achtergrond houden, al zal hij zich steeds en zelfs onvermijdelijk in mindere of meerdere mate verdragen. De historicus werkt immers binnen het raam van zijn eigen probleemstelling en dat is bepaald door zijn eigen tijd, zijn nationaliteit, zijn geslacht en leeftijd, zijn sociale status en dergelijke. Geen twee personen zijn dezelfde en dientengevolge zullen bij de perceptie van het verleden structurele verschillen bestaan van individu tot individu. Stemmingen, ervaringen, geheugen en andere elementen uit het eigen specifieke referentiekader van een persoon kleuren in zekere mate zijn kijk. De verscheidenheid van visies op het verleden die aldus tot stand komt is een verrijking, maar meteen ook een illustratie van de onvermijdelijke onvoltooidheid van de geschiedschrijving. Door een uitvoerig kritisch-wetenschappelijke methode zal de

integere historicus, die zichzelf en zijn tijd dus onvermijdelijk projecteert op het verleden, niettemin trachten de objectiviteit - of misschien beter gezegd, eerlijkheid - zo veel als mogelijk na te streven. Het is hier niet de plaats een discussie te houden over de kwestie of een objectieve geschiedschrijving in principe mogelijk is.

Geschiedwetenschap en haar uitvloeisel de geschiedschrijving zijn intellectuele aangelegenheden. Dat blijkt uit de lange onderzoeksweg die de historicus aflegt en het vele werk dat hij presteert vóór hij "zijn" benadering van het verleden op papier heeft. Gefascineerd geraakt en geprikkeld tot historische interesse, onderneemt hij een zoektocht in archiefinstellingen en bibliotheken naar bronnen en werken omtrent het door hem uitgekozen onderzoeksonderwerp. Hij onderzoekt geduldig de mondelinge of geschreven getuigenissen of de overblijfselen uit het verleden. Hij toetst ze op hun authenticiteit inhoudelijk en desgevallend vormelijk en onderwerpt ze aan een historisch-kritische vraagstelling. Vervolgens begint het grote verwerkingsproces : de stap wordt gezet van de bronnen naar de historische feiten. De historische bewijsvoering komt op dreef en zal uitmonden in een synthese waarin de historicus tracht tot een adequate beschrijving van de historische realiteit te komen door de gegevens, feiten en fenomenen te coördineren tot en in te passen in een betekenisvol geheel. Hij "schept" betekenis.

Is de intellectuele bevrediging van de historische interesse al een voldoende reden om de geschiedwetenschap te beoefenen, toch hebben zich ten alle tijde andere of bijkomende motieven aangediend om het verleden te bestuderen. Er werden onder meer maatschappijwetenschappelijke, legitimerende en maatschappijkritische motieven gehanteerd. *Maatschappijwetenschappelijke* motieven liggen doorgaans aan de basis van studie van sociologen, economen en politologen die het verleden bestuderen in het perspectief van het heden. Het heden kan inderdaad worden gezien, en dat verdient misschien ook de voorkeur, als een fase in een lange historische ontwikkeling. Zij gebruiken de geschiedenis, hetzij als basis van eigen onderzoek van het verleden, hetzij als basis van publicaties van historici, om inzichten te winnen die dienstig kunnen zijn voor hun onderzoek van de actuele maatschappij. Zij willen actuele fenomenen en maatschappelijke mechanismen begrijpelijk maken, overtuigd als ze zijn van de historische verankering van de wereld. Beoefenaars van sociale wetenschappen zoeken naar overeenkomsten tussen heden en verleden, naar het constante en "onhistorische" in de mens en de samenleving. De historicus van zijn kant zoekt naar het vreemde en let op de verschillen die er tussen heden en verleden bestaan zonder daarmee het bestaan van overeenkomsten te

willen bestrijden. De historicus is immers overtuigd van het specifieke karakter en van de eigen logica van elke tijdperiode. Anderen bestuderen het verleden op zoek naar een *legitimatie van hedendaagse toestanden*. Hun interesse voor het verleden stoelt op de ambitie in het verleden voorafspiegelingen te zien van bepaalde actuele toestanden met de bedoeling daarin een reden te vinden om die toestanden of situaties te bestendigen en om het bestaansrecht voor bepaalde groepen, klassen, confessies en dergelijke met het argument van de traditie op te eisen. Deze legitimerende benadering van de geschiedenis kwam bijvoorbeeld tot uiting in de "nationale geschiedenissen" die vanaf het einde van de vorige eeuw in verschillende landen werden gepubliceerd. Zo houdt Henri Pirenne's "Histoire de Belgique" (begonnen in 1900) duidelijk de these in dat binnen het gebied waar in 1830 de Belgische Staat gecreëerd werd, voordien entiteiten hebben bestaan die daar directe antecedenten voor vormden. In de mate dat dergelijke geschiedenissen geschreven werden om een bestaande Staat te legitimeren zijn het eigenlijk geen echte historische werken, aangezien ze niet het expliciete gevolg zijn van het expliciete verlangen het verleden om het verleden te willen kennen. Van Pirenne kan evident niet beweerd worden dat hij geen historisch werk zou geschreven hebben. Door de eenheid van de Zuidelijke Nederlanden voornamelijk te verklaren vanuit het eeuwenlange cultiveren van éénzelfde cultuur en vanuit de vaststelling dat sinds de middeleeuwen de sociaal-economische relaties binnen dat territorium zeer ontwikkeld waren, reikt zijn studie uiteraard veel verder dan alleen maar het zoeken naar een prefiguratie van de in 1830 nieuw gevormde Staat. Pirenne bestudeerde de complexiteit van de Belgische geschiedenis ongetwijfeld ook omwille van een oprechte belangstelling voor de geschiedenis van het eigen land. In het algemeen kan echter gesteld worden dat de studie van het verleden in dienst van het heden of van bepaalde toestanden in het heden, in strijd is met het verlangen het verleden om het verleden te kennen. De legitimerende houding is overigens niet zonder gevaren. De motivering om zich met de studie van de geschiedenis in te laten wortelt bijwijlen ook in *maatschappijkritiek*. Deze sociaal-reformistische ingesteldheid gaat de geschiedenis hanteren en er de gegevens aan ontlenen die in een geëngageerde strijd voor verandering van de maatschappij de eigen doelstellingen kunnen dienen. Het gaat hier in zekere zin om een moralistische studie van het verleden, om de aansporing lessen te trekken uit het verleden. Maar alleen wie al vooraf overtuigd is van een bepaalde actie zal zich bij de studie van het verleden aangesproken weten en zal "zijn" les trekken uit het verleden, maar ook wie vooraf overtuigd is van de noodzaak van een

andere, precies tegenovergestelde actie, zal menen daartoe in het verleden een aansporing te vinden. Het vooraf bepaalde standpunt bepaalt wat men in het verleden zal zoeken én ook zal vinden als men vanuit morele of politieke bedoelingen de geschiedenis bestudeert. Geschiedenis als moraal is reeds vanouds een beproefde manier om aan geschiedenis te doen : reeds Plutarchus en Suetonius schreven biografieën om aan de mensen bepaalde personen als na te volgen prototypes, als spiegels voor te houden. En nog in de 19de eeuw trapt Carlyle met zijn portretten van historische helden in hetzelfde spoor van moraliserende geschiedschrijving. De legitimerende en maatschappijkritische benadering, die voor heden en toekomst volgens de idee "historia magistra vitae" uit het verleden lessen op staatkundig en zedelijk vlak putten, zijn van vooringenomenheid vanzelfsprekend niet vrij te pleiten en zijn tegengesteld aan het verlangen het verleden in en om zijn eigenheid te kennen. Vermits de historicus "pur sang" er vanuit gaat dat iedere historische periode een eigen specificiteit en een eigen logica heeft, is lessen trekken uit het verleden voor heden en toekomst sowieso al uitgesloten. Bovendien is iedere historische gebeurtenis zó complex dat het vergelijken ervan met een gebeurtenis op een ander tijdstip om uit die vergelijking lessen te trekken onmogelijk is : "l'histoire se répète", maar telkens op een andere wijze !

In 1931 veroordeelde de Franse literator Paul Valéry scherp de vele vormen van prostitutie waartoe historici zich leenden. In "Regards sur le monde actuel" beweerde Valéry : "*L'histoire justifie ce que l'on veut. Elle n'enseigne rigoureusement rien, car elle contient tout et donne des exemples de tout*". Hij had gelijk : de geschiedenis is de verzameling van alles... men kan er alles en dus niets uit afleiden ! De geschiedenis kan noch in positieve noch in negatieve zin het uitgangspunt vormen voor het handelen in het heden. Ieder individu en dus ook de historicus moet ten alle tijde - het is zijn morele plicht - zelf beslissingen nemen en standpunten bepalen en hiervoor kan hij zich niet beroepen op de geschiedenis. Een dergelijk gebruik of misbruik van de geschiedenis zou een deterministische kijk op de geschiedenis impliceren, waarbij alles noodzakelijk gevolg is van voorafgaande oorzaken en waarbij elk individueel handelen zinloos wordt.

Valéry's kritiek was een reactie op het falen van het 19de-eeuwse positivisme en van een uitvloeisel daarvan, het historisme. Dit positivisme zag de geschiedenis als het proces van de ononderbroken evolutie van de cultuur, proces dat gedetermineerd was door een aantal mechanisch-werkende krachten. Deze krachten functioneerden als wetten en de vrije wil werd een fictie. Het historisme deed afstand van de deterministische wetten, maar poneerde het eenmalige van

het historisch proces : feiten werden als eenmalig gezien zonder samenhang of verklaring. Valery en andere waren ontgoocheld : wat was dan het nut van de geschiedenis en van de geschiedwetenschap ? Zij verwachtten dat de geschiedenis nuttig en operationeel zou zijn en het mechanisme van het menselijk handelen zou verklaren. Hier wordt een gevoelig punt aangeroerd. Wordt ook in onze utilitaire samenleving het nut van de geschiedenis en van de geschiedenisdiscipline niet dikwijls in vraag gesteld ? Het volstaat te kijken naar het onderwijs : hoe dikwijls kwam het vak geschiedenis al niet op de heling te staan bij besprekingen rond leerprogramma's ? Het is echter zinloos vanuit nuttigheidsoverwegingen een pleidooi pro geschiedenis af te steken. Geschiedenis heeft geen nut, dient niet voor iets anders en is in die zin nutteloos. Geschiedenis heeft, zo beweren Tollebeek en Verschaffel (p. 105) *“dezelfde functieloosheid als poëzie, kunst, wijsbegeerte en zuivere wetenschap”*.

Maar ... ! Daarom is geschiedenisbeoefening nog niet waardeloos ! De geschiedbeoefening heeft een op zichzelfstaande waarde die erin bestaat de interesse in het verleden te bevredigen en kennis over dat verleden aan te reiken. Die kennis is waardevol : ze leert - zoals boven reeds gezegd - niets, maar ze geeft wél stof tot nadenken. Geschiedenis is “la mémoire de l'humanité” of de verzameling van alle ervaringen van de mensheid. Wie de geschiedenis bestudeert stapelt als het ware ervaringen op, maakt véél mee en denkt over véél na. Hij wordt als het ware geleidelijk tot een “levenswijsheid” gebracht. De Zwitserse historicus Jacob Burckhardt beweerde dat men dank zij historische kennis niet zozeer “slim” voor een andere keer dan wel “wijs” voor altijd kan worden. Deze wijsheid voor altijd is een soort vermogen een groot aantal verschillende factoren tegen elkaar te kunnen afwegen en te kunnen overzien, is een soort oordeelskracht. Geschiedbeoefening heeft een geestesvormende waarde. Tegenover de abstracte redenering der speculatieve wetenschappen plaatst zij de taal der feiten en tegenover het streng nauwkeurig berekende en het proefondervindelijk bewezene van de exacte wetenschappen plaatst ze het betrekkelijke en steeds onvoorzienbare, waarin de complexe menselijke factor een rol speelt. In die zin spoort geschiedenis dan ook aan tot voorzichtigheid en tot zin voor relativering. Zoals Huizinga het formuleerde : geschiedenis *“geneest van egocentrisme, geneest van overschatting der belangrijkheid of geldigheid van het onmiddellijk omringende”*. Dat relativeren impliceert tevens een min of meer correcte opvatting van wie of wat men zelf is. Ieder zinvol handelen en verantwoord handelen veronderstelt een appreciatie van de eigen identiteit. Vermits die identiteit in het eigen verleden ligt, zijn historische kennis en historisch besef noodzakelijke voorwaarden om de

eigen plaats te bepalen en om uiteindelijk een harmonieuze omgang tussen individuen, sociale groepen, staten en culturen te realiseren. De geschiedbeoefening reikt een kritische instelling aan en werkt een openheid van geest in de hand. Deze geestesverruiming is vergelijkbaar met de ervaring van de reiziger. De reiziger wordt geconfronteerd met het onbekende en het vreemde in de tijd.

Potentieel heeft geschiedbeoefening een vormende, van bekrompenheid genezende waarde, brengt ze kritische zin en relativiteitszin bij, reikt ze oordeelskracht en zin voor analyse en synthese aan. Deze waarden zijn belangrijk voor ieder individu en voor de samenleving in haar geheel. Zij zijn immers toepasbaar, overdraagbaar op alle terreinen van het leven en precies daardoor spoort de geschiedenis aan tot daadkracht en niet, zoals Friedrich Nietzsche ooit beweerde, tot daadloosheid of verlamming in het heden. De potentialiteit aan waarden die de geschiedbeoefening inhoudt wordt nochtans pas in *werkelijkheid* omgezet, wanneer de geschiedbeoefenaar zelf én de lezers van zijn pennevruchten voor deze waarden openstaan. Deze waarden gaan beslist voorbij aan diegenen die er niet ontvankelijk voor zijn !

Het is logisch dat men het meest interesse koestert in dát verleden, met die sporen waarmee men het meest of het meest intens wordt geconfronteerd : de geschiedenis van eigen familie, van het eigen huis, van de eigen lokaliteit, van de eigen werkring, van de eigen zuil, van het eigen land en dergelijke. Al laat de historisch geïnteresseerde zich meeslepen door zijn individuele interesse in dat verleden, onbewust en onbedoeld zal zijn “egoïstisch” verlangen om zijn persoonlijke interesse te bevredigen hem toch in contact brengen met anderen. Zijn individuele activiteit krijgt een sociale dimensie. Hij treedt in contact met andere historisch geïnteresseerden, met andere vorsers, met archivariissen en bibliothecarissen enz. De individuele interesse wordt mededeelbaar, mededeelzaam en bespreekbaar. Historische genootschappen, heemkundige kringen en verenigingen wortelen heel vaak in de gelijksoortige, parallelle en gedreven belangstelling voor het verleden. Zij hebben dan ook het volste recht te bestaan, recht dat stoelt op het volkomen bestaansrecht van de historische interesse. Rechtgeaarde beoefenaars van de geschiedwetenschap beoefenen een humane wetenschap die verrijkend is, waardevol en zelfs onontbeerlijk. Om het met Karel Van Isacker s.j. te zeggen *“De terugkeer naar de jeugd waaruit de wereld groeide is onmisbaar voor iedere generatie, even onmisbaar als het contact van elke mens met zijn geestelijke achtergrond. Een geslacht dat de historische bezinning zou verwaarlozen valt onvermijdelijk terug in de barbaarsheid. Daarom is de geschiedenis een levensnoodzakelijke discipline die zal blijven zolang er mensen zijn”*.

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Peter Benoitlaan 31, 8200 Brugge

Postrekening : 000-0107939-75 Genootschap voor Geschiedenis, Brugge.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies». Hierin worden teksten van hoog wetenschappelijk gehalte, over onderwerpen die een brede belangstelling wekken, voorgesteld in een eigentijdse stijl en vorm.

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks 600,- BEF. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20% op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

BESTUUR :

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), D. Marechal (redactie-secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), M. Vandermaesen (penningmeester); M. Cloet, D. Dalle, A. Janssens de Bisthoven, B. Janssens de Bisthoven, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, A. Van den Abeele, C. Vandenbroeke, A. Vandewalle, P. Vandewalle en R. Van Eenoo.